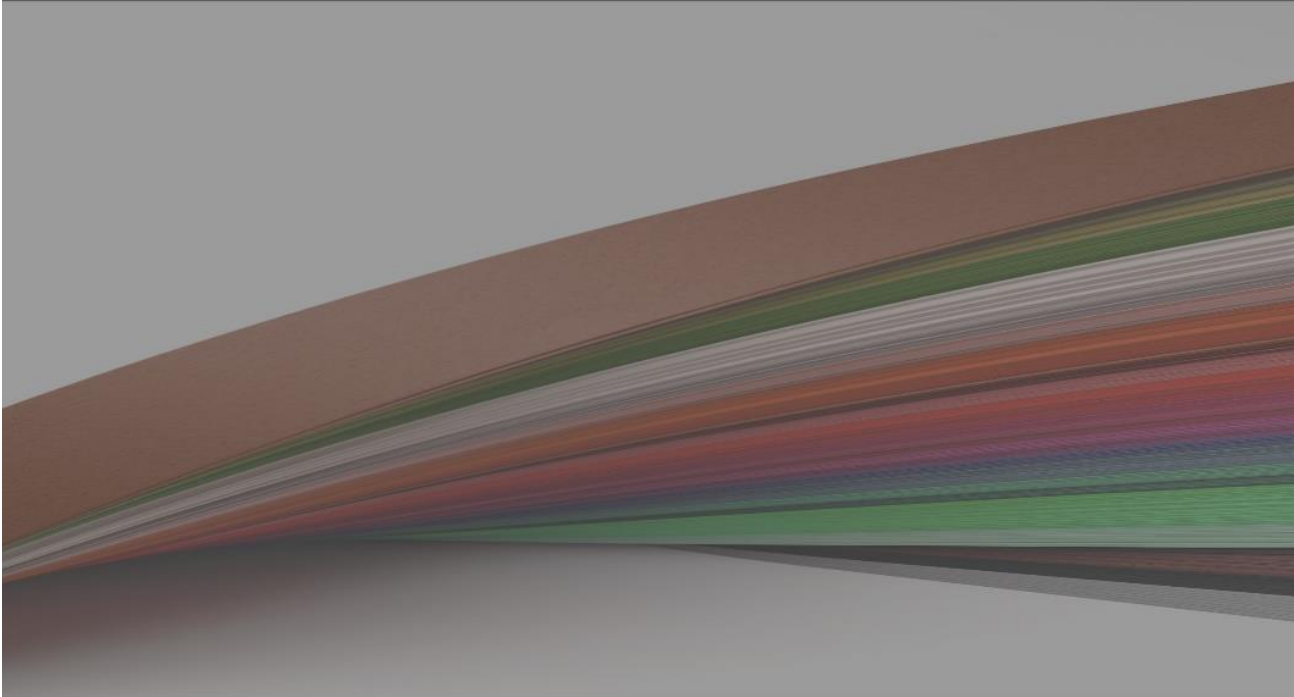

ЕКОНОМІКА

*Світлана Тульчинська
Олена Кривда
Ольга Кожемяченко*

Тулчинська Світлана Олександрівна (Svitlana TULCHYNSKA) – докторка економічних наук, професорка, з 2021 р. завідувачка кафедри економіки і підприємництва КПІ ім. Ігоря Сікорського. У 2015 р. присвоєне вчене звання професорки кафедри економіки і підприємництва, у 2014 р. захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.05 – розвиток продуктивних сил і регіональна економіка, галузь знань – економічні науки, на тему: «Розвиток інтелектуально-інноваційної системи регіонів в Україні». Є учасником проєктів, що фінансуються Організацією Об'єднаних Націй з промислового розвитку (UNIDO), ініціативних науково-дослідних робіт. Виступає гарантом освітньо-наукової програми підготовки магістрів за спеціальністю 051 – економіка. Вважає, що найкращий відпочинок це на морі, любить плавати та мандрувати. А до війни улюбленим заняттям було збирання грибів.

Кривда Олена Віталіївна (Olena KRYVDA) працює доценткою кафедри економіки і підприємництва КПІ ім. Ігоря Сікорського. До цього, у 1991 році закінчила Київський політехнічний інститут (спеціальність металознавство), у 1997 році закінчила Інститут підвищення кваліфікації і перепідготовки кадрів (спеціальність фінанси і кредит). Кандидатську дисертацію на тему «Економіко-математичне моделювання вибору варіанта функціонування фірми в умовах перехідного періоду економіки» захистила в Міжнародному науково-навчальному центрі інформаційних технологій і систем НАН України та МОН України у 2004 році. Основними напрямками її наукових досліджень є управлінські рішення, ризики, економіка і організація виробництва. У житті цінує особисті стосунки, природу, цікавих людей та почуття гумору.

Кожемяченко Ольга Олександрівна (Olga KOZHEMIACHENKO) в 1987 році отримала диплом спеціаліста з відзнакою Київського політехнічного інституту. З 2003 року працює старшою викладачкою кафедри економіки і підприємництва КПІ ім. Ігоря Сікорського. Протягом десяти останніх років викладає дисципліну «Національна економіка», приймала участь у попередніх виданнях підручника з цієї дисципліни. У 2021 р. нагороджена Подякою Міністерства освіти України за багаторічну сумлінну працю, вагомий особистий внесок у підготовку висококваліфікованих спеціалістів та плідну науково-педагогічну діяльність. Є взірцем педагогічного професіоналізму за результатами студентського опитування «Викладач очима студентів 2022-2023». Цінує час, проведений з друзями, колекціонує подорожі з пригодами, захоплюється гірськими лижами.

Міністерство освіти і науки України
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Тульчинська С. О., Кривда О. В., Кожемяченко О. О.

Економіка

Підручник

Затверджено Вченою радою КПІ ім. Ігоря Сікорського
як підручник для здобувачів ступеня бакалавра

Електронне мережеве навчальне видання

Київ
2026

УДК 330.101.8

T82

Автори: *Тульчинська Світлана Олександрівна д-р екон. наук, проф.;*
Кривда Олена Віталіївна, канд. екон. наук, доц.;
Кожемяченко Ольга Олександрівна.

Рецензенти: *Худолей В. Ю., д-р екон. наук, проф.*
Заклад вищої освіти «Міжнародний науково-технічний
університет імені академіка Юрія Бугая»;
Іванова Н. В., д-р екон. наук, проф.
Національний університет «Чернігівська політехніка»;
Газуда Л. М., д-р екон. наук, проф.
ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Відповідальний
редактор *Дергалюк Б. В., д-р екон. наук, проф.*
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

*Гриф надано Вченою радою КПІ ім. Ігоря Сікорського
(протокол № 5 від 11 травня 2026 р.)*

Тульчинська С. О.

T82 Економіка [Електронний ресурс] : підручник для здобувачів ступеня бакалавра
/ С. О. Тульчинська, О. В. Кривда, О. О. Кожемяченко ; КПІ ім. Ігоря Сікорського. –
Електрон. текст. дані (1 файл). – Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2026. – 233 с.

ISBN 978-617-8904-30-2

Підручник «Економіка» розрахований на здобувачів вищої освіти неекономічних освітніх програм, а також на широку аудиторію читачів, яких цікавлять питання економіки. Підручник містить вісім тем, які послідовно розкривають теоретичний базис економічної науки, основні засади функціонування ринкової економіки, принципи функціонування підприємницького середовища, а також висвітлюють питання макроекономічного аналізу і світової економіки. До кожної теми підручника розроблені тренувальні вправи, завдання, тестові запитання, які дають можливість організувати як лекційні, так і практичні заняття, а також організувати самостійну роботу студентів. Підручник містить багато рисунків і таблиць, які дають можливість побудувати логічні схеми й роблять текстову інформацію легкою для розуміння. На базі матеріалів підручника створено сертифікований дистанційний курс <https://classroom.google.com/w/Nzc1MjQwNjQyMDc2/t/all>.

УДК 330.101.8

© С. О. Тульчинська, О. В. Кривда, О. О. Кожемяченко, 2026

© КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2026

ЗМІСТ

ВСТУП	9
ТЕМА 1. ЕКОНОМІКА: СУТНІСТЬ, МЕТОДИ, ФУНКЦІЇ	11
1.1. Предмет дослідження та методи дослідження економічної теорії.....	11
1.2. Економічні закони та економічні категорії	15
1.3. Становлення економічної теорії та періоди історичного розвитку.....	16
1.4. Структура та функції економічної теорії.....	24
<i>Питання до теми 1</i>	<i>27</i>
<i>Завдання і вправи до теми 1</i>	<i>27</i>
<i>Тестові завдання до теми 1</i>	<i>29</i>
ТЕМА 2. ОСНОВИ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА	37
2.1. Суспільне виробництво, його місце і роль у сучасній економічній системі.....	37
2.2. Ресурсні обмеження та проблема економічного вибору	45
2.3. Крива виробничих можливостей та її економічний зміст	46
2.4. Проблема індивідуального вибору. Бюджетна лінія	49
<i>Питання до теми 2</i>	<i>51</i>
<i>Завдання і вправи до теми 2</i>	<i>51</i>
<i>Тестові завдання до теми 2</i>	<i>53</i>
ТЕМА 3. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА	59
3.1. Економічна система: сутність, складові, класифікаційні ознаки	59
3.2. Значення і зміст, види та форми, об'єкти й суб'єкти власності	66
3.3. Трансформація економічної системи України	69
<i>Питання до теми 3</i>	<i>74</i>
<i>Завдання і вправи до теми 3</i>	<i>75</i>
<i>Тестові завдання до теми 3</i>	<i>77</i>
ТЕМА 4. ТОВАР І ГРОШІ. ТОВАРНО-ГРОШОВІ ВІДНОСИНИ	83
4.1. Натуральне і товарне господарство	83
4.2. Сутність, властивості, форми та теорії товару.....	86
4.3. Значення, історія, види, функції та теорії грошей	89
<i>Питання до теми 4</i>	<i>95</i>
<i>Завдання і вправи до теми 4</i>	<i>95</i>
<i>Тестові завдання до теми 4</i>	<i>97</i>

ТЕМА 5. РИНОК: СУТЬ, СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ. ІНФРАСТРУКТУРА РИНКУ.....	105
5.1. Ринок: умови виникнення, визначення, сутність. Ринковий механізм	105
5.2. Функції та принципи ринку	107
5.3. Попит і пропозиція.....	111
5.4. Еластичність попиту та пропозиції.....	117
5.5. Попит, пропозиція, ринкова рівновага на різних видах ринків	119
5.6. Конкуренція	126
<i>Питання до теми 5</i>	<i>129</i>
<i>Завдання і вправи до теми 5</i>	<i>130</i>
<i>Тестові завдання до теми 5</i>	<i>132</i>
 ТЕМА 6. ПІДПРИЄМНИЦТВО В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ	139
6.1. Фірма. Теорії фірми	139
6.2. Підприємництво і підприємство.....	141
6.3. Підприємницький капітал. Кругообіг капіталу. Інвестиції.....	141
6.4. Теорія витрат виробництва. Трансакційні витрати.....	152
6.5. Види витрат. Проблема оптимізації витрат фірми.....	153
6.6. Дохід і прибуток фірми. Точка беззбитковості	158
6.7. Розроблення бізнес-ідеї	162
<i>Питання до теми 6</i>	<i>164</i>
<i>Завдання і вправи до теми 6</i>	<i>164</i>
<i>Тестові завдання до теми 6</i>	<i>166</i>
 ТЕМА 7. МАКРОЕКОНОМІКА: МАКРОЕКОНОМІЧНІ ПОКАЗНИКИ, ПРОЯВИ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ.....	173
7.1. Макроекономіка й національна економіка: визначення, цілі, інструменти, особливості аналізу	173
7.2. Модель ринкового відтворення. Кругообіг доходів і витрат	176
7.3. Обсяг національного виробництва. Сукупний суспільний продукт, валовий внутрішній продукт, валовий національний продукт	177
7.4. Чистий національний продукт, національний дохід, отриманий дохід, використовуваний дохід	180
7.5. Рівень цін, інфляція. Номінальний і реальний валовий внутрішній продукт. Дефлятор ВВП.....	181
7.6. Рівень зайнятості й безробіття. Торговельний баланс.....	183

7.7. Сукупний попит, сукупна пропозиція, макроекономічна рівновага	186
7.8. Макроекономічна нестабільність. Інфляція і безробіття.....	191
<i>Питання до теми 7</i>	<i>202</i>
<i>Завдання і вправи до теми 7</i>	<i>203</i>
<i>Тестові завдання до теми 7</i>	<i>204</i>
ТЕМА 8. СВІТОВА ЕКОНОМІКА.....	213
8.1. Сутність, етапи формування і характерні риси світового господарства. Глобалізація.....	215
8.2. Класифікація країн, що входять до світового господарства	216
8.3. Міжнародна економічна інтеграція	217
8.4. Спеціальні (вільні) економічні зони	219
8.5 Перспективи членства України у Європейському Союзі	221
<i>Питання до теми 8</i>	<i>223</i>
<i>Завдання і вправи до теми 8</i>	<i>223</i>
<i>Тестові завдання до теми 8</i>	<i>224</i>
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	231

ВСТУП

Важливою складовою суспільного ладу є економічна система. Розуміння законів економіки, вміння передбачати їхні прояви, формувати стратегію і тактику економічної поведінки необхідно всім: державним управлінцям, які мають розробляти стратегію економічного успіху країни загалом, власникам бізнесу, які мають дбати про прибутковість власної справи, пересічним людям, які мають розуміти, як формується їх добробут, які економічні рішення треба прийняти сьогодні, щоб у майбутньому мати економічну стабільність і процвітання.

Це зумовлює об'єктивну необхідність формування економічно грамотного суспільства. Автори цього підручника мали на меті просто, зрозуміло й цікаво розповісти про базові закони функціонування економіки, через наведення конкретних прикладів показати, як взаємодіють суб'єкти економіки на макро- і мікрорівні.

Цей підручник складається з восьми тем. Перша тема присвячена розкриттю сутності економічної науки. У ній розглянуто предмет і методи дослідження економіки, а також економічні закони й економічні категорії. У наступних темах розглянуто питання суспільного виробництва, досліджено структура і зміст економічної системи. Особливої уваги приділено питанням, пов'язаним із ринковою економікою. Так, у темі 5 докладно розглянуто інструментарій ринку: попит, пропозиція, ринкова ціна й конкуренція. Тема 6 присвячена питанням підприємництва, невід'ємного прояву ринкової економіки, основою якого є право приватної власності. Далі ми заглибимося в питання макроекономіки, детально розглянемо її показники: обсяг національного виробництва, рівень цін, рівень зайнятості й торговельний баланс. Остання тема присвячена питанням світової економіки.

Кожна тема, крім теоретичного матеріалу, містить запитання до теми, тестові завдання, а також завдання і вправи, які дають можливість закріпити матеріал теми, а також більш детально розібратись в певних питаннях, готуючи доповідь або презентацію на задану тему.

Автори намагались зробити матеріали підручника цікавими й легкими для опрацювання. Тому всі теми містять багато прикладів, посилань на нормативні документи, а також рисунків і таблиць.

Матеріали підручника дають можливість організувати лекційні пари, практичні заняття, провести контрольні заходи. Його можна використовувати для організації освітнього процесу здобувачів вищої освіти денної і заочної форми навчання. На базі цього підручника розроблено і сертифіковано дистанційний курс, режим доступу <https://classroom.google.com/w/Nzc1MjQwNjQyMDc2/t/all>. Це дає можливість викладання цієї освітньої компоненти здобувачам вищої освіти дистанційної форми навчання.

ТЕМА 1

ЕКОНОМІКА: СУТНІСТЬ, МЕТОДИ, ФУНКЦІЇ

***Ключові поняття:** економіка, економічна теорія, предмет і методи дослідження економіки, економічні закони, економічні категорії, історія економічних поглядів і теорій, структура та функції економічної теорії.*

Цю тему присвячено визначенню теоретико-методологічного базису економіки. Ми розглянемо предмет і об'єкт, сферу дослідження економічної теорії, зупинимось на функціях і методах цієї науки, відслідкуємо діалектику розвитку економічної думки.

1.1. Предмет дослідження та методи дослідження економічної теорії

В історії розвитку людства процес виробництва матеріальних благ був виявлений як глибинна рушійна сила. Суспільство може вижити й розвиватися лише за умови впровадження та постійного оновлення цих виробничих процесів. Тому економіка є основою будь-якого суспільства.

Сьогодні економіка увійшла в життя кожної людини, і самі люди прагнуть дізнатися більше про економіку.

Що таке економіка?

Поняття «економіка» походить від давньогрецьких слів «οἶκος (ойкос)» — будинок, господарство та «νόμος (номос)» — закон, законність.

Отже, дослівно **економіка** — це правила й закони управління господарством.

Економіка формує правила, за якими людина, група людей (наприклад, родина, громада, фірма) або суспільство загалом обирає способи економічної поведінки для задоволення безмежних потреб за умов обмеженості економічних ресурсів.

Економічна теорія — це наука про закони економічного розвитку.

Американський економіст Пол Самуельсон економічну теорію називає царицею всіх економічних наук. У цьому контексті вивчення економічної теорії

дозволяє розпізнати економічну діяльність людей в економічному житті та зрозуміти значення економічних законів у будь-які часи.

Існує багато визначень економічної теорії як дослідницької дисципліни (рисунок 1.1).

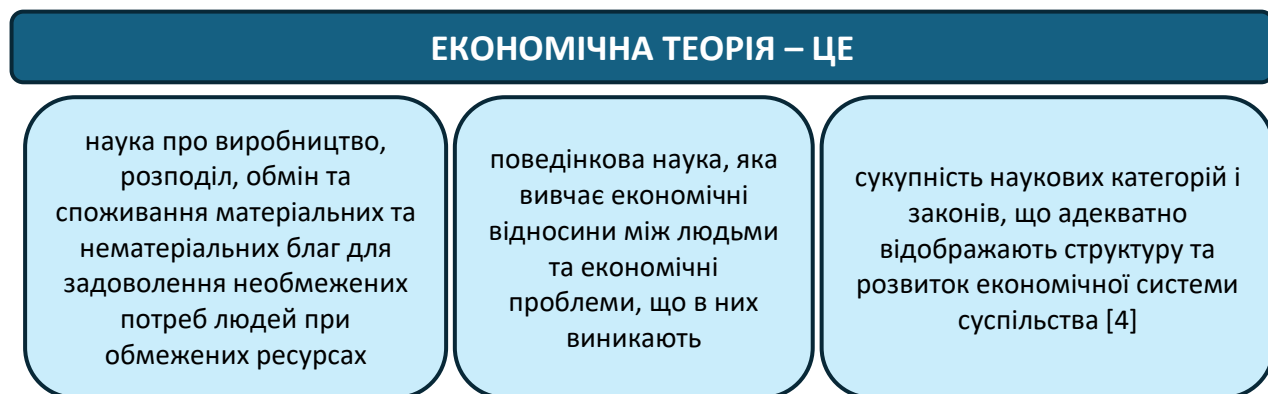

Рисунок 1.1 – Визначення економічної теорії

Джерело: розроблено авторами.

Як і будь-яка наука, економічна теорія має *об'єкт дослідження, предмет дослідження та царину дослідження* (рисунок 1.2).

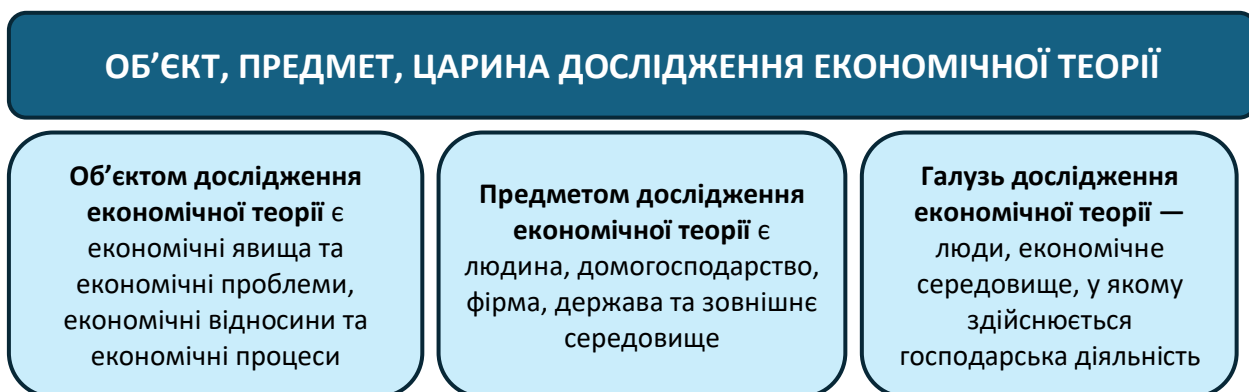

Рисунок 1.2 – Об'єкт, предмет і царина дослідження економічної теорії

Джерело: розроблено авторами.

Економічна теорія вивчає економічну поведінку людей, їхні дії, пов'язані з виробництвом, розподілом, обміном і споживанням матеріальних і нематеріальних благ. З огляду на це ми можемо розглядати економічну теорію як **поведінкову науку**, яка вивчає закономірності ухвалення рішень людьми.

Перші наукові розробки методів економічної теорії відомі завдяки працям давньогрецького вченого Аристотеля. Він сформував основні положення економічної науки. Аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія та інші методи пізнання, розроблені Аристотелем, досі широко

використовуються в аналізі економічних явищ і процесів. Звичайно, у процесі розвитку й подальшого ускладнення предмета економічної теорії методи його пізнання постійно вдосконалюються.

Метод економічної теорії у широкому розумінні є сукупністю засобів і прийомів дослідження економічних явищ з метою досягнення істини пізнання.

Методи економічної теорії поділяються на загальнонаукові та спеціальні (рисунок 1.3, 1.4).

Загальні методи економічної теорії:

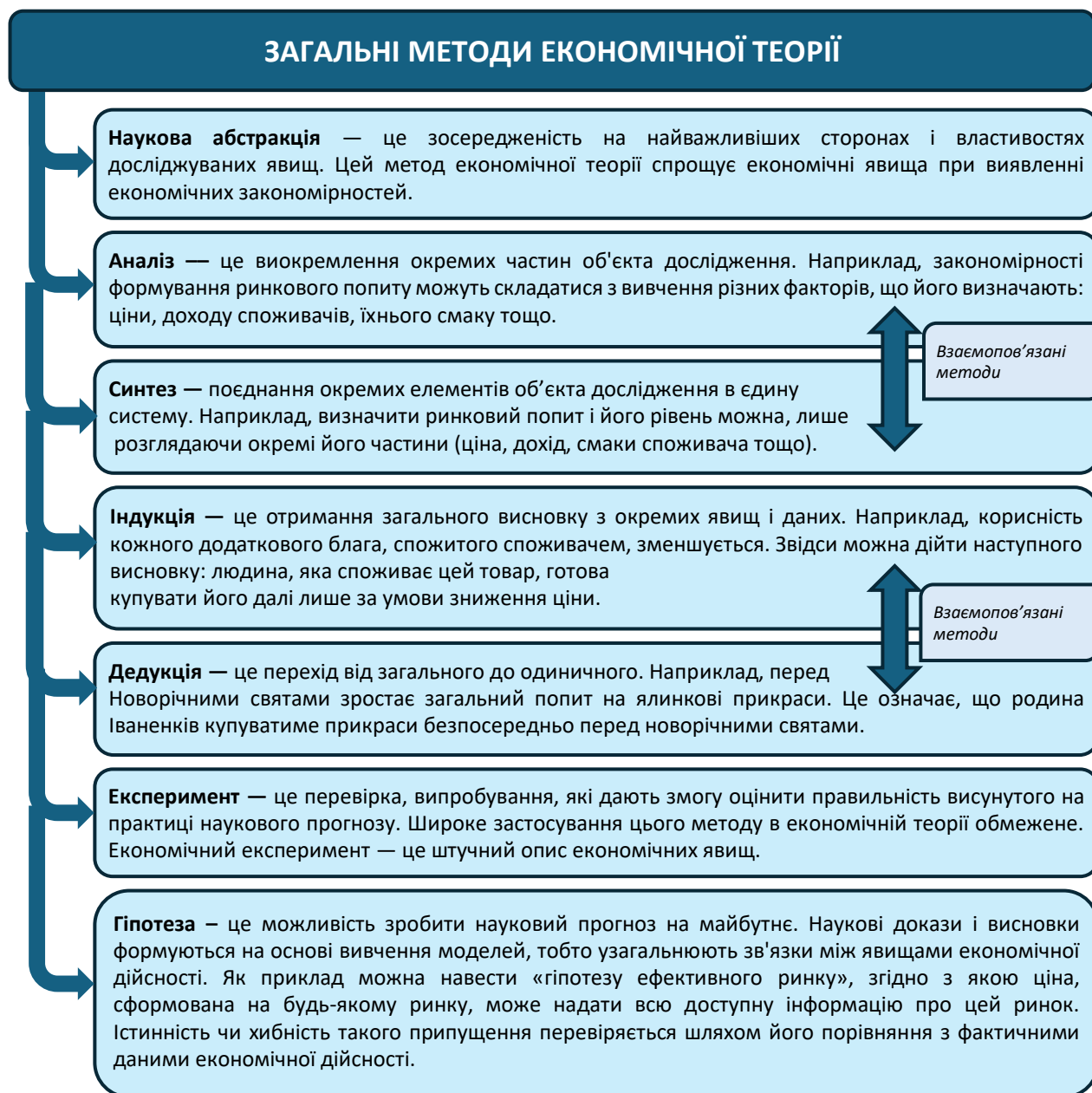

Рисунок 1.3 – Загальнонаукові методи економічної теорії

Джерело: розроблено авторами.

Крім вищезазначених, до загальнонаукових методів можна віднести **метод аналогії і метод «за інших рівних»**.

Аналогія – це пояснення сутності економічних явищ на основі інших неекономічних прикладів. Наприклад, систему грошового обігу в економіці можна порівняти з кровообігом в організмі людини.

Метод «за інших рівних» полягає в тому, щоб вважати інші фактори постійними, коли один фактор впливає на якесь явище. Це дуже важливе положення, яке використовується в економічних дослідженнях для визначення функціональних зв'язків між економічними явищами. Наприклад, якщо ми хочемо з'ясувати, як ціна продукту впливає на попит, то ми повинні припустити, що інші фактори, які впливають на нього, є постійними.

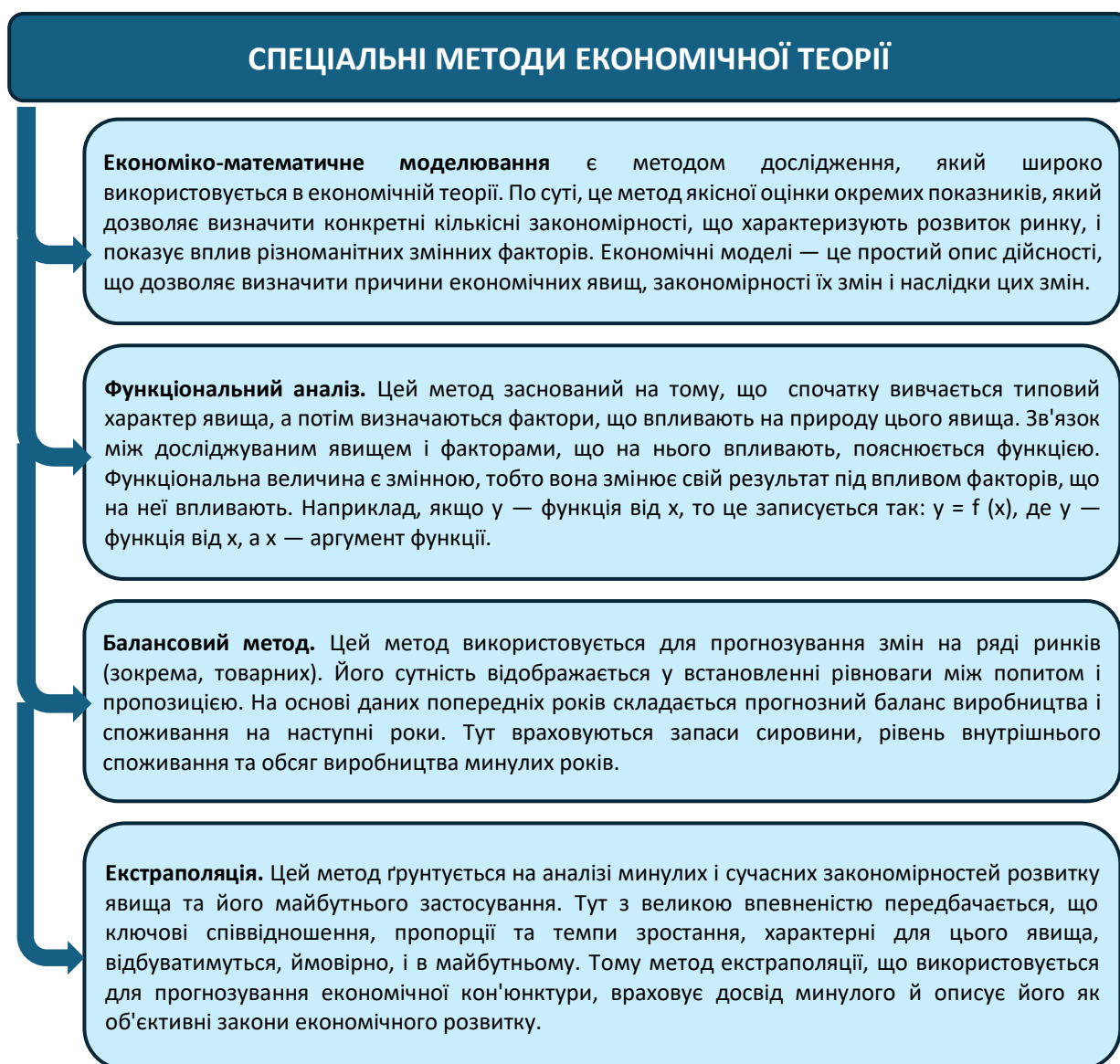

Рисунок 1.4 – Спеціальні методи економічної теорії

Джерело: розроблено авторами.

Загальнонаукові і спеціальні методи економічної теорії є базою досліджень економічних явищ.

1.2. Економічні закони та економічні категорії

Сутність досліджуваних явищ чітко відображається в економічних законах і економічних категоріях.

Економічні закони — це причинно-наслідкові зв'язки та явища, які постійно повторюються в житті людей. Економічні закони — це закони розвитку економічних відносин з виробництва, розподілу, обміну та споживання суспільних продуктів.

Закони розвитку суспільства — економічні закони та закони природи мають спільні риси та відмінності. Загальною рисою для них є те, що економічні закони є об'єктивними законами, як і закони природи, тобто вони діють незалежно, поза волею і свідомістю людей. Різниця полягає в тому, що економічні закони — це закони, які керують діяльністю людей. Вони народжуються в процесі трудової діяльності суспільства й через ці процеси реалізуються.

Економічні закони (на відміну від законів природи) не є вічними законами, які існують протягом тривалого часу. Історично економічні закони зароджуються, змінюються і зникають у певний період. Скасування економічних законів не залежить від свідомості людей і безпосередньо пов'язане зі зміною об'єктивних економічних умов суспільства. Оскільки економічні закони є об'єктивними, люди можуть аналізувати, розпізнавати та використовувати їх у своєму економічному житті. Люди глибоко вникають у сутність економічних явищ і процесів, відкривають закономірності їхнього розвитку й розуміють механізми дії.

Таким чином, об'єктивна природа економічних законів полягає в тому, що вони існують і діють поза волею, свідомістю окремих індивідів, фірм або держави. Такі закони можна пізнати за допомогою економічної науки, але вони не можуть бути створені цією економічною наукою.

Визначення економічних законів є однією з найважливіших функцій економічної теорії, і вони мають велике практичне значення, оскільки на основі аналізу таких законів можна формувати ефективну економічну політику.

Економічна теорія вивчає економічні категорії, а також економічні закони.

Економічні категорії — це узагальнені й логічні поняття, які теоретично описують найважливіші сторони економічних явищ і реальні умови суспільного життя (наприклад, попит, пропозиція, товари, ціна, прибуток, фінанси, кредит, власність, ринок, заробітна плата, конкуренція тощо).

Сукупність економічних законів утворює систему економічних законів, що описують закономірності розвитку суспільства. Закони, з яких складається така система, не можна поділити на основні та другорядні. Всі економічні закони важливі і взаємопов'язані. Помилки від використання лише одного закону можуть зруйнувати всю систему та порушити баланс суспільного життя.

1.3. Становлення економічної теорії та періоди історичного розвитку

Економічна наука має довгу й цікаву історію. Найбільш ранні відомі спроби систематизації економічних учень пов'язані з такими давньогрецькими мислителями, як **Аристотель** (384-322 до н. е.) і **Платон** (428-348 до н. е.). У своїх дослідженнях вони розглядали основні проблеми економічного життя. Аристотель визначив економіку як науку про багатство та зробив великий внесок у теорію вартості, ціни та грошей.

Як було зазначено вище, термін «економіка» є давньогрецьким словом, яке вперше вжив грецький письменник та історик **Ксенофонт** (430-355 рр. до н. е.). Власне, у своєму початковому значенні словом «економіка» описували науку про мистецтво ведення домашнього господарства. Його трактат, який мав назву «Економіка», містив багато практичних порад. Наприклад, доброму господарю рекомендували зберігати борошно в сухому приміщенні, а вино — у прохолодному. Також доцільним вважалося винагороджувати сумлінних працівників, даруючи їм нове взуття та одяг.

Безумовно, Ксенофонт виявляв певні закономірності господарювання, спираючись на реалії того світу, у якому жив. Часи змінились, проте деякі його спостереження не втратили актуальності й сьогодні (рисунок 1.5).

Рисунок 1.5 – Погляди Ксенофонта, актуальні донині

Джерело: [11, стор. 25].

З плином часу формувалися нові соціально-економічні реалії. Утворилися держави, почали розвиватися суспільний поділ праці та відносини обміну. У зв'язку з цим виникла необхідність управління народним господарством єдиної держави. У цей час французький економіст *Антуан де Монкретьєн* (1575-1621) опублікував у 1615 році свою працю «Трактат політичної економії». У ній автор пропонує проводити економічну політику через всебічний розвиток торговельних відносин. В цій праці вперше було використано термін «політична економія».

Політична економія — це наука про управління народним господарством з погляду держави у широкому розумінні. У контексті цієї науки того часу економісти висували рішення, які збільшували національний дохід держави та основні проблеми управління економікою.

Меркантилізм. Першою школою економічної теорії є меркантилізм. Цей напрям розглядав процес накопичення золота і срібла, які розглядалися як багатство й основне джерело національного доходу. Меркантилісти стверджували, що багатство створюється в сфері торгівлі. Деякі ідеї меркантилістів є актуальними й досі, а деякі не пройшли випробування часом (рисунок 1.6).

Рисунок 1.6 – Актуальні й хибні ідеї меркантилістів

Джерело: [11, стор.26].

Основні представники меркантилізму: А. Монкретьєн, англійські економісти Томас Мен (1571-1641), Вільям Стаффорд (1554-1612), французький економіст Жан Батист Кольбер (1619-1683).

Таким чином, *меркантилізм* — це економічне вчення, яке побудоване навколо факту, що багатство створюється в результаті зовнішньої торгівлі.

Фізіократи. Ця школа була заснована французькими вченими Франсуа Кене (1694-1774) і Анном Тюрго (1727-1781). Основні ідеї фізіократів подано на рисунку 1.7.

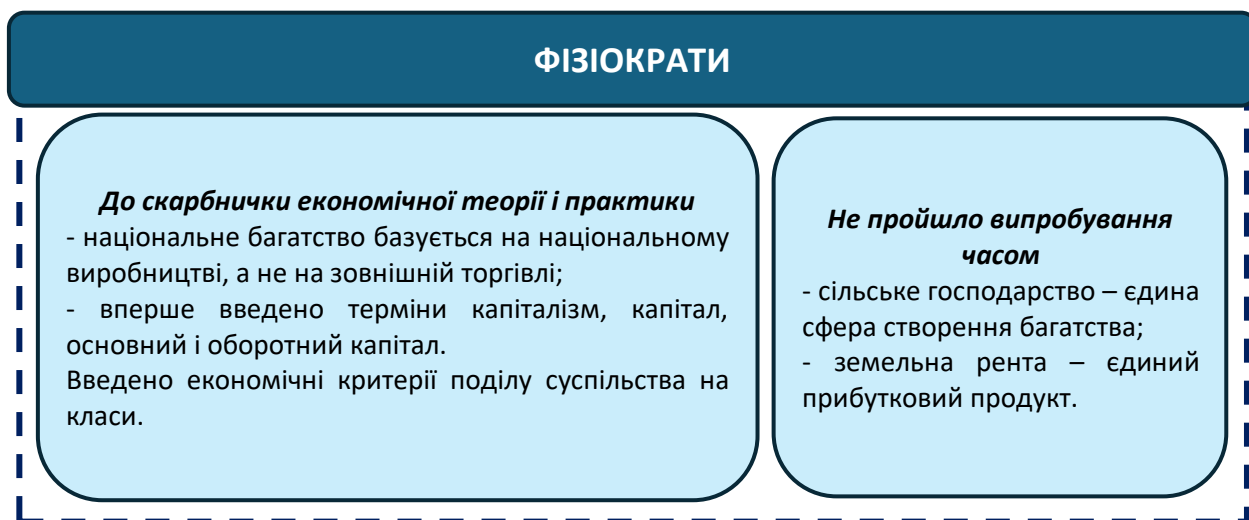

Рисунок 1.6 – Актуальні й хибні ідеї фізіократів

Джерело: [11, стор. 27].

Фізіократи зробили значний перелом в економічній науці. Вони першими звернули увагу на сферу виробництва. На їхню думку, джерелом багатства є не торгівля, а сільськогосподарське виробництво. Джерелом

національного багатства, на їхню думку, є земля, її родючість є даром природи. Тому тільки отримана із землі продукція може формувати доходи, а всі інші галузі економіки (промисловість, торгівля тощо) вважалися «непродуктивними». Досягненням фізіократів є перше дослідження процесів відтворення в межах національної економіки. Зокрема, Ф. Кене досліджував національне господарство Франції).

Отже, *фізіократизм* — це напрям економічної теорії, який причиною виникнення багатства вважав природну родючість землі, а сільське господарство – галуззю, яка формує дохід.

Класична політична економія. Англійські економісти, які зробили значний внесок у становлення та розвиток політичної економії, були *Вільям Петті* (1623-1687), *Адам Сміт* (1723-1790), *Давид Рікардо* (1772-1823), *Джон Стюарт Мілль* (1806-1873), французький економіст *Жан Батист Сей* (1762-1832). Класики (таку назву дав їм Карл Маркс), критикуючи фізіократів, підкреслювали, що джерело багатства здобувається не тільки землеробською працею, а і працею в усіх сферах виробництва. У межах цього напрямку розвивалася теорія трудової вартості, а також уявлення про те, що праця всіх галузей і всього населення, беручи участь у процесі виробництва, здійснює найбільш ефективні форми ринкового обміну. Представники класичної політичної економії насамперед підтримували економічну свободу та конкуренцію, не виступали за втручання держави в економіку, тобто сформували концепцію «економічної людини» (рисунок 1.7).

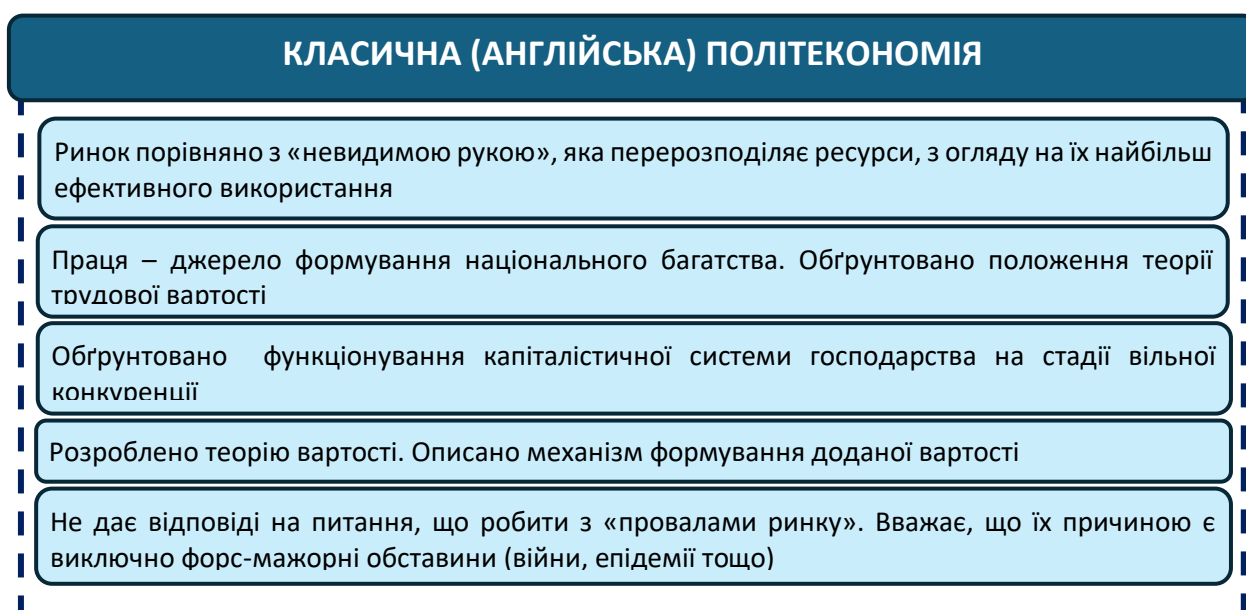

Рисунок 1.7 – Основні ідеї класичної політекономії

Джерело: [11, стор.28].

З часом з'явилися школи, які продовжили цей напрям. Таким чином, *класична політична економія* є одним із найважливіших напрямів економічної теорії, яка розглядає працю як кінцеву вартість усіх товарів і послуг і пояснює визначення джерел доходу для всіх груп суспільства через поняття трудової вартості.

Марксизм. Основні представники — німецькі економісти *Карл Маркс* (1818-1883) і *Фрідріх Енгельс* (1820-1895), які продовжили концепції класиків, засновані на теорії трудової вартості, і поглиблено досліджували ринкову економіку. Маркс створив поняття «капіталізм». На їхню думку, лише праця найманих працівників створює багатство суспільства, а прибуток капіталістів складається з неоплаченої праці робітничого класу. Економічна теорія К. Маркса включає суспільно-економічну формацію, відтворення, циклічний розвиток економіки, працю найманих робітників, теорію ренти, соціалізм, подвійність праці, поглиненої товаром тощо (рисунок 1.8).

Рисунок 1.8 – Основні ідеї марксизму

Джерело: [11, стор.29].

Неокласична теорія. У другій половині XIX століття всі економічні дослідження були зосереджені на розгляді конкретних відносин окремих суб'єктів ринку. Учені-економісти намагаються досліджувати проблеми ефективного використання обмежених ресурсів. У зв'язку з цим змінилася

назва економічної науки: термін «політична економія» було замінено поняттям «економікс». Свою нову назву економічна наука змінила завдяки праці англійського економіста Альфреда Маршалла «Принципи економіки», опублікованої 1890 року. Отже, засновниками цього напрямку є англійські економісти *Альфред Маршалл (1842-1924)* і *Артур Пігу (1877-1959)*. Виходячи з цього напрямку, економічна теорія розглядається як наука про ефективне використання обмежених ресурсів. Основну увагу А. Маршалл зосередив на аналізі проблем того, як споживачі та виробники максимізують свій добробут. За його словами, максимізація добробуту може відбутися лише у вільній конкуренції, і лише в цьому контексті ринок може прийти до рівноваги. Основні інструменти аналізу, створені неокласиками, сьогодні є «золотим фондом» світової економічної науки. Аналітичні інструменти включають лімітний аналіз, еластичність попиту, взаємозалежність ринків, аналіз ефективності масштабу виробництва в теорії фірми тощо. Економічна теорія розвивалася в межах мікроекономічного аналізу протягом кількох десятиліть до кінця XX століття з погляду неокласичної підтримки вільної конкуренції та недооцінки ролі держави (вона виступає лише як «нічний сторож»).

Маржиналізм. Через теорію маржиналізму мікроекономічні основи економічної теорії отримали подальший розвиток. Засновники цього напрямку: *Карл Менгер (1840-1921)*, *Ойген Бем-Баверк (1851-1914)*, *Фрідріх Візер (1851-1926)*, *Леон Вальрас (1834-1910)*, *Вільфредо Парето (1848-1923)*, *Август Фрідріх фон Гаєк (1899-1992)*, *Людвіг фон Мізес (1891-1973)*. У працях цих учених сформувалися основні положення теорії «граничної корисності». Вони зробили революцію в економічній науці своїми поглядами на вартість, ціну, обмін, попит і пропозицію. В основу економічного аналізу маржиналісти ввели теорію суб'єктивних оцінок у вивченні економічних відносин суб'єктів господарювання.

Неокласики та маржиналісти завжди підкреслювали саморегульований характер ринкової економіки, яка має здатність автоматично відновлювати порушену рівновагу вільної конкуренції і тим самим забезпечувати збалансований, швидкий, безкризовий розвиток. Учені виступили проти втручання держави в економіку, попереджаючи про небезпеку надмірного регулювання економіки.

Однак у першій половині XX століття кризові явища, що загострилися в західних країнах, призвели до світової економічної стагнації, яка історично отримала назву «Великої депресії» у США 1929-1933 років. Разом із кризою

економіки постраждала також мікроекономічна теорія та аналіз неокласичного напрямку, тобто вони не змогли пояснити причини економічної кризи та шляхи виходу з неї. Тоді погляди на механізм саморегулювання ринку та невтручання держави в економіку зазнали різкої критики з боку нового на той момент напрямку економічної теорії – кейнсіанської теорії. Зупинимося на цьому напрямі докладніше.

Кейнсіанська теорія. Основоположник цього напрямку Джон Мейнард Кейнс (1883-1946) – видатний англійський учений-економіст. У своїй праці «Загальна теорія зайнятості, відсотків і грошей» (1936) він зміг відповісти на багато питань, які не могли бути вирішені в межах мікроекономічного аналізу, створивши макроекономічну основу для регулювання економічних проблем. Згідно з цією теорією сформувалася друга складова економічної теорії – макроекономіка. Завдяки цій роботі Дж. Кейнс та його теорія стали відомі на весь світ. Науковець, відкидаючи основні положення неокласичної теорії, довів, що ринок є механізмом, який не може сам себе регулювати (рисунок 1.9).

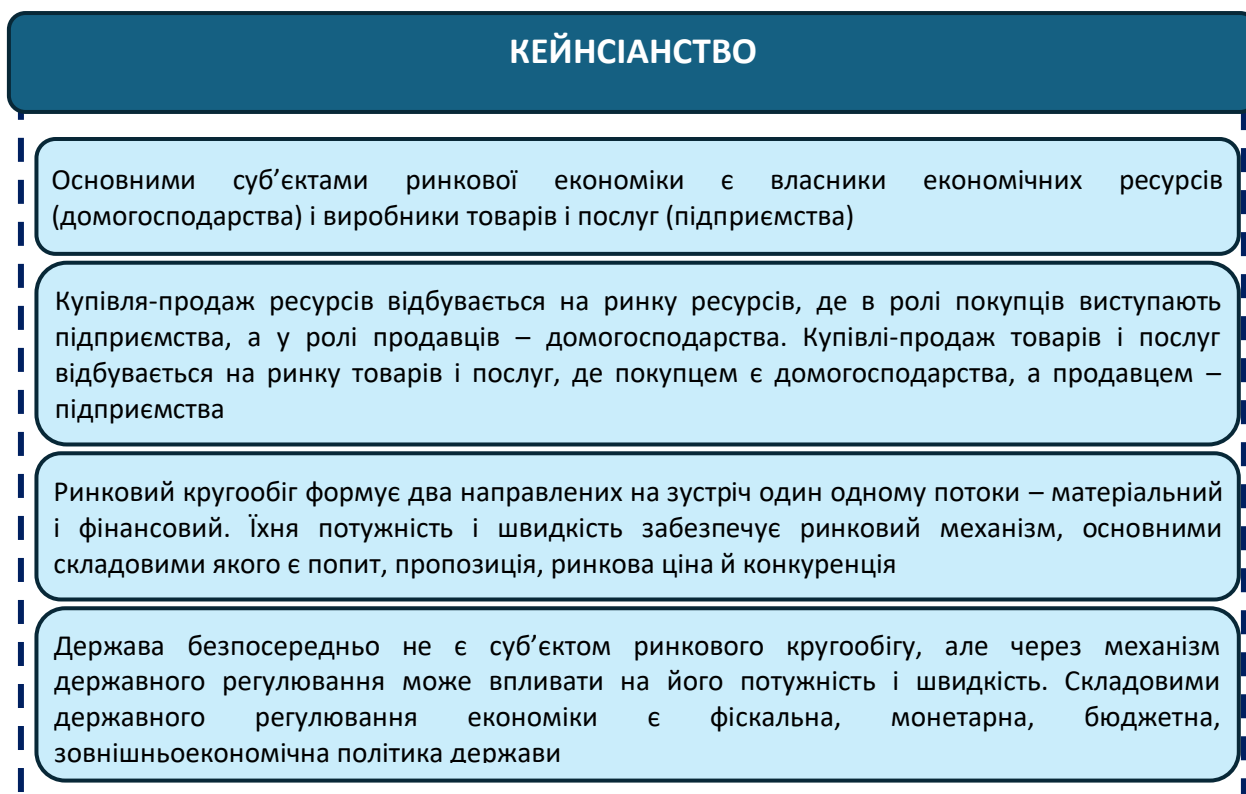

Рисунок 1.9 – Основні ідеї кейнсіанства

Джерело: [11, стор. 32].

Головною ідеєю Джона Мейнарда Кейнса є необхідність державного регулювання економіки. Адже *невидима рука ринку* не може вирішити складні проблеми економіки, такі як безробіття, інфляція, періоди коливань економіки, соціальне забезпечення, підвищення добробуту людей тощо. Дж. М. Кейнс насамперед рушійною силою економіки вважав попит, а не пропозицію, тому він пропонував проводити державну бюджетно-податкову та грошово-кредитну політику для збільшення та підтримки сукупного попиту. Кейнсіанська макроекономічна теорія отримала подальший розвиток у працях таких вчених, як *Елвін Гансен, Пол Самуельсон, Джон Хікс*, і заклала основи неокейнсіанського напрямку економічної теорії.

Монетаризм. Ця течія економічної думки склалася після Другої світової війни. Монетаризм був заснований американським економістом, нобелівським лауреатом *Мілтоном Фрідманом* (1912-2006). Монетарна (грошово-кредитна) політика розглядається як основа державного регулювання економіки. Ідеї монетаризму ілюструє рівняння грошового обігу (рівняння Фішера):

$$P \times Q = M \times V \quad (1.1)$$

де $P \times Q$ – сума цін всіх товарів;

M – грошова маса;

V – швидкість обігу грошей в економіці.

Роль уряду полягає в тому, щоб контролювати банківські кредитні ставки та грошову масу для боротьби з інфляцією та іншими проблемами. На думку М. Фрідмана складні зміни в економічному житті передусім тісно пов'язані з пропозицією грошей і грошовими імпульсами.

Інституціоналізм. Термін «інституціоналізм» означає «порядок або традиція, встановлені на основі права». Важливе місце в сучасній економічній теорії посідає інституційно-соціальний напрям. Основні представники цієї теорії: американські економісти *Торстейн Веблен* (1857-1929), *Джон Коммонс* (1862-1938), *Уеслі Мітчелл* (1874-1948), *Джон Гелбрейт* (1908-2006), *Дарон Аджемоглу* (нар. 1967) і *Джеймс Робінсон* (нар. 1960). Вони вивчають економічні проблеми нетрадиційними методами. Неокласики розглядали проблему «людини економічної» як «людини суспільної». На їхню думку, ця ситуація регулюється інститутами, тобто до інститутів належать держава, сім'я, моральні та правові норми, корпорації, профспілки, інші економічні явища та механізми. Крім того, до інститутів належать такі явища, як громадська думка, розкіш, вища освіта,

вільна конкуренція, приватна власність і кредит як набір правових норм, яких дотримуються люди. Таким чином, інституціоналізм – це особливий напрям, який вивчає, крім економічних, соціальні, культурні, політичні, моральні та правові цінності людей.

Сталий розвиток Основною ідеєю сталого розвитку є дотримання такого способу соціально-економічної поведінки сьогодні, щоб залишити прийдешнім покоління надію на забезпечене й безпечне життя. Сталий розвиток має забезпечуватись гармонійним розвитком трьох складових (рисунок 1.9).

Рисунок 1.9 – Трикутник рівноваги сталого розвитку

Джерело: [32].

Таким чином, розглядаючи різноманітні напрями та вчення економічної науки та їхні особливості, можна зрозуміти, що сучасна економічна теорія — це не просто набір законів і норм, а це гнучкий і постійно вдосконалюваний інструмент пізнання, який може дати відповідь на питання, що виникають у процесі дослідження різних економічних систем.

1.4. Структура та функції економічної теорії

Економічна теорія складається з двох частин – *макроекономіки* і *мікроекономіки*.

Мікроекономіка – це розділ економічної теорії, який досліджує проблему обмеженості ресурсів окремих економічних агентів (домогосподарств, фірм тощо) з погляду ринкового порядку та поведінки.

Основні поняття, які використовуються в мікроекономіці: попит, пропозиція, ціна, конкуренція, фактори виробництва тощо.

Макроекономіка — розділ економічної теорії, який вивчає економічні проблеми як єдину систему та використовує агреговані показники. Основні поняття, які використовуються в макроекономіці: валовий внутрішній продукт, національний дохід, сукупний попит, сукупна пропозиція, інфляція, безробіття тощо.

Економічна наука використовує два основні види економічного аналізу: *позитивний аналіз і нормативний аналіз*.

Позитивний економічний аналіз – це факти, отримані на основі реальних явищ і даних, які описують саму сучасну економіку.

Нормативний економічний аналіз є запорукою реалізації економічної політики на основі врахування суб'єктивних оцінок економіки країни. Суб'єктивні оцінки, які виникають під час такого аналізу, можуть бути сприятливими чи несприятливими для економіки.

За словами Джона Невілла Кейнса (батька Джона Мейнарда Кейнса) позитивна економічна наука відповідає на питання, *що є*. Нормативна економічна наука шукає відповіді на питання, *якою має бути економіка* й що потрібно робити для досягнення поставлених цілей.

Складність економічних явищ і проблем зумовлює групування економічних наук. Отже, економічна теорія поділяє всі економічні науки на три групи (рисунок 1.10):

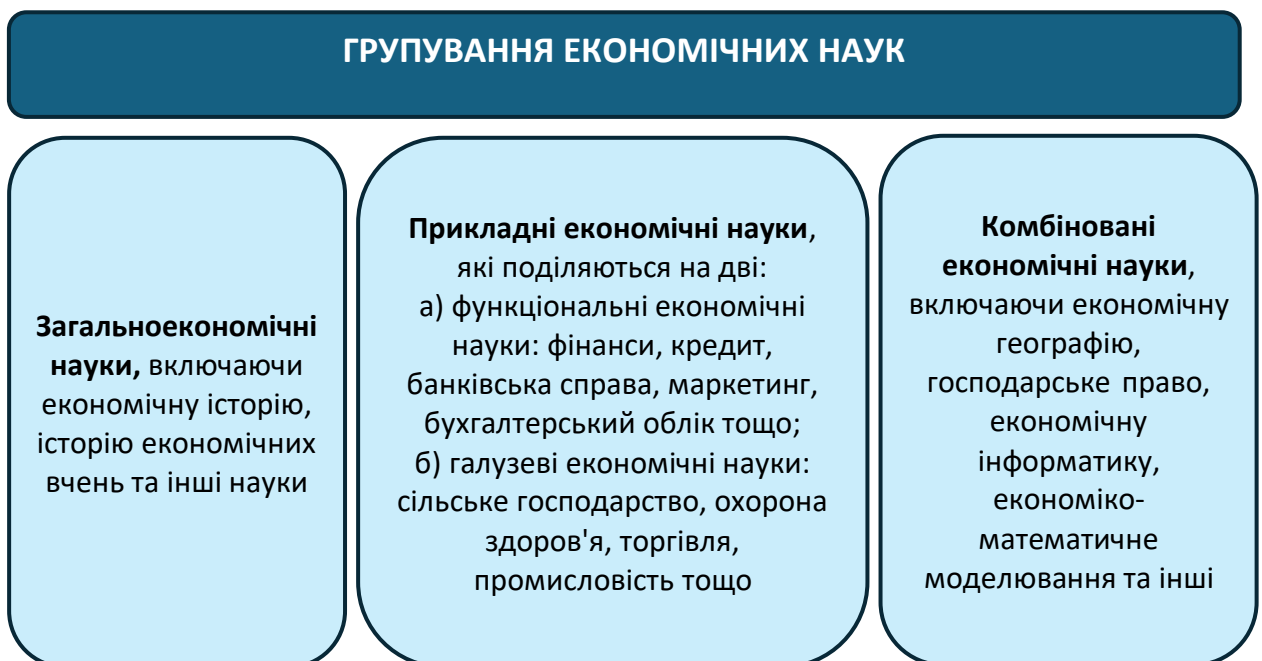

Рисунок 1.10 – Групування економічних наук

Джерело: розроблено авторами.

Економічна теорія, як і будь-яка наука, виконує кілька функцій. Враховуючи роль економічної теорії в системі економічних наук, можна виділити такі її функції.

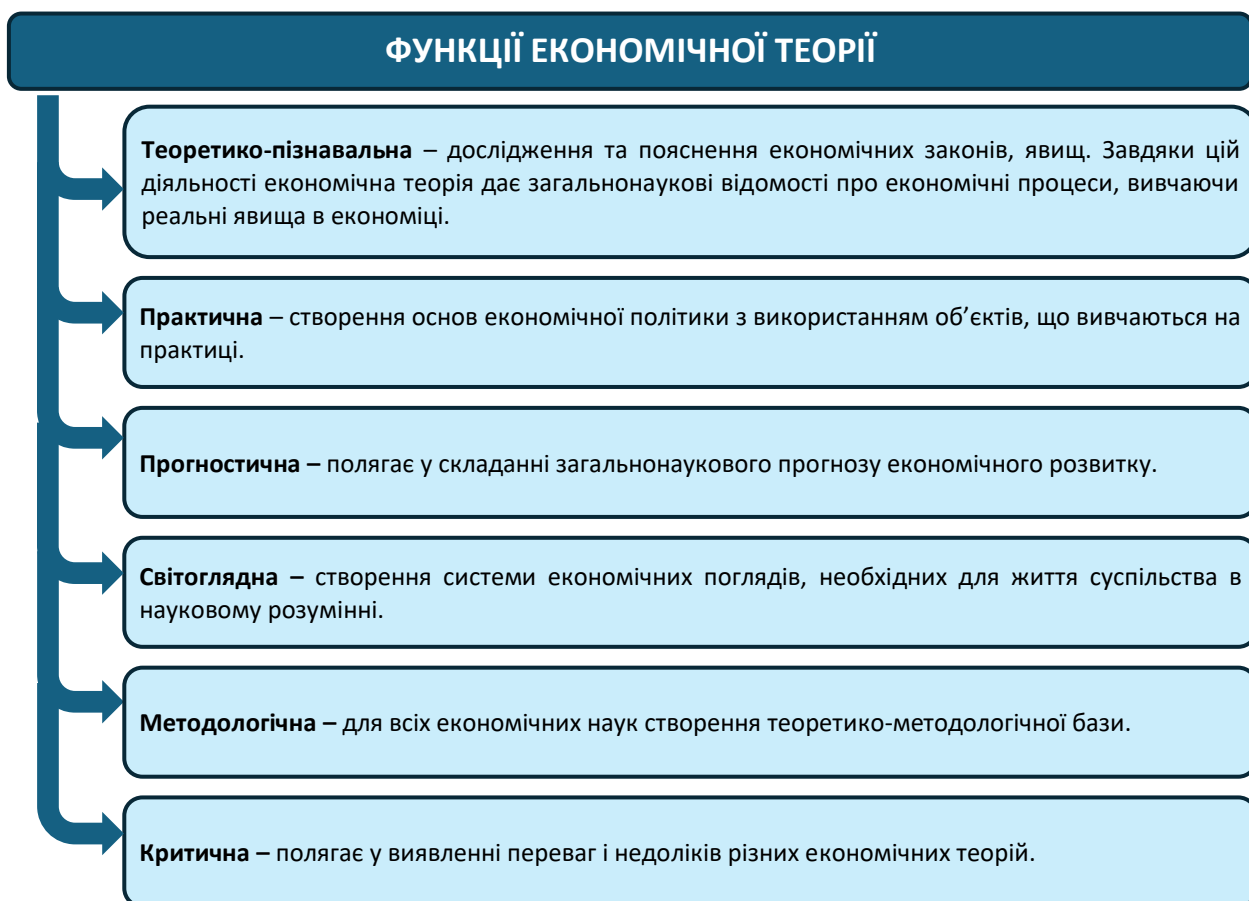

Рисунок 1.11 – Функції економічної теорії

Джерело: розроблено авторами.

Таким чином, можна підсумувати: економічна теорія приділяє особливу увагу людям, їхнім потребам та інтересам, їхнім проблемам ефективного ухвалення рішень у разі обмежених ресурсів. Економічна теорія заохочує людей жити найкращим чином і має інструменти для розроблення ефективної економічної політики. Економічна теорія формує методи управління економікою, закони, принципи, правила та напрями ефективного використання ресурсів.

Питання до теми 1

1. Покажіть відмінності між поняттями «економія», «політична економія», «економіка», «економічна теорія».
2. Предмет, об'єкт дослідження економічної теорії.
3. Методи дослідження економічної теорії.
4. Розкрийте сутність меркантилізму.
5. Назвіть і прокоментуйте основні положення класичної політекономії.
6. Розкрийте сутність інституціоналізму.
7. Розкрийте сутність теорії сталого розвитку.
8. Дайте визначення позитивного та нормативного економічного аналізу.
9. Охарактеризуйте макроекономічний і мікроекономічний рівень економічної теорії.
10. Охарактеризуйте функції економічної теорії.

Завдання і вправи до теми 1

1. Складіть економічний словник (глосарій) за темою.
2. Складіть логічну схему до теми.
3. Підготуйте доповідь на тему:
 - Чому я вивчаю економічну теорію?
 - Роль і місце української економічної думки у становленні економічної теорії як науки.
 - Важливість вивчення сучасної економічної теорії для особистості.
 - Важливість вивчення сучасної економічної теорії для бізнесу.
 - Зв'язок економічної теорії з економічною політикою.
 - Проблема людини в економічній теорії.
 - Нобелівська премія з економіки та її лауреати.
 - Основні елементи сучасної економіки.
4. Знайдіть відповідні визначення таких понять:

а) сукупність наук, що вивчають економіку країни;	А. Економічний експеримент
б) науки, що розкривають сутність економічних процесів і законів;	Б. Економічна категорія

ТЕМА 1. ЕКОНОМІКА: СУТНІСТЬ, МЕТОДИ, ФУНКЦІЇ

в) наука, яка описує закономірності виникнення та розвитку світового господарства;	В. Праця
г) відносини, що виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів і послуг;	Г. Кейнсіанська теорія
д) об'єктивні, причинно-наслідкові зв'язки та взаємозалежності, пов'язані з економічними процесами та явищами;	Д. Меркантилізм
є) експеримент, що проводиться на науковій основі в економічній сфері з метою перевірки ефективності господарської діяльності;	Є. Позитивна економічна теорія
ж) наука про методи дослідження;	Ж. Індукція
з) наука, яка пов'язує багатство з грошима;	З. Маржиналізм
і) теорія економічної стабілізації, в якій головну роль відіграють грошові фактори;	І. Загальноекономічні науки
к) логічні поняття, що описують найбільш загальні та важливі сторони економічного життя суспільства;	К. Нематеріальне виробництво
л) рух знань від одиничного до загального;	Л. Виробничі відносини
м) наука, спрямована на наукове обґрунтування економічних явищ і процесів;	М. Економічні закони
н) теоретичні основи державного регулювання ринкової економіки;	Н. Соціальна економічна наука
о) процес впливу людини на природу з метою її зміни;	О. Економіка
п) процес створення духовних цінностей з метою надання нематеріальних послуг;	П. Монетаризм
р) наука, що вивчає закономірності функціонування національної економіки;	Р. Методологія
с) теорія, яка в основному використовує граничні значення у своїх дослідженнях.	С. Макроекономіка

5. Визначте, де йдеться про мікроекономічні, а де про макроекономічні процеси:

- а) держава здійснює політику регулювання цін;
- б) через тривалу посуху не було врожаю в центральних районах країни;
- в) мінімальна заробітна плата в Україні становить 7100 гривень;
- г) ліквідація бюджетного дефіциту є способом зниження інфляції;
- д) зниження податків дозволяє пожвавити ділову активність у країні;
- е) розмір стипендії не залежить від середнього доходу сім'ї студента або особистого доходу студента;
- є) обіг національної валюти та її регулювання є елементом лібералізації зовнішньоекономічної діяльності, ступенем відкритості економіки.

Тестові завдання до теми 1

Тест № 1

1. Перша школа в економічній теорії:

- а) класична політична економія;
- б) меркантилізм;
- в) фізіократизм;
- г) маржиналізм;
- д) марксизм.

2. Що вивчає економічна теорія?

- а) взаємодію людини з природою та матеріальним світом;
- б) взаємодію людини і суспільства;
- в) продуктивні сили;
- г) відносини між людьми в суспільному виробництві;
- д) людські стосунки.

3. Хто є основними представниками напряму інституціоналізму?

- а) Дж. М. Кейнс, Р. Харрод;
- б) А. Маршалл, Л. Вальрас, А. Пігу;
- в) У. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо;
- г) Т. Веблен, У. Мітчелл, Д. Гелбрейт;
- д) К. Менгер, У. Джевонс.

4. Методом аналізу в економічній теорії є:

- а) метод розпізнавання, який розділяє окремі явища на окремі компоненти й вивчає кожну з них;
- б) метод розпізнавання, заснований на об'єднанні окремих частин явища;
- в) метод розпізнавання, який базується на перенесенні властивостей відомого явища на невідомі явища;
- г) наукові висновки та рішення на основі вивчення моделей;
- д) метод дослідження, оснований на виявленні основного об'єкта дослідження та очищенні його від безглузвих випадкових, швидкоплинних, окремих явищ, знаходженні в них стійких типових властивостей.

5. Яка з перелічених шкіл першою почала розглядати аналіз виробничого процесу як предмет?

- а) меркантилізм;
- б) фізіократи;
- в) класична політична економія;
- г) марксизм;
- д) маржиналізм.

6. Що таке економічні закони?

- а) виробничі відносини;
- б) поверхнєве поняття економіки;
- в) наукове поняття, що визначає сутність економічного явища;
- г) система кримінальних і цивільних законів, що регулюють економічні відносини та економічну діяльність;
- д) причинно-наслідкові зв'язки.

7. Що означає термін «фізіократія»?

- а) панування природи;
- б) зовнішня торгівля;
- в) індустріалізм;
- г) свобода торгівлі;
- д) економічний аналіз.

8. Яка з наведених шкіл вважала предметом економічної теорії зовнішню торгівлю та послуги, пов'язані зі збором грошей для країни:

- а) меркантилізм;
- б) фізіократи;
- в) класична політична економія;
- г) марксизм;
- д) маржиналізм.

9. У якому році була опублікована праця Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, відсотків і грошей»:

- а) 1956 р.;
- б) 1938 р.;

- в) 1941 р.;
- г) 1936 р.;
- д) 1969 р.

10. Закономірними повторюваними зв'язками між економічними явищами є:

- а) предмет економічної теорії;
- б) економічні закони;
- в) економічні категорії;
- г) економічна політика;
- д) економічне мислення.

Тест № 2

1. До якого типу економічних наук належить економічна історія?

- а) інтегральні економічні науки;
- б) прикладні економічні науки;
- в) загальноекономічні науки;
- г) спеціальні науки;
- д) суспільно-історичні науки.

2. Основні концепції фізіократів:

- а) дослідження сфери виробництва, але поняття сфери виробництва належить тільки до сільського господарства;
- б) багатство накопичується в результаті зовнішньої торгівлі;
- в) праця є основою і мірилом усіх товарних вартостей;
- д) використання порогового значення для вивчення економічних явищ;
- д) регульована економіка – втручання держави.

3. Який із наведених методів належить до загального методу економічної теорії?

- а) економіко-математичне моделювання;
- б) екстраполяція;
- в) функціональний метод;
- г) балансовий метод;
- д) абстракція.

4. Яке з наведених понять не належить до визначення предмета економічної теорії?

- а) ефективне використання ресурсів;
- б) необмежені економічні ресурси;
- в) максимальне задоволення потреб;
- г) матеріальні та духовні потреби;
- е) частота виникнення потреби.

5. Що не належить до методів економічної теорії?

- а) дедуктивний метод;
- б) індуктивний метод;
- в) формальне мислення;
- г) метод економіко-математичного моделювання економіки;
- д) метод аналізу.

6. Загальними поняттями, що відображають істотні аспекти економічних явищ, є:

- а) предмет економічної теорії;
- б) господарське право;
- в) економічна категорія;
- г) економічна політика;
- д) економічне мислення.

7. Якщо економіка вивчається як єдина система, тоді це аналіз:

- а) мікроекономічний;
- б) макроекономічний;
- в) позитивний;
- г) державний;
- д) нормативний.

8. Хто відкрив принцип «невидимої руки»?

- а) А. Сміт;
- б) Д. Рікардо;
- в) Аристотель;
- г) К. Маркс;
- д) А. Маршалл.

9. Яку з перерахованих проблем можна вирішити лише на мікроекономічному рівні?

- а) як досягти рівня повної зайнятості;
- б) як скорегувати платіжний баланс;
- в) як уникнути інфляції;
- г) як стимулювати економічне зростання;
- д) як ефективно розподілити ресурси на рівні окремих суб'єктів.

10. Хто з економістів вважає необхідним державне втручання в економіку?

- а) представники класичної політекономії;
- б) кейнсіанці;
- в) фізіократи;
- г) маржиналісти;
- д) представники інституціоналізму.

Тест № 3 (правильними можуть бути кілька відповідей).

1. Оберіть правильні твердження:

- а) економічні процеси є об'єктом дослідження економічної теорії;
- б) економічні процеси є галуззю дослідження економічної теорії;
- в) домогосподарство є предметом дослідження економічної теорії;
- г) зовнішнє середовище є предметом дослідження економічної теорії;
- д) домогосподарство є об'єктом дослідження економічної теорії.

2. Оберіть правильні твердження:

- а) методами економічної теорії є виключно спеціальні методи;
- б) наукова абстракція – загальнонауковий метод економічної теорії;
- в) аналіз і синтез є взаємопов'язаними загальнонауковими методами;
- г) експеримент належить до спеціальних методів дослідження в сфері фізики, біології і хімії;
- д) індукція полягає у виведенні загальних висновків на базі конкретних явищ, а дедукція – навпаки.

3. Оберіть правильні твердження:

- а) у своєму початковому значенні «економіка» - наука про мистецтво ведення домашнього господарства;
- б) меркантилісти вважали, що багатство формує людська праця;
- в) Адам Сміт представник школи фізіократів;

- г) Джон Кейнс довів необхідність державного регулювання економіки;
- д) формаційний підхід – одна з основних ідей марксизму.

4. Основні ідеї кейнсіанства:

- а) держава – важливий суб'єкт ринкового обігу;
- б) суб'єктами ринкового обігу є домогосподарства й підприємства;
- в) складовою державного регулювання є монетарна політика;
- г) складовою державного регулювання є фіскальна політика;
- д) держава управляє економічними процесами.

5. Основні ідеї класичної політекономії:

- а) праця – джерело формування багатства;
- б) торгівля – джерело формування багатства;
- в) земля і сільське господарство – джерело формування багатства;
- г) «невидима рука» - це держава, яка виправляє недоліки ринку;
- д) «невидима рука» - це ринок, який перерозподіляє ресурси на користь більш конкурентоспроможних.

6. Три складові, які мають гармонійно розвиватись для сталого розвитку:

- а) екологія;
- б) промисловість;
- в) економіка;
- г) соціум;
- д) технологія.

7. Досліджує проблему обмеженості ресурсів окремих економічних агентів (домогосподарства, фірми тощо) з погляду ринкового порядку та поведінки:

- а) макроекономіка;
- б) кейнсіанство;
- в) маржиналізм;
- г) мікроекономіка;
- д) нічого з вищенаведеного.

8. Розглядає економічну систему загалом:

- а) макроекономіка;
- б) кейнсіанство;
- в) маржиналізм;

- г) мікроекономіка;
- д) нічого з вищенаведеного.

9. Критична функція економічної теорії:

- а) полягає в несприйнятті різних думок відносно місця держави в економіці;
- б) полягає у виявленні переваг і недоліків різних теорій економічного розвитку;
- в) полягає в критиці формаційного підходу до розвитку людства;
- г) немає такої функції економічної теорії;
- д) немає правильної відповіді.

10. Метод екстраполяції:

- а) виокремлює загальне й особливе;
- б) розділяє об'єкт дослідження на частини;
- в) об'єднує частини в ціле;
- г) досвід минулого проєктує на майбутнє;
- д) нічого з вищезазначеного.

ТЕМА 2

ОСНОВИ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

Ключові поняття: три основні питання економіки, виробництво, суспільне виробництво, розподіл, обмін, споживання, потреби, піраміда Маслоу, ресурси, технології, переваги, обмеження, економічний вибір, альтернативні витрати, крива виробничих можливостей, бюджетна лінія.

У межах цієї теми ми з'ясуємо сутність суспільного виробництва, ознайомимось з проблемою економічного вибору і шляхами її розв'язання.

2.1. Суспільне виробництво, його місце і роль у сучасній економічній системі

Основним завданням економіки є якнайповніше задоволення потреб суспільства, які невпинно зростають.

Розв'язання цього завдання полягає у здійсненні економічного вибору, який спирається на дві важливі аксіоми.

1. Потреби людей у споживанні благ є необмеженими й невпинно зростають.

2. Ресурси, які є основою виробництва благ, є обмеженими.

Обмеженість ресурсів і необмеженість потреб зумовлює повсякчасний вибір, який робить людина, родина, громада, суспільство загалом, відповідно до уявлень про ефективність, оптимальність, доцільність економічної поведінки.

Вибір, який здійснює суспільство загалом, проявляється через відповідь на три фундаментальних питання економіки (рисунки 2.1).

ТРИ ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ПИТАННЯ ЕКОНОМІКИ

Що виробляти?

Відповідь не це питання залежить від моделі суспільного відтворення, від мети суспільного розвитку. Часто розв'язання цього питання ілюструють через криву виробничих можливостей двопродуктової моделі «гармати-масло», про яку ми детально поговоримо в п. 2.4 цієї теми

Як виробляти?

Необхідно дати відповідь, яка саме комбінація ресурсів є оптимальною для продукування благ, які технології доцільно застосовувати.

Для кого виробляти?

Ми маємо визначити, яка система привласнення благ відповідає меті суспільного розвитку. Кожне суспільство, відповідаючи на це питання, знаходить баланс між суспільним розподілом і перерозподілом благ.

Рисунок 2.1 – Три фундаментальних питання економіки

Джерело: розроблено авторами.

Основою економічного життя суспільства є суспільне виробництво, результатом якого є сукупний суспільний продукт (ССП).

ССП є результатом суспільного виробництва за визначений час, як правило, це календарний рік. Його рух проходить 5 основних стадій (рисунок 2.2).

Рисунок 2.2 – Стадії руху ССП

Джерело: розроблено авторами.

Приклад 2.1. Давайте розглянемо стадії руху елемента ССП на конкретному прикладі. ІТ-фахівець взяв участь у проєкті з розроблення застосунку для мобільного телефона (стадія 1). Після виконання цієї роботи він отримав обумовлену грошову винагороду (стадія 2). Частину цієї винагороди ІТ-фахівець витратив на податки та інші обов'язкові платежі,

завдяки чому необхідні кошти отримали зокрема соціально вразливі верстви населення (стадія 3). Далі ІТ-фахівець у крамниці витратив гроші на продукти, яких потребував (стадія 4) і спожив їх (стадія 5).

Ми розглянули рух одного елемента ССП. Завдяки цьому прикладу можна представити суспільне виробництво як нескінчений рух складових ССП через стадії виробництва, розподілу, перерозподілу, обміну і споживання.

Суспільне виробництво — це процес створення необхідних для існування людей благ, що має суспільний характер. Блага можуть мати матеріальний і нематеріальний характер. Відповідно до характеру вироблених благ виокремлюють сфери *матеріального і нематеріального виробництва*.

Результатом діяльності матеріального виробництва є благо, яке виражено в *товарній формі*. Матеріальне виробництво включає промисловість, сільське господарство, матеріально-технічне оснащення, громадське харчування, будівництво, водне господарство тощо.

Результатом діяльності нематеріального виробництва є благо, яке виражено у *формі послуги*. Нематеріальне виробництво, включає охорону здоров'я, освіту, транспорт, зв'язок, культуру, кредитні установи, громадські організації, органи управління та інше.

Суспільне виробництво постійно оновлюється, такий процес називається *відтворенням*. Термін «безперервне виробництво» вперше був використаний в економічній науці фізіократом Ф. Кене у своїй «Економічній таблиці» (1758). Він вважав, що рух промислових товарів відбувається між трьома класами суспільства, а саме: власниками ресурсів, виробниками-селянами та всіма іншими групами.

Процес відтворення характеризується певними властивостями, що дає можливість систематизувати цю економічну категорію (рисунок 2.3).

На практиці інтенсивне й екстенсивне відтворення в чистому вигляді не зустрічаються. Вони взаємопов'язані і доповнюють одне одного, тому в реальному господарстві має місце змішаний тип відтворення. Для постіндустріальних країн характерним є співвідношення 70:30 у застосуванні інтенсивних та екстенсивних методів економічного зростання.

У п. 2.1 цієї теми ми використовували терміни *потреби, ресурси, блага* для розкриття сутності суспільного виробництва. Адже ці терміни є широко вживаними, і їх зміст є зрозумілий широкому загалу. Проте для глибокого розуміння економічних процесів необхідно детальніше розглянути ці економічні категорії.

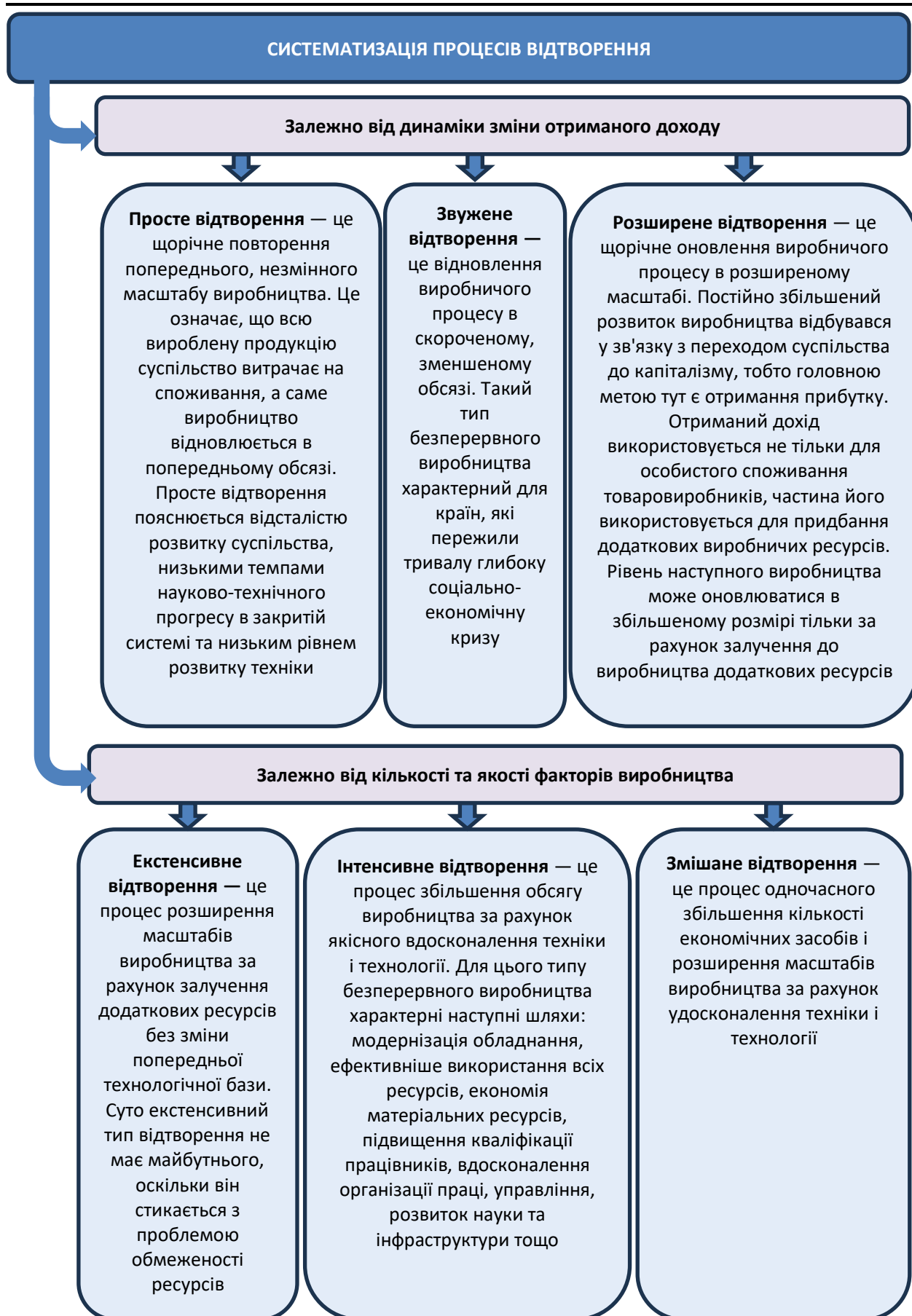

Рисунок 2.3 – Систематизація процесу відтворення

Джерело: розроблено авторами.

Будь-яка економічна проблема починається з вивчення потреб. Перш за все, економічні потреби та шляхи їх задоволення є вихідним пунктом економічної науки.

Потреби – це внутрішні наміри й мотиви, які спонукають суб'єктів економіки до здійснення певної економічної діяльності, або, іншими словами, потреби, що виникають унаслідок нестачі речей і речей, необхідних для забезпечення існування людини й розвитку її особистості, фірми та суспільства загалом.

Потреби потребують їх задоволення, забезпечують виживання і розвиток організму, бажання розвивати особистість людини. Потреби людей дуже різноманітні. Американський вчений і соціолог Абрагам Маслоу широко вивчав потреби у своїй моделі «піраміди потреб». Відповідно до цієї моделі, починаючи від матеріальних потреб «низького рівня», духовні потреби «високого рівня» розташовуються так (рисунок 2.4):

Рисунок 2.4 – Класифікація потреб. Піраміда Маслоу

Джерело: [31].

Цю класифікацію потреб можна доповнити їх різновидами: матеріальні та духовні потреби, раціональні та ірраціональні потреби, абсолютні та істинні потреби, реальні, неправильно зрозумілі та інші потреби.

Усвідомлені потреби створюють мотивацію до праці. У такому разі потреби матимуть свою специфічну форму.

Блага задовольняють потреби. Зростання і якісні зміни потреб зумовлюють розширене відтворення благ.

Блага можуть мати *вільний або економічний* характер.

Вільні блага – необмежені блага, тому їх споживання є безоплатним. До вільних можна віднести блага, які задовольняють потреби в повітрі, сонячному світлі, відпочинку на безкоштовних локаціях тощо.

Економічні блага – блага обмеженої кількості, які надаються на платній основі. Економічні блага набувають форми товарів і послуг.

Класифікацію благ подано на рисунку 2.5.

Рисунок 2.5 – Класифікація благ

Джерело: розроблено авторами.

Як уже було сказано раніше, економічні блага набувають товарної форми, або форми товарів і послуг.

Товари і послуги – це економічні блага, які створюються не для власного споживання, а для продажу.

Ресурси є важливим чинником суспільного виробництва. Власне, сам виробничий процес полягає в поєднанні ресурсів для продукування благ. Саме тому ресурси ще називають факторами виробництва.

Аналіз факторів виробництва є дуже важливим в економічній теорії. Відповідно до цього сформувалися два наукових підходи до факторів виробництва: марксистський і маржиналістський.

Марксистська концепція виділяє три фактори виробництва: *предмети праці, знаряддя праці, працю людини*.

Об'єкти, які обробляються людьми в процесі праці, називають *предметами праці*. Вони бувають двох типів: речі, безпосередньо надані природою (риба, нафта, газ тощо), або оброблені предмети праці (сировина, напівфабрикати).

Під *знаряддями праці* розуміють засоби, за допомогою яких люди впливають на предмет праці. До знарядь праці належать машини, обладнання, інструменти, виробничі будівлі, комп'ютери, дороги та інше. Предмети праці та знаряддя праці разом утворюють *засоби праці*.

Носієм праці є людина. Праця в поєднанні з предметами праці і знаряддям праці утворює продуктивні сили суспільства (рисунок 2.6).

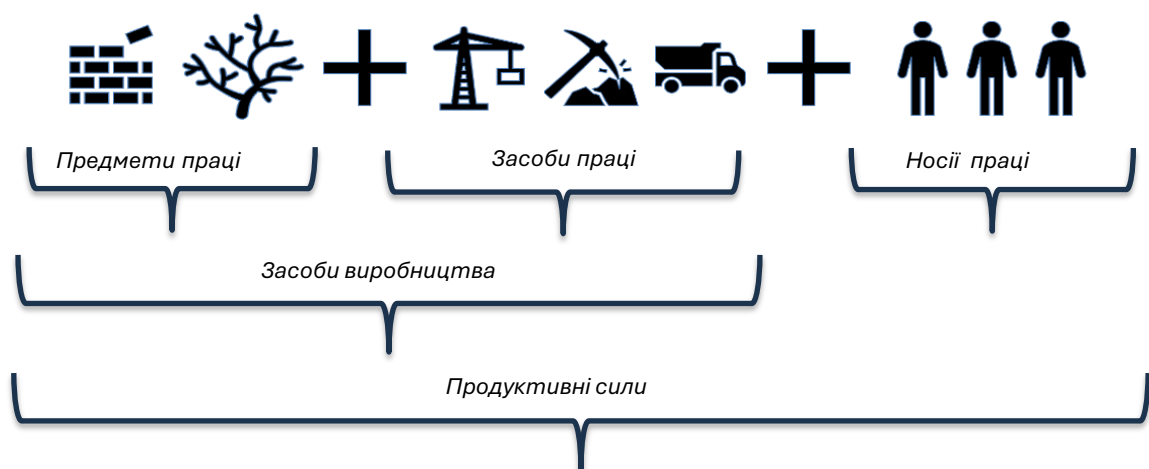

Рисунок 2.6 – Продуктивні сили суспільства (марксистська концепція)

Джерело: розроблено авторами.

Спосіб використання продуктивних сил в суспільстві (наявні технології і можливості), суспільна відповідь на три основних питання економіки (що?, як?, для кого?) є основою формування *виробничих відносин*.

Продуктивні сили і виробничі відносини є двома взаємопов'язаними компонентами *суспільного виробництва*. Відповідно до марксистської теорії продуктивні сили розвиваються невідпинно і поступово, тоді як зміна виробничих відносин є проявом політичної волі суспільства. Тому в певний історичний період виникає невідповідність розвитку продуктивних сил наявним виробничим відносинам. Ця невідповідність є причиною революційних (не поступових, а стрибкоподібних) змін виробничих відносин. У цьому полягає формаційний підхід до розвитку людства.

Маржиналістська концепція виокремлює чотири основних фактори виробництва: *працю, землю, капітал, підприємницькі здібності*.

Особливістю факторів виробництва є те, що кожен із них формує специфічний дохід власнику: власник (носій) праці отримує *заробітну плату*, власник капіталу – *відсоток*, власник землі – *ренту*, власник підприємницьких здібностей – підприємницький прибуток. Ці доходи формуються на стадії 2 розподілу результатів виробництва (рисунок 2.2).

Сутність кожного фактору виробництва подано в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1 – Фактори виробництва

Фактор виробництва	Зміст	Формує дохід власнику
Праця	Сукупність розумової та фізичної діяльності людини, яка задіяна у виробництві.	Заробітна плата
Земля	Сукупність природних ресурсів, що розглядаються у вигляді природних багатств, земної кори, корисних копалин, лісових і водних ресурсів, орних земель. Земля може використовуватись шляхом: - оброблення (сільське господарство); - розроблення (видобування); - розміщення (будівництво).	Рента
Капітал	Сукупність неприродних (створених людиною) ресурсів, необхідних для створення матеріальних благ. Капітал має дві основні форми: - матеріальний капітал (машини, інструменти, споруди, засоби транспорту і зв'язку тощо); - фінансовий капітал (гроші, цінні папери тощо).	Відсоток
Підприємницькі здібності	Здатність людини організувати власну справу шляхом поєднання факторів виробництва з метою отримання підприємницького прибутку.	Підприємницький прибуток

Джерело: розроблено авторами.

Нині до таких факторів виробництва належать управлінські, інформаційні та інші ресурси.

Менеджмент – це унікальний ресурс, що проявляється у вигляді управлінських ідей з впровадження інноваційних моделей, конкурентних технологій, ефективних схем управління персоналом тощо.

Інформація розглядається як рушійна сила технологічних інновацій, джерело впровадження нових ідей і проєктів у виробництво.

Екологічний фактор пояснює обмеження виробничих потужностей, пов'язане із забрудненням навколишнього середовища, свідомий вибір на користь екологічних технологій.

Фактор часу також розглядається як обмежений спеціальний ресурс, який використовується у виробництві і впливає на ефективність його використання.

2.2. Ресурсні обмеження та проблема економічного вибору

У кожний конкретний період часу є проблема обмеженості економічних ресурсів.

Обмеженість ресурсів є показником неможливості задовольнити всі економічні потреби одночасно. Обмеженість ресурсів створює для суспільства проблему економічного вибору. Це пояснюється обмеженістю ресурсів кожного виробництва й великою кількістю економічних цілей. Тому, оскільки ресурси обмежені, їх необхідно використовувати ефективно.

Економічний вибір – це вибір найкращої серед однакових альтернатив при досягненні мети максимального задоволення потреб суспільства при заданому рівні витрат. Будь-яке суспільство завжди стикається за проблемою спрямованості обмежених ресурсів. У процесі вибору оптимальних варіантів вирішення поставлених завдань і їх реалізації суб'єкт господарювання застосовує економічну раціональність і раціональне прийняття рішень.

Проблема економічного вибору тісно пов'язана з проблемою заощаджень.

Проблема заощаджень – це проблема, яка виникає через те, що цей економічний суб'єкт правильно мислить і обмежує витрати благ на задоволення даної потреби, а отже, у результаті, може спрямувати це заощадження на інші потреби. Однак, пояснюючи задоволення альтернативних потреб обмеженими благами, ми повинні говорити про витрати господарської діяльності, оскільки будь-яка економічна діяльність не може здійснюватися без витрат. У реальному житті люди завжди стикаються з альтернативними витратами. Виробляючи один продукт, ми повинні відмовитися від виробництва іншого. Раціональний суб'єкт повинен враховувати не тільки майбутні витрати, але й витрати на виробничі можливості, які не могли бути використані та упущені, щоб зробити оптимальний економічний вибір.

Альтернативні витрати – це витрати на втрачені можливості, витрати на альтернативи, якими пожертвували в ході виробництва одного продукту та відсутності вибору, виміряні витратами на виробництво цього продукту.

Приклад 2.2. Уявімо, що власник гаража вирішив облаштувати в ньому автомайстерню. Він планує отримувати прибуток від підприємницької діяльності 800 умовних грошових одиниць (у.г.о.) на місяць. Площа гаража дозволяє одночасно тримати в ньому один автомобіль. Тому, влаштовуючи бізнес, власник гаража має власне авто зберігати на паркінгу, щомісяця сплачуючи 200 у.г.о. Крім того, в нього є можливість здавати гараж в оренду, отримуючи орендний платіж 400 у.г.о. Який варіант вибере власник гаража? Скоріш

за все, це буде варіант з найменшими альтернативними витратами. Влаштуваючи бізнес, він втрачає можливість зберігати автомобіль у власному гаражі (200 у.г.о) і отримати орендний платіж (400 у.г.о). Обираючи оренду, або використання гаража для зберігання власного авто, власник гаража втратить можливість отримання підприємницького прибутку (800 у.г.о). Отже, найменшу вартість втраченої можливості, або альтернативну вартість, має варіант облаштування власного бізнесу.

Приклад 2.3. Юрист і прибиральник щодня їдуть на роботу на автобусі. Цього дня автобус не прийшов за розкладом, наступний автобус прийде через годину, тобто було втрачено одну робочу годину. За одну робочу годину юрист отримує 80 у.г.о., а прибиральник – 8 у.г.о. Можна зачекати наступний автобус, а можна викликати таксі і сплатити на поїздку 20 у.г.о. Скоріш за все юрист викличе таксі, оскільки для нього альтернативні витрати чекання автобуса складають 80 у.г.о., тоді як прибиральник, найімовірніше, чекатиме автобуса, оскільки його альтернативні втрати чекання автобуса (8 у.г.о) є меншими за альтернативні втрати своєчасного приїзду (20 у.г.о).

Розбираючи вищенаведені приклади, ми моделюємо ситуацію, тобто працюємо з моделями, які є результатом спрощення реальної ситуації. Може виникнути багато питань, які залишилися поза увагою наших моделей. Чи може власник гаража знайти роботу в іншому місці й не використовувати гараж для бізнесу? Чи може юрист перенести зустріч? Чи не звільнять прибиральника за запізнення? Життя є складним, і на нашу економічну поведінку впливає багато альтернатив. Проте вибір за допомогою оцінки альтернативних витрат має об'єктивний характер. Наше завдання, моделюючи ситуацію, – врахувати всі важливі альтернативи.

2.3. Крива виробничих можливостей та її економічний зміст

Розрахунок альтернативних витрат при економічному виборі є одним із важливих принципів економічного аналізу.

Альтернативні (еквівалентні) витрати можна представити у вигляді графіка, тобто за допомогою кривої виробничих можливостей. Ця крива є двопродуктовою економічною моделлю. Використовуючи заданий запас виробничих ресурсів і певний рівень технології, при виробництві продукції з цього ресурсу можна розширити виробництво тільки одного альтернативного товару, але при цьому виробництво іншого товару зменшиться. І в цей час буде багато альтернативних можливостей структур виробництва ресурсів.

Виробничі можливості — це можливості суспільства виробляти економічні блага за найбільш повного й ефективного використання всіх наявних ресурсів при певному рівні розвитку техніки. Як зазначено вище, можливе виробництво продукту описується кривою виробничих можливостей.

Часто, описуючи двопродуктову модель, за один продукт обирають *масло*, а за інший — *гармати*. Вираз «гармати замість масла» (нім. *Kanonen statt Butter*, відоме гасло нацистської Німеччини) став ідіоматичним, який означає цілком зрозуміле спрямування економічної політики. Ми в нашій двопродуктовій моделі оберемо товари за споживчим призначенням: споживчі — ті, що безпосередньо задовольняють потреби людей, інвестиційні — ті, що задовольняють потреби виробництва, тобто задовольняють потреби не прямо, а опосередковано (рисунок 2.7).

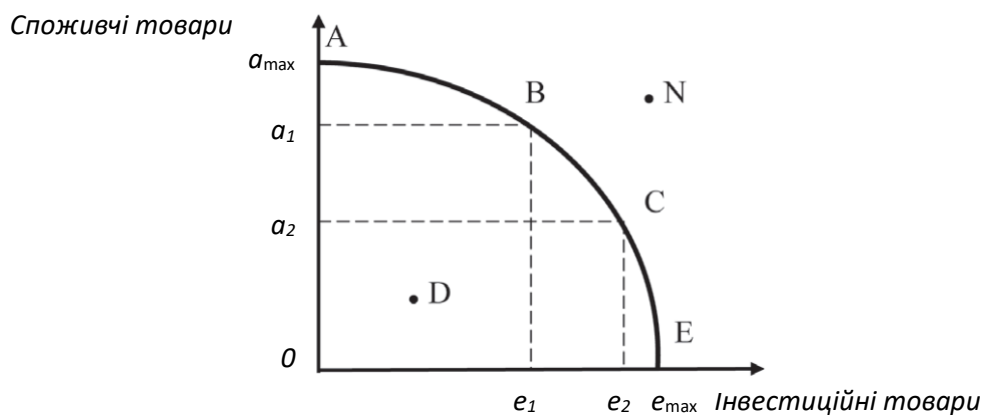

Рисунок 2.7 – Крива виробничих можливостей

Джерело: розроблено авторами.

Відповідно до цього графіка в точці A всі ресурси використовуються для виробництва споживчих благ. У точці E всі ресурси використовуються для виробництва інвестиційних товарів. Точка D означає неефективне виробництво. Точка N описує неможливе виробництво. Криву, що проходить через точки A, B, C, E, назовемо *кривою виробничих можливостей* (КВМ) — кривою, яка описує альтернативні варіанти за повного використання ресурсів.

Певні події в економіці можна проілюструвати зміною положення (зсувом) КВМ (рисунок 2.8).

Досліджуючи поведінку КВМ (рисунок 2.7), ми можемо зробити декілька важливих висновків.

1. Усі точки КВМ (т. A, B, C, E) є реально досяжними. Вибір того, як саме розподіляються ресурси, залежить від мети, яку ставить суспільство, і економічної політики, яка має її реалізувати.

2. Збільшення виробництва одного продукту здійснюється виключно за рахунок зменшення виробництва іншого продукту. Нелінійна, випукла форма КВМ свідчить про те, що додавання кожної нової одиниці одного продукту, змушує нас щоразу відмовлятися від більшої кількості іншого продукту. Тобто збільшення виробництва одного продукту супроводжується зростанням його альтернативної вартості. Так, збільшення обсягу інвестиційних товарів від 0 до e_1 досягається завдяки зменшенню обсягу споживчих товарів на величину $(a_{\max}-a_1)$. Подальше збільшення обсягу інвестиційних товарів від обсягу e_1 до обсягу e_2 досягається завдяки зменшенню обсягу споживчих товарів на величину (a_1-a_2) . Візуально за графіком видно, що

$$(a_{\max}-a_1) < (a_1-a_2).$$

Проте

$$(e_1-0) > (e_2-e_1).$$

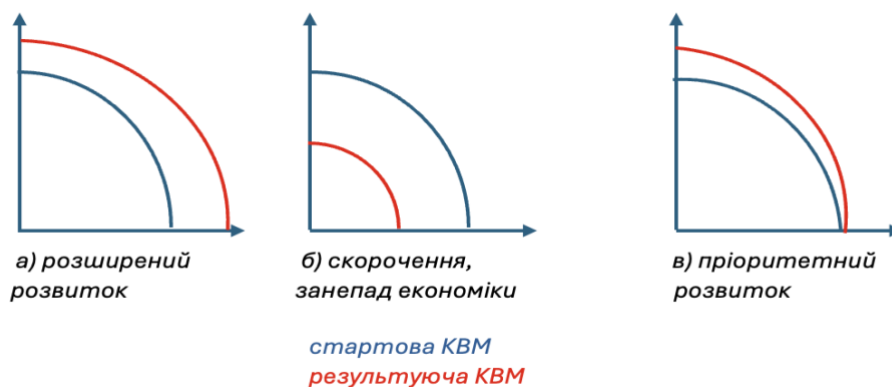

Рисунок 2.8 – Зсуви КВМ:

а – розширений розвиток; б – скорочення, занепад економіки;
в – пріоритетний розвиток

Джерело: розроблено авторами.

Пояснити причину збільшення альтернативної вартості кожної наступної одиниці певного продукту можна так: спочатку для виробництва цього продукту залучаються найбільш придатні для цього ресурси, по мірі збільшення обсягу необхідно залучати менш придатні ресурси, що збільшує альтернативну вартість.

3. Усі точки, які знаходяться всередині КВМ (наприклад, т. D) – це стан економіки, за якого використані не всі наявні ресурси і є можливість для екстенсивного розвитку економіки.

4. Усі точки, які знаходяться за межами КВМ (наприклад, т.N) – це недосяжний стан економіки за наявного стану ресурсів. Досягнення цього стану можливо, зокрема, завдяки інтенсивному розвитку економіки. Це призведе до зсуву КВМ.

5. Динамічні процеси в економіці відображаються зсувами КВМ. Ці зсуви можуть мати характер паралельного переміщення (рівномірне розширення/звуження КВМ), або відображати пріоритетне розширення/звуження КВМ відносно одного продукту у двопродуктовій моделі виробництва.

2.4. Проблема індивідуального вибору. Бюджетна лінія

КВМ ілюструє спрямованість суспільного вибору на користь одного з двох товарів за умов обмеженості ресурсів.

З проблемою вибору стикається не тільки суспільство загалом. Цю проблему щоденно вирішує кожен із нас: як задовольнити якомога більше потреб, маючи в розпорядженні обмежені кошти.

Кошти, які є у розпорядженні окремого споживача, називають *бюджетом споживача*. Свій вибір споживач робить, виходячи з власного уявлення про *корисність* одного чи іншого товару.

Графічне зображення сукупності варіантів витрат бюджету називають *бюджетною лінією*. Для побудови бюджетної лінії використовують двопродуктову економічну модель (рисунок 2.9).

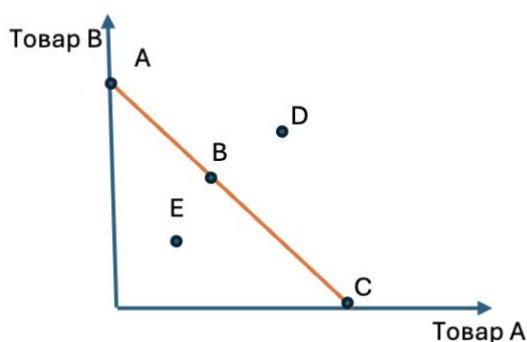

Рисунок 2.9 – Бюджетна лінія

Джерело: розроблено авторами.

Як і для КВМ:

- усі точки бюджетної лінії є можливими варіантами повного використання бюджету (точки А, В, С);

- збільшення споживання одного продукту відбувається за рахунок зменшення споживання іншого продукту;

- якщо точка витрат на певну комбінацію продуктів знаходиться всередині області (точка E), обмеженої бюджетною лінією та осями координат, то бюджет не є повністю використаний;

- всі комбінації продуктів, які знаходяться вище бюджетної лінії (точка D), не можуть бути реалізованими через бюджетне обмеження.

На відміну від КВМ графік бюджетної лінії відображує лінійну залежність, тобто збільшення обсягу споживання товару A відбувається шляхом пропорційного зменшення обсягу споживання товару B незалежно від того, у якій точці бюджетної лінії ми знаходимось.

Приклад 2.4. Споживач щомісяця виділяє 400 у.г.о. на солодощі, купуючи цукерки і печиво. 1 кг цукерок коштує 200 у.г.о, а 1 кг печива – 80 у.г.о.

1. За допомогою бюджетної лінії визначимо всі можливі комбінації споживання цукерок і печива (рисунок 2.10, а). Оскільки бюджетна лінія є відрізком прямої, її побудувати можна, визначивши координати двох точок:

точка A – весь бюджет витрачаємо на печиво. За 400 у.г.о. споживач може купити 5 кг печива за ціною 80 у.г.о. за 1 кг;

точка B – весь бюджет витрачаємо на цукерки. За 400 у.г.о. споживач може купити 2 кг цукерок за ціною 200 у.г.о. за 1 кг;

2. Припустимо, що у споживача збільшився бюджет до 600 у.г.о. Це призведе до зсуву бюджетної лінії вверх-праворуч (рисунок 2.10, б)

3. Припустимо, при бюджеті у 400 у.г.о. ціна печива зросла до 100 у.г.о. за 1 кг. Це призведе до зменшення споживання печива і відповідній зміні положення бюджетної лінії (рисунок 2.10в)

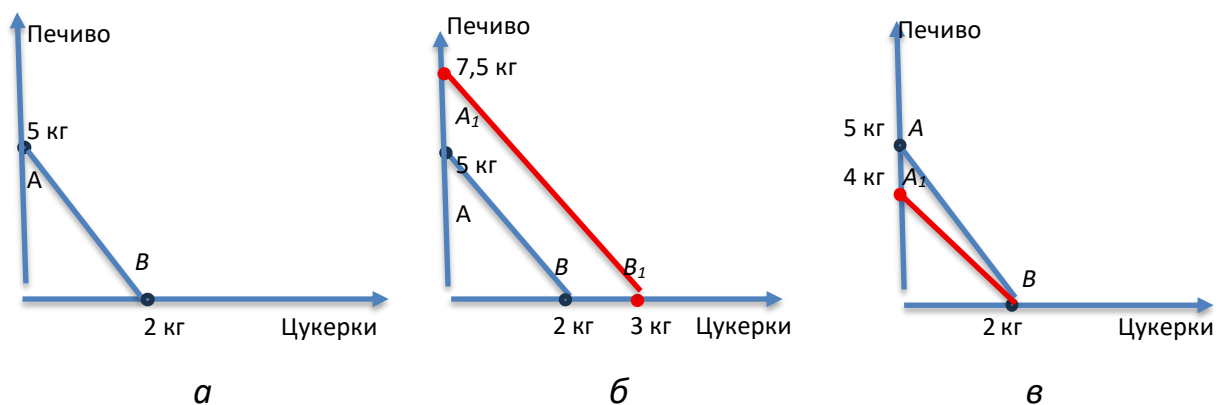

Рисунок 2.10. Бюджетна лінія двопродуктової моделі:

a – стартова бюджетна лінія; $б$ – зсув бюджетної лінії при зростанні бюджету; $в$ – зсув бюджетної лінії при зростанні ціни печива

Джерело: розроблено авторами.

Двопродуктова модель дає уявлення про механізм формування споживчого кошика за умов визначеного обмеженого бюджету. Безумовно, в реальному житті ми маємо ми робимо витрати, купуючи не два, а набагато більше товарів. Проте цінність двопродуктової моделі полягає у можливості графічної інтерпретації результатів вибору.

Питання до теми 2

1. Розкрийте сутність трьох основних питань економіки.
2. Розкрийте зміст суспільного виробництва.
3. Назвіть основні стадії руху сукупного суспільного продукту і прокоментуйте їх.
4. Назвіть чинники, які лягли в основу систематизації системи відтворення.
5. Класифікація потреб. Прокоментуйте зміст піраміди Маслоу.
6. Класифікація благ. Назвіть чинники, які лягли в основу класифікації благ.
7. Назвіть основні складові продуктивних сил (марксистський і маржиналістський підхід).
8. Розкрийте зміст категорії *альтернативна вартість*. Наведіть приклади.
9. Поясніть особливості КВМ двопродуктової моделі. Поясніть причини зсуву КВМ.
10. Поясніть особливості побудови бюджетної лінії двопродуктової моделі.

Завдання і вправи до теми 2

1. Складіть економічний словник (глосарій) за темою.
2. Складіть логічну схему до теми.
3. Підготуйте доповідь на тему:
 - Ресурсне прокляття: правда чи вигадка?
 - Місце і роль людини в сучасному суспільному виробництві.
 - Вплив науково-технічного прогресу на суспільне виробництво.
 - Інформація як специфічний фактор економічного розвитку.

4. Поміркуйте над висловами:

- а) проблема «що виробляти» виникає лише у випадку обмежених ресурсів і є явищем, характерним лише для приватного бізнесу;
- б) проблема «як виробляти» не виникає в суспільстві, повністю охопленому працездатним населенням;
- в) питання «для кого виробляти» не актуальне для централізованого суспільства.

5. Розв'яжіть задачу.

У господарстві виробляються транспортери та верстати. Можливі комбінації виробництва подано в таблиці 2.2.

- а) за даними таблиці 2.2 побудуйте КВМ;
- б) розрахуйте альтернативні витрати на виробництво одного транспортера при переході з варіанта виробництва 4 на варіант виробництва 3;
- в) розрахуйте альтернативні витрати на виробництво одного верстата при переході з варіанта виробництва 4 на варіант виробництва 5.

Таблиця 2.2 – Можливі варіанти виробництва.

Вид продукції	Варіант 1	Варіант 2	Варіант 3	Варіант 4	Варіант 5	Варіант 6
Транспортери	5	4	3	2	1	0
Верстати	0	7	13	18	22	25

Джерело: розроблено авторами.

Підприємець вклав кошти і отримав можливість випуску транспортерів кількості 10 одиниць за умови повної відмови від випуску верстатів. Побудуйте нову КВМ. Як зміниться альтернативна вартість верстатів? Як зміниться альтернативна вартість транспортерів?

6. Розв'яжіть задачу.

Ви вирішили організувати вечірку на 100 гостей. Кожен гість має сплатити за участь в заході 200 у.г.о. За зібрані кошти ви плануєте купити піцу за ціною 250 у.г.о. за одиницю і напій за ціною 100 у.г.о за пляшку. За цими даними побудуйте бюджетну лінію.

Як зміниться положення бюджетної лінії, якщо:

- а) прийде 120 гостей;
- б) вам запропонують 20% знижки на піцу за велике замовлення;
- в) 50 % вашого замовлення оплатять спонсори;
- г) напій подорожчає на 20 у.г.о.?

Відповідь на кожне питання проілюструйте графіком.

Тестові завдання до теми 2

Тест № 1

1. Укажіть сферу нематеріального виробництва:

- а) будівництво;
- б) сільське господарство;
- в) промисловість;
- г) охорона здоров'я;
- д) матеріально-технічне забезпечення.

2. Економічними ресурсами є:

- а) споживання, заощадження та податки;
- б) зарплата, рента, процент, прибуток;
- в) капітал і підприємництво;
- г) земля, праця, капітал, підприємницька здатність;
- д) необмежена енергія та знання.

3. Суспільний продукт, це:

- а) споживчі товари;
- б) дохід від реалізації національної продукції;
- в) матеріальні блага, вироблені суспільством протягом певного періоду часу;
- г) продукти, необхідні країні;
- д) товари сфери громадського харчування та роздрібної торгівлі.

4. Безперервне виробництво - це:

- а) виробництво споживчих товарів;
- б) виробництво, що постійно повторюється;
- в) майбутнє виробництво;
- г) група товарів, що виробляються щорічно;
- д) відносини обміну праці та продукту.

5. Що показує крива виробничих можливостей?

- а) фактична кількість двох товарів, які має виробити країна;
- б) найкраще поєднання двох товарів;
- в) альтернативні комбінації товарів відповідно до фактичного обсягу наявних ресурсів;

- г) реалізацію закону спадної продуктивності факторів виробництва;
- д) не показує нічого з перерахованого вище.

6. Що з наведеного належить до особистого споживання?

- а) парки;
- б) університети;
- в) житлові будинки;
- г) дитячі садки;
- д) кінотеатри.

7. Які питання вирішує проблема економічного вибору?

- а) що, коли і як виробляти;
- б) коли, що і як виробляти;
- в) що, як і для кого виробляти;
- г) для кого, де і скільки виробляти.

8. Якою є економічна мета, якщо суспільство намагається максимізувати дохід при мінімізації витрат?

- а) економічна ефективність;
- б) повна зайнятість;
- в) економічне зростання;
- г) економічна свобода;
- д) економічна безпека.

9. Те, від чого доведеться відмовитися, щоб досягти певного результату чи бажання, це:

- а) альтернативна вартість;
- б) відмова в отриманні прибутку з різних причин;
- в) трансакційні витрати;
- г) вільний час;
- д) немає правильно відповіді.

10. Що з перерахованого не є фактором виробництва?

- а) земля;
- б) праця;
- в) торгівля;
- г) підприємництво;
- д) капітал.

Тест № 2

1. Масштабне відтворення, це:

- а) збільшення кількості грошей в обігу;
- б) оновлення виробництва при темпах зростання всіх галузей;
- в) оновлення через наявність матеріальних благ;
- г) взаємозв'язок між виробництвом і споживанням;
- д) зростання рівня цін.

2. Що таке прості продуктивні сили суспільства?

- а) планування;
- б) земля, вода, мінеральні ресурси;
- в) інфраструктура та її елементи;
- г) трудові ресурси та виробниче обладнання; д) форма усупільнення виробництва.

3. Які потреби, за А. Маслоу, знаходяться на третьому етапі піраміди потреб?

- а) потреба визначити мету в житті;
- б) потреби в соціальному спілкуванні;
- в) вимоги безпеки;
- г) фізіологічні потреби;
- д) потреба досягнення соціального статусу.

4. Що описують точки за межами кривої виробничих можливостей?

- а) вони свідчать про те, що компанія не може продовжувати виробляти дані товари;
- б) відповідно до цього суспільство повністю використовує наявні в його розпорядженні ресурси;
- в) це означає, що суспільство не повністю використовує економічні ресурси;
- г) описує ефективне використання суспільством ресурсів;
- д) свідчить про те, що суспільство взагалі не використовує ресурси.

5. Що є основою існування людини?

- а) його досвід;
- б) його культура;
- в) його розум і знання;
- г) потреби;
- д) суспільне виробництво.

6. У разі обмежених ресурсів:

- а) виникає проблема вибору;
- б) потреби не задовольняються належним чином;
- в) у виробництві переважають невичерпні ресурси;
- г) проблема прибутку ускладнюється;
- д) ресурси використовуються лише відповідно до їх якості.

7. Що таке трудові відносини?

- а) відносини при використанні природних і матеріальних ресурсів;
- б) стосунки між людьми;
- в) відносини між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ;
- г) відносини експлуатації людини людиною;
- д) відносини при використанні техніки.

8. Економічна ефективність – це:

- а) запобігання збільшенню невикористаних можливостей;
- б) рівновага мінімальних витрат і максимального прибутку;
- в) коли мінімальні витрати перевищують максимальні прибутки;
- г) альтернатива повного використання ресурсів;
- д) співвідношення отриманих результатів і собівартості продукції.

9. Потребами є:

- а) відносини між клієнтом і покупцем;
- б) потреба в чомусь або потреба в певній речі;
- в) купівельна спроможність;
- г) необхідність продати певний товар або послугу;
- д) відношення між людиною та річчю.

10. Виробництво це:

- а) процес створення матеріальних та нематеріальних благ;
- б) праця і кошти;
- в) форма науково-технічного прогресу;
- г) форма управління;
- д) форма володіння матеріальними благами.

Тест № 3 (правильними можуть бути декілька відповідей).

1. Економічний вибір обумовлений тим, що:

- а) покупець достеменно не знає, чого він хоче;

- б) безмежністю потреб і обмеженістю ресурсів;
- в) покупець не може зробити найкращий вибір через неповну інформацію про ринок;
- г) продавець є залежним від логістики і поставок;
- д) необхідно споживати свідомо.

2. Три фундаментальних питання економіки:

- а) що виробляти;
- б) як виробляти;
- в) для кого виробляти;
- г) з чого виробляти;
- д) скільки виробляти.

3. Оберіть правильні твердження:

- а) викладач провів лекцію – це стадія виробництва руху ССП;
- б) студент отримав стипендію – це стадія розподілу результатів виробництва;
- в) клієнт банку отримав відсотки по депозитному вкладу – це стадія розподілу результатів виробництва;
- г) родина нарешті оселилась у придбаній квартирі – це стадія споживання;
- д) фермер отриманий дохід витратив на подорож – це стадія обміну.

4. Оберіть правильні твердження:

- а) обсяг виробництва збільшився внаслідок збільшення кількості працюючих – це інтенсивне відтворення;
- б) обсяг виробництва збільшився внаслідок купівлі нової техніки – це просте відтворення;
- в) обсяг шкідливого виробництва скоротився – це процес екологічного відтворення;
- г) у сільському господарстві відбувається розширення посівних площ із застосуванням нових технологій – це змішане відтворення;
- д) виробництва, які донедавна не працювали, відновили роботу – це екстенсивне відтворення.

5. Піраміда Маслоу:

- а) це піраміда, яка показує пріоритетність потреб;
- б) це піраміда класифікації благ;
- в) визначає фізіологічні потреби як першочергові;
- г) визначає потреби у самовираженні як першочергові;

д) визначає сім'ю як першочергове благо.

6. Оберіть правильні твердження:

- а) автомобіль і бензин – це компліментарні блага;
- б) босоніжки і сандалії – це компліментарні блага;
- в) підприємець закупив техніку – це непряме благо;
- г) водіння авто – це вільне благо;
- д) бутерброд – це благо тривалого використання.

7. Відповідно до маржиналістської концепції:

- а) підприємництво є фактором виробництва;
- б) засоби праці є фактором виробництва;
- в) заробітна плата – дохід підприємця;
- г) відсоток – не є видом доходу;
- д) власник землі отримує дохід у вигляді ренти.

8. Відповідно до марксистської концепції:

- а) праця, земля, капітал, підприємницькі здібності є факторами виробництва;
- б) предмети праці і засоби праці є засобами виробництва;
- в) верстати – це предмети праці;
- г) продуктивні сили – це засоби виробництва і робоча сила (носії праці);
- д) продуктивні сили – це засоби виробництва.

9. Покупець купує пиріжки, витрачаючи 200 грн. Пиріжок з м'ясом коштує 30 грн, пиріжок із капустою – 20 грн. Цього бюджету вистачить на:

- а) 10 пиріжків з капустою;
- б) 5 пиріжків з капустою і 4 пиріжка з м'ясом;
- в) 5 пиріжків з м'ясом і 2 пиріжка з капустою;
- г) 7 пиріжків з м'ясом;
- д) 2 пиріжка з м'ясом і 7 пиріжків з капустою.

10. Покупець купує пиріжки, витрачаючи 200 грн. Пиріжок з м'ясом коштує 30 грн, пиріжок із капустою – 20 грн. На яку комбінацію продуктів покупець витратить запланований бюджет повністю?

- а) 10 пиріжків з капустою;
- б) 5 пиріжків з капустою і 4 пиріжка з м'ясом;
- в) 5 пиріжків з м'ясом і 2 пиріжка з капустою;
- г) 7 пиріжків з м'ясом;
- д) 2 пиріжка з м'ясом і 7 пиріжків з капустою.

ТЕМА 3

ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА

Ключові поняття: економічна система, підсистеми економічної системи, типи економічних систем, власність, право власності, форми власності, суб'єкт власності, приватизація.

Ми розглянемо економічну систему як стрижень взаємодій суб'єктів економіки, визначимо її складові, проведемо порівняння економічних систем із різним координаційним механізмом, а також торкнемося питання власності як фундаментального питання формування економічної системи.

3.1. Економічна система: сутність, складові, класифікаційні ознаки

Відносини суб'єктів економіки мають системний (від давньогрецького *συστήμα* – сполучення, ціле, з'єднання) характер. Ці відносини характеризуються сталістю, стійкістю зв'язків, взаємовпливом і взаємозалежністю елементів системи.

Економічна система діє як одне ціле. У ній можна виокремити окремі структурні елементи, наприклад *домогосподарства, підприємства, податкову систему, банківську систему тощо*.

Економічна система є *великою системою*, тобто її можна представити у вигляді ієрархії підсистем. Зазвичай виокремлюють три основні підсистеми економічної системи: *продуктивні сили, економічні відносини й господарський механізм*, які, у свою чергу, можна представити сукупністю підсистем нижчого рівня (рисунк 3.1).

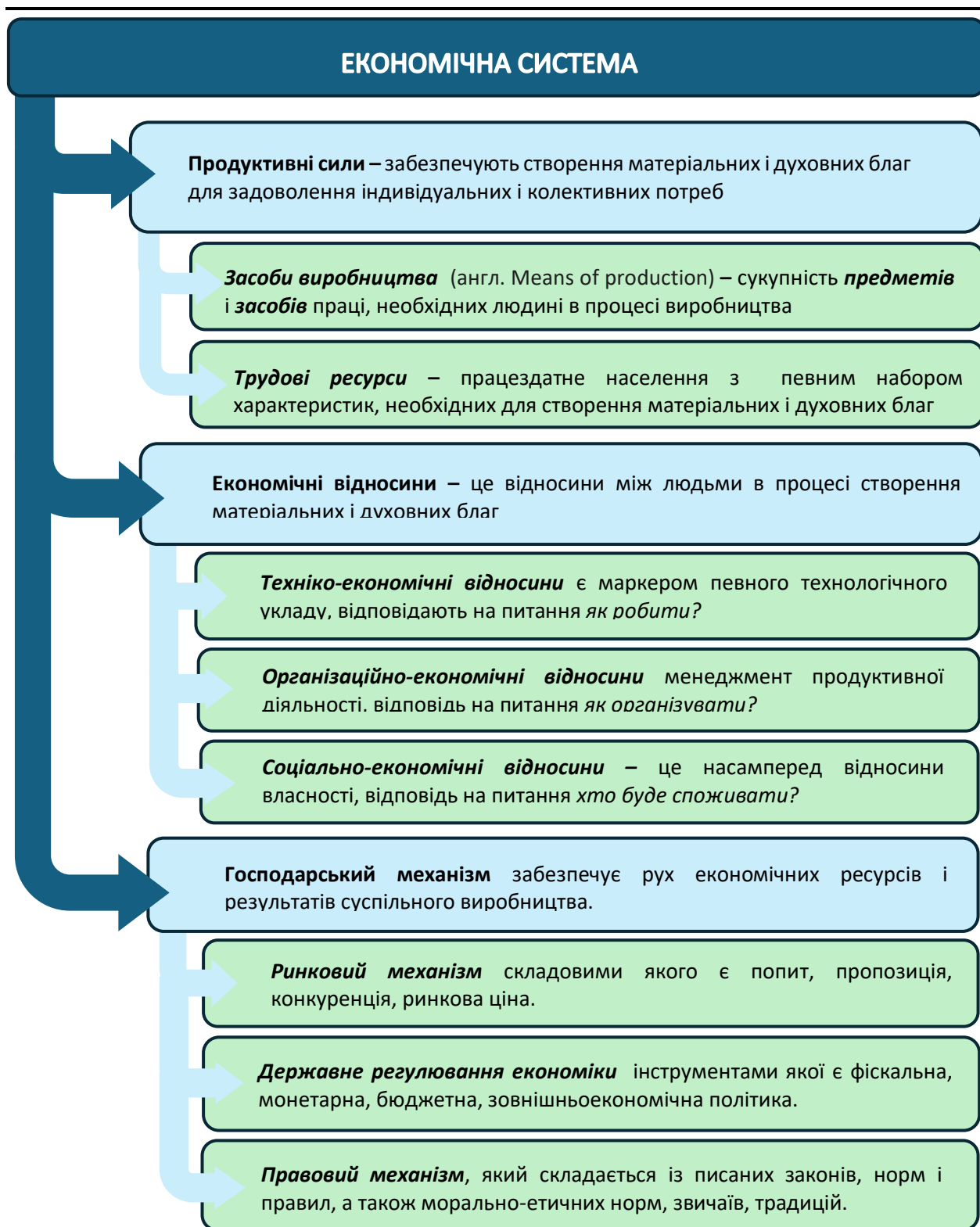

Рисунок 3.1 – Підсистеми економічної системи

Джерело: [11, с. 73].

Особливість функціонування економічної системи визначає її характер.

Так, за характером визначають *закриті та відкриті економічні системи*.

Закрита економічна система — це така організація економіки, за якої вся господарська діяльність здійснюється лише всередині країни, відносини з іншими країнами відсутні або є несуттєвими.

Відкрита економічна система — це активне функціонування економіки в контексті міжнародних економічних відносин, де економічна система країни є елементом світової економічної системи.

Для визначення типу економічної системи науковці використовують різні підходи. Так, К. Маркс використовував *формаційний підхід*, А. Дж. Тойнбі — *цивілізаційний*. Далі детально розглянемо базові підходи щодо типологізації економічних систем (рисунки 3.2 – 3.8).

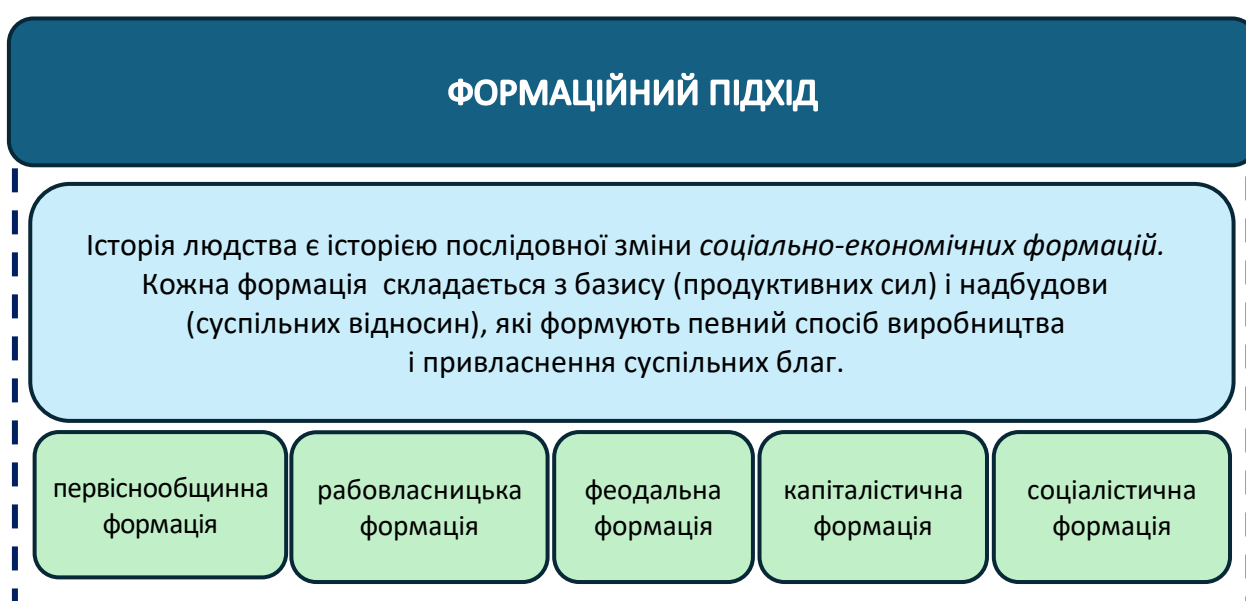

Рисунок 3.2 – Формаційний підхід

Джерело: [11, с. 74].

За класовою теорією К. Маркса, головним критерієм визначення типу економічної системи були *відносини власності*. Саме за цим критерієм він виокремив первіснообщинну формацію (безкласову формацію), рабовласницьку формацію (клас рабовласників і рабів), феодальну формацію (клас феодалів і кріпаків), капіталістичну формацію (клас капіталістів і найманих працівників). Кожну наступну формацію К. Маркс визначав як прогресивну в порівнянні з попередньою. Зміна формацій відбувалась виключно через революційне вирішення конфлікту невідповідності продуктивних сил і економічних відносин — двох підсистем економічної системи.

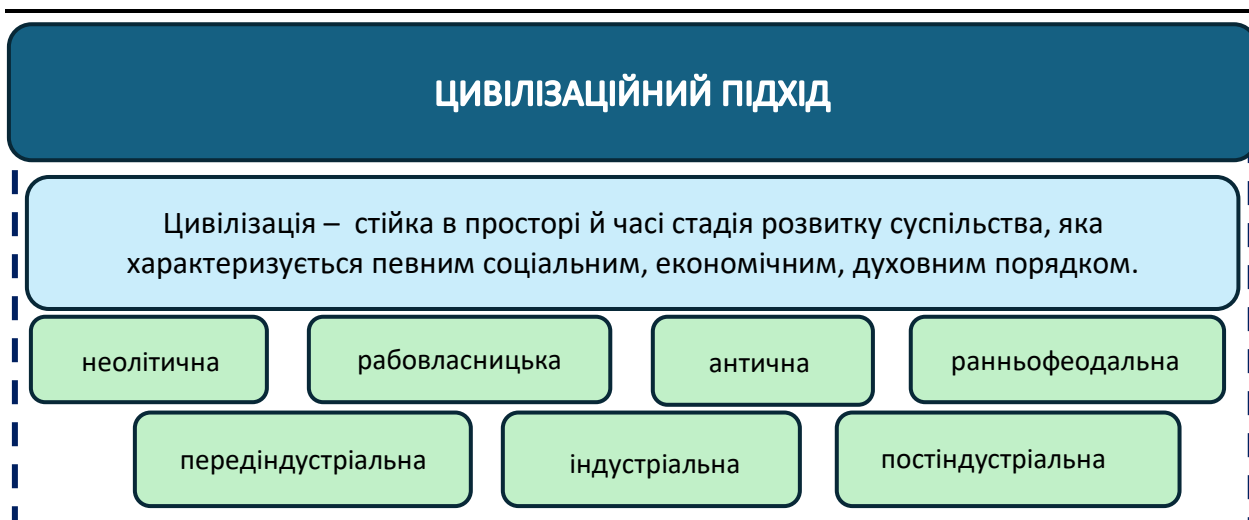

Рисунок 3.3 – Цивілізаційний підхід

Джерело: [11, с. 74].

Термін *цивілізація* (від лат. *civilis* – громадський, суспільний) широко почав використовуватись в епоху Просвітництва (XVII–XVIII ст.). Французькі філософи-просвітники трактували його як *суспільство розуму і справедливості*.

Цивілізаційний підхід асоціюється з іменем Арнольда Джозефа Тойнбі (англ. *Arnold Joseph Toynbee*), який саме цивілізацію, а не формацію, вважав основою визначення типу суспільства загалом та економічної системи зокрема. Визначальними чинниками у формуванні цивілізації він визначав релігію, духовну спільність, здатність спосіб дії у форматі «виклик-відповідь», що, на його думку, було головним двигуном цивілізаційного розвитку.

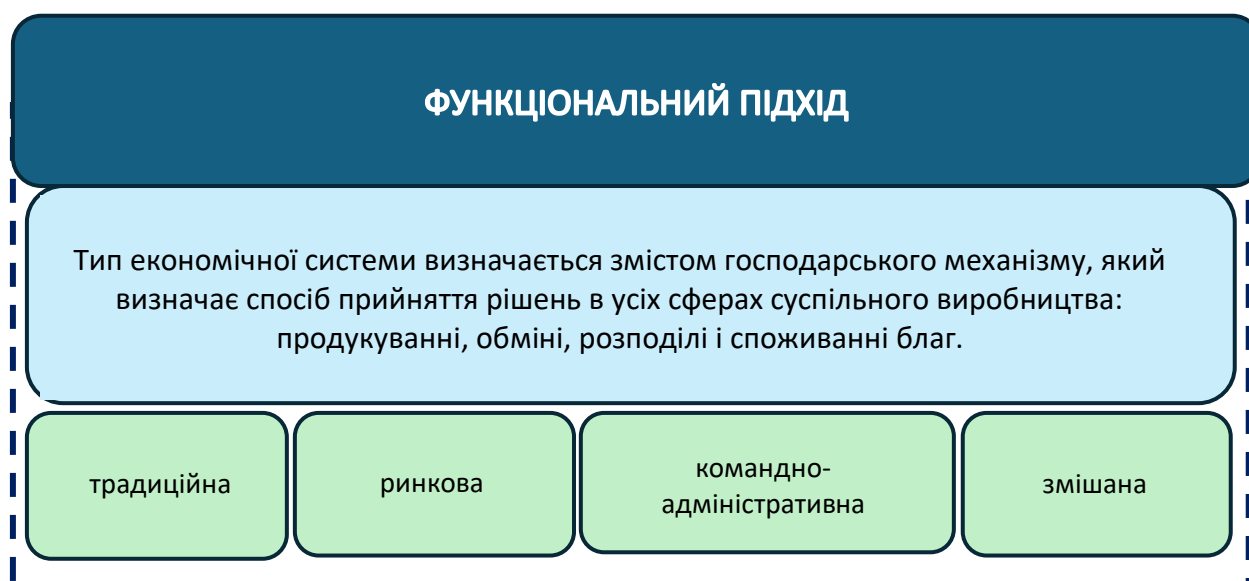

Рисунок 3.4 – Функціональний підхід

Джерело: [11, с. 75].

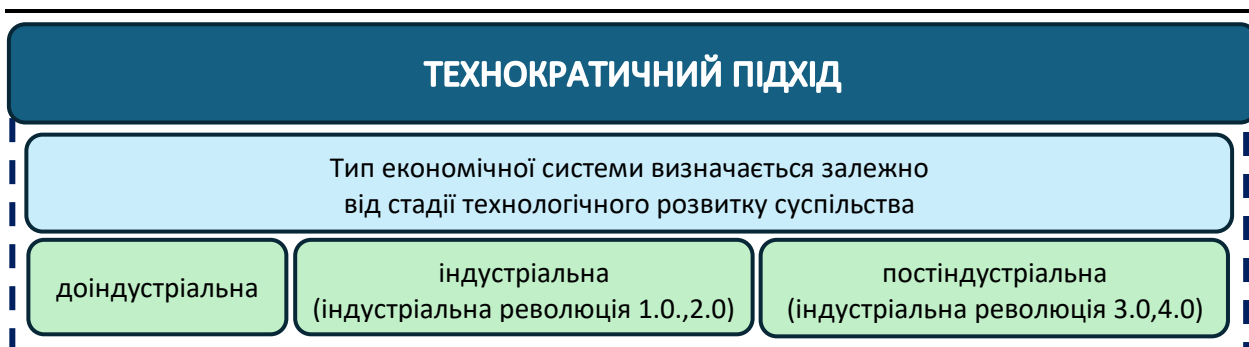
Традиційна економіка – економіка дотоварного виробництва. Виробництво не є відокремленим від споживання. Традиційна економіка характеризується низькою продуктивністю праці, спрямованістю на задоволення базових потреб.

Ринкова економіка – економіка, основою господарського механізму якої є ринковий механізм (див. рисунок 3.1). Складовими ринкового механізму є *попит, пропозиція, ринкова ціна і конкуренція*. Свого часу Адам Сміт, описуючи дію ринкового механізму, використав вислів «невидима рука ринку». Саме вона направляє ресурси на формування пропозиції товарів і послуг, яких саме зараз потребує споживач.

Командно-адміністративна економіка – економіка, основою господарського механізму якої є державне регулювання економіки (див. рисунок 3.1). Держава планує обсяг і номенклатуру товарів і послуг, які мають задовольнити потреби населення, формує цінову політику, політику оплати праці тощо.

Змішана економіка – економіка, господарський механізм якої містить як елементи ринкового механізму, так і елементи державного регулювання, а також елементи традиційної економіки. Більшість національних економік є економіками змішаного типу. Проте, характеризуючи тип економіки певної країни, переважно не використовують термін «*змішана економіка*». Якщо в господарському механізмі національної економіки домінують принципи ринку, то ми говоримо про ринкову економіку, якщо принципи державного регулювання – про командно-адміністративну.

Україні 17 лютого 2006 року Торговельною палатою США надано статус країни з ринковою економікою. Це зокрема означає, що в міжнародних економічних відносинах Україна дотримується принципів ринкової конкуренції. Однак це не означає, що в Україні відсутня можливість державного впливу на економіку. Держава формує фіскальну, монетарну, бюджетну політику, бере активну участь у ціноутворенні, запобігає проявам монополізму, реалізує політику перерозподілу економічних благ на користь незахищених верств населення. Крім того, для національної економіки України характерні прояви традиційної економіки. Українські родини продукують блага не для продажу, а для власного споживання. Порівняно з мешканцями постіндустральних країн, українці більше часу витрачають на вирощування городини для власного споживання, приготування їжі для родини, виготовлення одягу, прибирання власної оселі тощо.

Рисунок 3.5 – Технократичний підхід

Джерело: [11, с. 76].

Доіндустріальна економіка – економіка, де переважає сільськогосподарське виробництво з переважно ручною працею. Визначальними факторами економічного розвитку є *земля і праця*.

Індустріальна економіка – економіка, де домінує промислове виробництво. Продуктивність праці зростає завдяки механізації виробничих процесів, концентрації і спеціалізації виробництв. Визначальним фактором виробництва є *капітал*.

Постіндустріальна економіка – сервісна економіка, економіка знань, інформаційна економіка. Продуктивність праці зростає завдяки автоматизації виробничих процесів, використанню штучного інтелекту.

Доіндустріальна, індустріальна, постіндустріальна економіка відрізняються *способом соціально-економічного життя населення*. Формуються рольові моделі оптимальної економічної поведінки, відповідно до якої люди формують свої пріоритети у виборі місця проживання, набутті освіти, створенні сім'ї тощо. Слід зауважити, що одночасно в одному місці можуть співіснувати люди, які живуть за різними рольовими моделями.

Технократичний підхід виокремлює *чотири індустріальні революції* як фази економічного розвитку людства (рисунок 3.6).

Індустріальна революція 1.0 – механізація, використання сили пари і води

Індустріальна революція 2.0 – електрифікація, використання вуглеводнів, масове виробництво, конвеєрне виробництво

Індустріальна революція 3.0 – автоматизація, персональний комп'ютер, інтернет

Індустріальна революція 4.0 – цифрова революція, штучний інтелект, цифрова економіка

Рисунок 3.6 – Зміст чотирьох індустріальних революцій

Джерело: розроблено авторами.

Революція передбачає якісний стрибок, який є результатом безперервного накопичення змін. Індустріальна революція є результатом накопичення технологічних змін, які часто представляють у вигляді послідовної зміни шести технологічних укладів (рисунок 3.7).

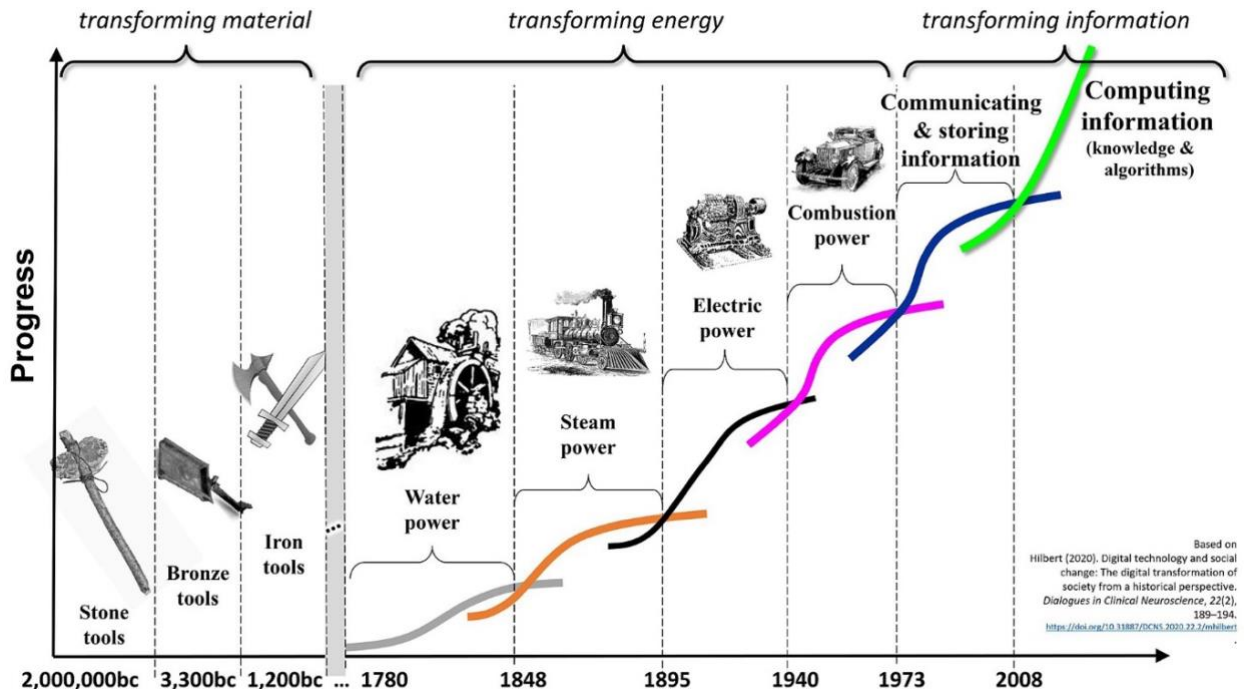

Рисунок 3.7 – Технологічні устрої (уклади)

Джерело: [33].

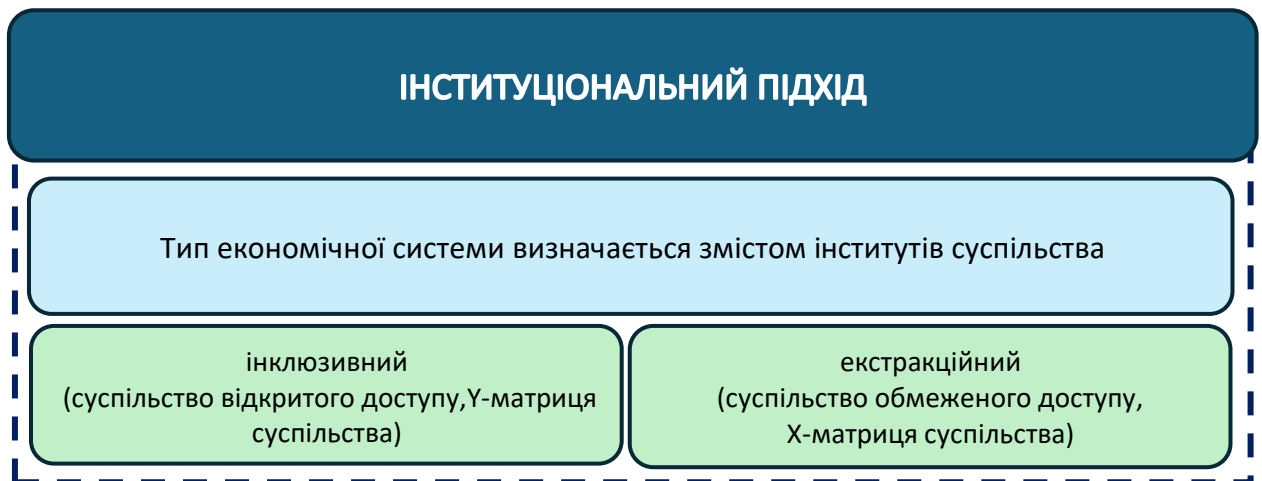

Рисунок 3.8 – Інституціональний підхід

Джерело: [11, с. 77].

Прихильники інституціонального підходу до розвитку суспільства (Д. Норт, Д. Аджемаглу, Дж. Робінсон) пов'язували економічний розвиток суспільства з формуванням суспільства рівних можливостей. Так, у праці Д. Аджемаглу і Дж. Робінсона «Чому нації занепадають» (оригінальна назва «Why

Nations Fail?», Нобелівська премія в галузі економіки за 2024 рік) на низці історичних прикладів доведено об'єктивність наслідків певної послідовності подій, а саме: *вільний (інклюзивний) доступ – економічна свобода – політична свобода – особиста свобода – випереджальний розвиток суспільства*. І навпаки, узурпація можливостей невеликою соціальною групою призводить до гальмування розвитку суспільства.

3.2. Значення і зміст, види та форми, об'єкти й суб'єкти власності

Категорія власності є основою організації будь-якої економічної системи. Поняття власності як історичної категорії спочатку пов'язують із землею, а потім із володінням, користуванням і орендою виробничого обладнання.

Значний внесок у теорію власності належить У. Петті, Ф. Кене, А. Сміту, Д. Рікардо, П. Прудону, К. Марксу, Р. Коузу та інші вчені-економісти. За К. Марксом, *власністю вважаються відносини, пов'язані з володінням засобами виробництва*.

Згідно з Р. Коузом, *будь-які ресурси не можуть стати власністю самі по собі*, і тільки через використання ресурсів можна визначити складні права власності.

Отже, *власність* – це економічні відносини між людьми з приводу володіння, розпоряджання та користування об'єктами власності.

Форма власності вказує на те, кому вона належить.

В Україні питання власності в нормовано Конституцією України, ст. 13, 41 Цивільного кодексу України, книга третя «Право власності та інші речові права».

Право власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб [34, ст. 316].

Розв'язання трьох основних фундаментальних проблем економіки – що, як і для кого виробляти – залежить від прав власності суб'єктів господарювання на засоби виробництва. При цьому будь-який суб'єкт, який є власником, володіє, користується і розпоряджається об'єктом права власності на свій розсуд.

Отже, *власність як економічна категорія* – це складні соціально-економічні відносини між людьми з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних і духовних благ.

Відносини власності складаються між суб'єктами власності з приводу власності на об'єкти власності.

Суб'єктами права власності є Український народ та інші учасники цивільних відносин: фізичні особи та юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права [34, ст. 2, 318]. У Конституції України (ст. 13) зазначено: «Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом».

Об'єктом права власності є будь-які предмети чи засоби, через які виникають відносини власності тощо. До об'єктів власності належать: земля, будівлі, природні ресурси, виробниче обладнання, майно, гроші, цінності, інформація, праця, знання, цінні папери, національні цінності тощо.

У Цивільному кодексі України [34, ст. 317] розкрито зміст права власності (рисунок 3.9).

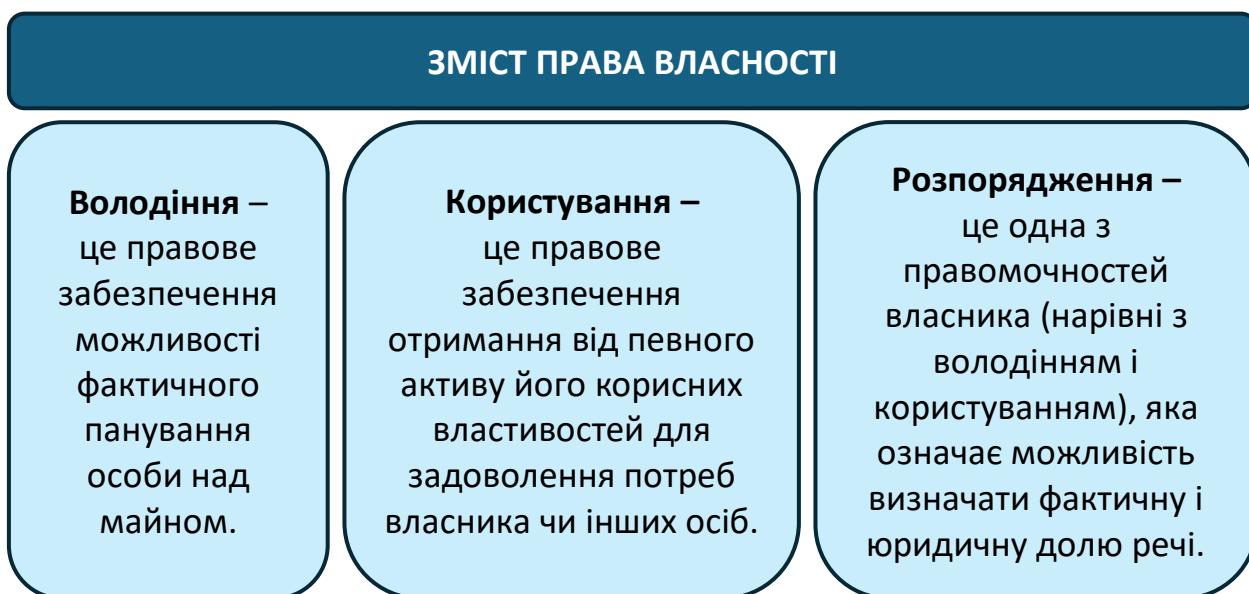

Рисунок 3.9 – Зміст права власності

Джерело: розроблено авторами.

Конституцією України (ст. 41), Цивільним кодексом України (ст. 324-327) виокремлено *право власності Українського народу, право приватної власності, право державної власності, право комунальної власності* (рисунок 3.10).

ПРАВО ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

Стаття 324 ЦКУ. Право власності Українського народу

1. Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу.
2. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, встановлених Конституцією України.
3. Кожен громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності Українського народу відповідно до закону.

Стаття 325 ЦКУ. Право приватної власності

1. Суб'єктами права приватної власності є фізичні та юридичні особи.
 2. Фізичні та юридичні особи можуть бути власниками будь-якого майна, за винятком окремих видів майна, які відповідно до закону не можуть їм належати.
 3. Склад, кількість та вартість майна, яке може бути у власності фізичних та юридичних осіб, не є обмеженими.
- Законом може бути встановлено обмеження розміру земельної ділянки, яка може бути у власності фізичної та юридичної особи.

Стаття 326 ЦКУ. Право державної власності

1. У державній власності є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі України.
2. Від імені та в інтересах держави Україна право власності здійснюють відповідно органи державної влади.
3. Управління майном, що є у державній власності, здійснюється державними органами, а у випадках, передбачених законом, може здійснюватися іншими суб'єктами.

Стаття 327. Право комунальної власності

1. У комунальній власності є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить територіальній громаді.
2. Управління майном, що є у комунальній власності, здійснюють безпосередньо територіальна громада та утворені нею органи місцевого самоврядування.

Рисунок 3.10 – Право власності в Україні '

Джерело: розроблено авторами.

Фундаментальною формою власності в ринковій економіці є приватна власність.

Приватна власність — це володіння майном або ресурсами однією особою або сім'єю. Нагромадження приватної власності може мати активний характер (доходи від праці і підприємницької діяльності) і пасивний характер (доходи від ренти, капіталу, доходи перерозподілу).

3.3. Трансформація економічної системи України

Після розпаду СРСР, починаючи з 1991 року, Україна стала на шлях побудови суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави, як зазначено у ст. 1 Конституції України. Це потребувало докорінної трансформації суспільного ладу, складовою якого, на думку Б. Гаврилишина, разом із системою цінностей і політичним правлінням є економічна система [2, с. 12-15] (рисунок 3.11).

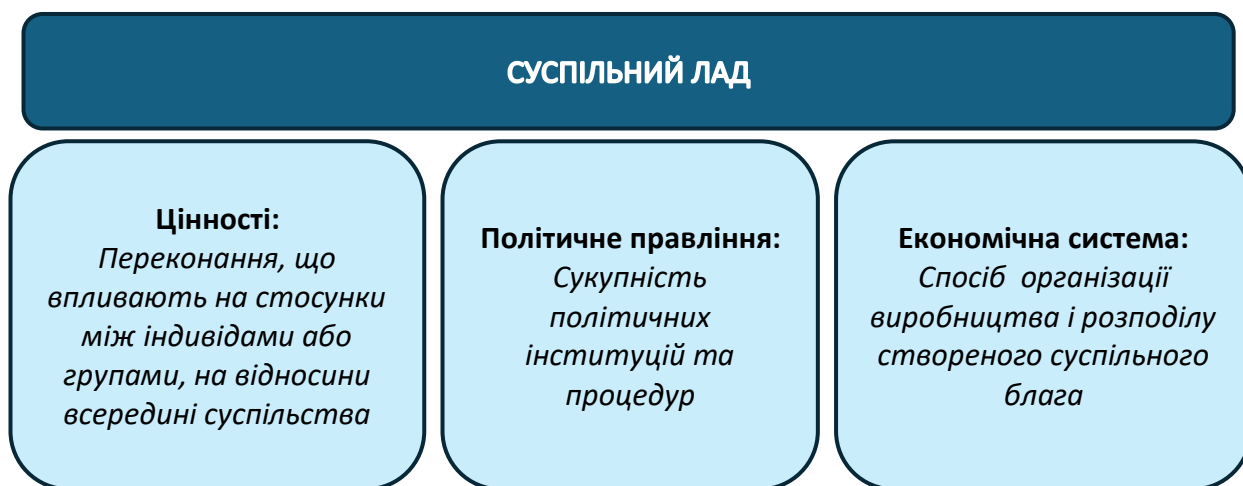

Рис. 3.11 – Архітектура суспільного ладу за Б. Гаврилишином

Джерело: [2, с. 72].

Нагадаємо, підсистемами економічної системи є *продуктивні сили, економічні відносини і господарський механізм* (див. рис. 3.1).

Особливістю *продуктивних сил* є те, що вони еволюціонують поступово, для переходу в нову якість необхідне кількісне накопичення змін у часі.

Натомість *зміна економічних відносин і господарського механізму* може мати революційний характер. Такі карколомні зміни отримали назву *шокової терапії*. Для її проведення необхідно було створити правову базу, яка б дала

можливість швидко вирішити низку питань, пов'язаних із переходом від командно-адміністративної до ринкової системи.

Фундаментальним питанням трансформації було *питання власності*. Економічна доктрина соціалізму була побудована на відсутності приватної власності. Ринкова економіка розглядає приватну власність як фундамент економічної системи. Тому одним із найважливіших трансформаційних питань було питання створення *інституту приватної власності*.

Приватна власність в Україні створювалась шляхом *роздержавлення і приватизації*. Початок процесу роздержавлення та приватизації державного майна було спрямовано на зменшення частки державної власності та ліквідацію її монопольної влади.

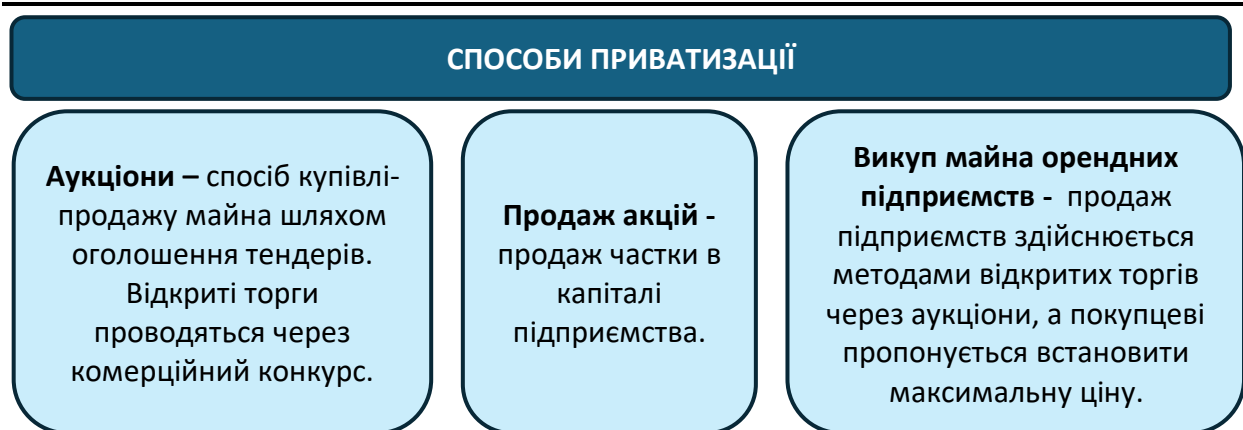
Роздержавлення — це перетворення державних підприємств безпосередньо на суб'єктів господарювання шляхом надання їм необхідних повноважень.

Приватизація — це придбання юридичними та фізичними особами у держави об'єктів державної власності, а також акцій акціонерних товариств, створених шляхом перетворення державних підприємств і організацій.

Приватизація відбувалась у формі:

- *малої приватизації* — приватизації об'єктів невеликої державної власності з чисельністю працівників до 200 осіб;
- *масової приватизації* — роздержавлення середніх підприємств із чисельністю працівників понад 200 осіб; інакше це називається персоналізацією купона;
- *приватизації окремих об'єктів* — приватизації великих і стратегічно важливих об'єктів державної власності з кількістю працівників понад 5000 осіб;
- *індивідуальної приватизації* — приватизації об'єктів державної власності шляхом їх поділу на окремі частини;
- *простої вибіркової приватизації* — приватизації без державного контролю.

У світовій практиці найпоширенішими є перші три види приватизації, які переважно проводяться через *аукціони, продаж акцій, викуп майна орендних підприємств* (рисунок 3.12).

Рисунок 3.12 – Способи приватизації

Джерело: розроблено авторами.

Масштабна приватизація в Україні почалася з 1992 р. Основні напрями цього процесу проходили в три етапи.

Перший етап приватизації (стихійно-тіньова приватизація) почався в Україні ще за часів СРСР, у другій половині 1980-х років, у період так званої перебудови. Тоді було прийнято низку законів, що дозволяли приватне підприємництво. Цим скористалось керівництво державних підприємств для переведення державних фінансів у приватні. Відбулася також приватизація системних банків шляхом перетворення їх у комерційні [14].

Другий етап приватизації (колективно-орендна приватизація) - офіційна приватизація майна державних підприємств в Україні почалася з 1992 р. Цьому процесу сприяло прийняття Законів України “Про власність” і “Про підприємства в Україні” (натепер втратили чинність). На цьому етапі було прийнято *сертифікатну модель приватизації* і розроблено основні закони, що регулюють приватизацію та Державну програму приватизації майна державних підприємств на 1992 рік. Цей етап отримав назву *колективно-орендної* приватизації. Протягом 1992–1994 рр. змінили державну форму власності 9082 об’єкти малої приватизації, 2650 великих і середніх підприємств та 122 об’єкти незавершеного будівництва. Проте з низки причин намічені завдання у сфері приватизації, насамперед її масовість, не були досягнуті. Приватизація здійснювалась стихійно, неконкурентними способами, а також стримувалась організаційною складністю використання приватизаційних майнових сертифікатів.

Третій етап приватизації (сертифікатна приватизація). Наприкінці 1994 р. і на початку 1995 р. було прийнято відповідні укази Президента України, що започаткували третій етап, який отримав назву **етапу сертифікатної приватизації** і тривав до 1999 р. [14]. Концепцією приватизації передбачалося частину державного майна, що підлягає приватизації, передати у власність

громадян України безоплатно, рівними частинами, а іншу частину приватизувати за гроші. Для забезпечення приватизації законодавство встановлювало специфічні платіжні засоби — приватизаційні папери: приватизаційні майнові сертифікати, що використовувались при приватизації майна державних підприємств, та житлові чеки, за допомогою яких здійснювалася безоплатна приватизація державного житлового фонду. Право на отримання приватизаційних паперів отримував кожен громадянин України. Їх номінальна вартість була однаковою для всіх громадян. Приватизаційні папери були специфічними платіжними засобами, використати які можна було лише в процесі приватизації. Власник такого папера, беручи участь у приватизації державного майна, мав право частину ціни цього майна оплатити своїм приватизаційним папером відповідно до його номіналу. Оскільки громадяни України отримували такі папери безплатно, а оплачували ними приватизоване майно, то таким чином вони одержували частку державного майна безплатно. Отже, були приватизовані малі підприємства у сфері торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування. Кількість таких об'єктів складала майже 45 тис., що сприяло впровадженню ринкових механізмів у зазначених галузях.

З 1995 р. прискорила приватизація великих та середніх підприємств. Було введено в обіг готівкову форму приватизаційних сертифікатів, які на цьому етапі одержали майже 46 млн громадян України. Одночасно було створено мережу сертифікатних аукціонів, на яких було використано близько 38 млн приватизаційних сертифікатів. Основним підсумком третього етапу приватизації було набуття нею незворотного характеру. Протягом 1992-1999 рр. державну форму власності змінили майже 21 тис. підприємств. Як наслідок, на початок XXI ст. роздержавлених підприємств було у 2,7 раза більше, ніж державних. За рахунок корпоратизації сформувався суттєвий корпоративний сектор економіки, а кількість акціонерів досягла 35 млн.

Слід зазначити, що через несформованість ринку цінних паперів, неврегульованість функціонування акціонерного капіталу, більшість громадян так і не стали ефективними власниками. Поступово колишня державна власність була сконцентрована в руках невеликої кількості власників, а побудована ринкова модель набула ознаки так званої суб-економіки, а саме:

- суб-економіка є ринковою економікою за формою, але неуспішною за змістом;

- суб-економіка має ознаки «суспільства обмеженого доступу»: вибіркове право, підпорядковане політичним, економічним, силовим елітам;

- суб-економка призводить до великого майнового розшарування, малочисельного середнього класу, і, як наслідок, патерналістських настроїв суспільства;

- суб-економія спотворює конкуренцію, що призводить до низької продуктивності праці, низьких доходів більшості населення;

- суб-економіка втрачає суб'єктність через велику зовнішню заборгованість.

Українське суспільство прагне побудувати державу з ефективною економікою. Це довели Історичні події 2004-2026 років: Помаранчева революція 2004 р., Революція гідності 2014 р., героїчне протистояння українського народу російській агресії з лютого 2022 року.

Високо оцінивши потяг українського народу до побудови справедливої, демократичної, ефективної держави, 23 червня 2022 року Європейська Рада надала Україні статус кандидата на вступ до ЄС з подальшим початком офіційних переговорів щодо її членства.

Виконуючи «домашні завдання» щодо вступу в ЄС, Україна має позбутися вад суб-економіки, перейшовши до реалізації однієї з успішних моделей ринкової економіки.

Базовими моделями успішної ринкової економіки є *ліберальна* і *соціально орієнтована модель* (рисунки 3.13, 3.14).

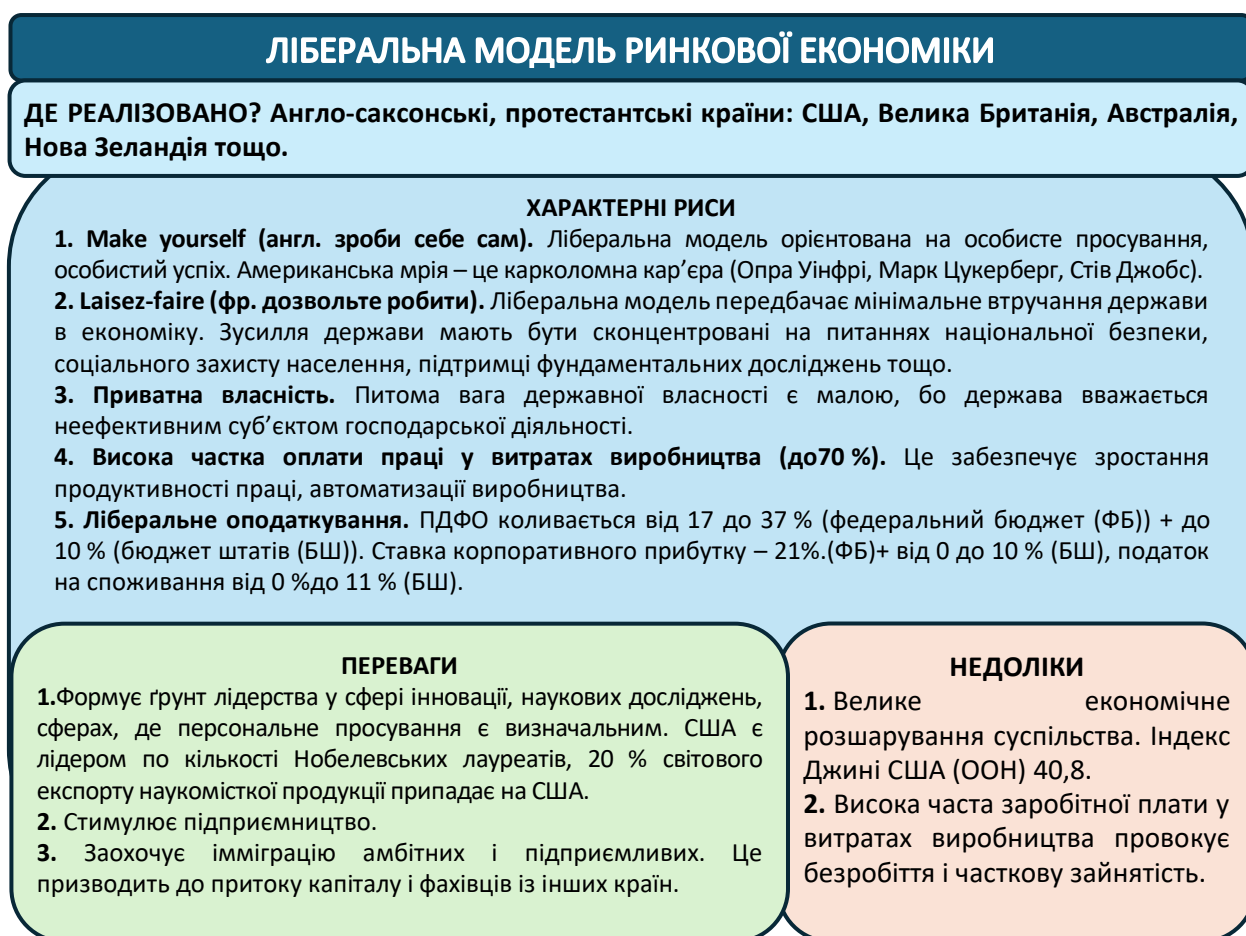

Рис. 3.13 – Ліберальна модель ринкової економіки

Джерело: [11, с. 78].

СОЦІАЛЬНО ОРІЄНТОВАНА РИНКОВА ЕКОНОМІКА

ДЕ РЕАЛІЗОВАНО? Континентальні країни Західної Європи

ХАРАКТЕРНІ РИСИ

- 1. Значна частка державної власності.** Перша хвиля приватизації у Франції відбулася в кінці 70-х років XX ст. На цей момент в державній власності перебувало близько 25 % підприємств.
- 2. Державна підтримка малого і середнього бізнесу** – гарантовані кредити, пільгові позики, фінансування процесів кооперації малого бізнесу тощо.
- 3. Великі витрати на реалізацію соціальних програм.** Усі жителі Франції мають право на гарантований обсяг медичних послуг.
- 4. Високий рівень оподаткування приватного сектору і громадян з високими доходами.** Так, у Франції доход, менший € 9807 не оподатковується, прогресивна шкала збільшує цей податок до 45 % при доході € 153,8 тис.
- 5. Регулювання зайнятості.** «Всі громадяни працездатного віку або працюють, або навчаються» - головний принцип державної політики Німеччини у сфері зайнятості.

ПЕРЕВАГИ

1. Запобігання значному економічному розшаруванню. Німеччина, Індекс Джині (ООН) 28,3.
2. Соціальні гарантії і соціальний захист.

НЕДОЛІКИ

1. Зниження ефективності економіки за рахунок державних програм подолання безробіття тощо.
2. Зниження економічної активності населення через високий соціальний захист, прогресивне оподаткування.

Рис. 3.14 – Соціально-орієнтована модель ринкової економіки

Джерело: [11, с. 79].

У континентальних європейських країнах як правило реалізована соціально-орієнтована ринкова модель. Цілком логічно, що Україна саме ця модель має бути реалізованою в Україні, зважаючи на належність нашої країни до країн з європейською ідентичністю.

Питання до теми 3

1. Розкрийте сутність поняття *економічна система*.
2. Розкрийте зміст поняття *господарський механізм*. Назвіть складові господарського механізму.
3. Розкрийте сутність *формаційного і цивілізаційного* підходу для визначення типу економічної системи.
4. Розкрийте сутність *функціонального і технократичного* підходу для визначення типу економічної системи.

5. Розкрийте сутність категорії *власність*.
6. Назвіть законодавчо визначені форми права власності в Україні.
7. Розкрийте сутність процесу *приватизації*.
8. Поясніть проблеми, через які в Україні не побудовано ефективну ринкову економіки. Розкрийте сутність суб-економіки.
9. Розкрийте принципи функціонування ліберальної економічної моделі.
10. Розкрийте принципи функціонування соціально-орієнтованої економічної моделі.

Завдання і вправи до теми 3

1. Складіть економічний словник (глосарій) за темою.
2. Складіть логічну схему до теми.
3. Підготуйте доповідь на тему:
 - Зарубіжний досвід експропріації та приватизації;
 - Розвиток відносин власності в Україні;
 - Теорія інтелектуальної власності;
 - Теорія прав власності та трансакційних витрат.
4. Підготуйтеся до командних дебатів: сформуйте команду з 5-7 осіб, оберіть модель економіки, яка на вашу думку може стати базовою моделлю для України, підготуйте презентацію для аргументації вашого вибору, підготуйте питання командам-суперникам, які будуть відстоювати вибір іншої моделі економічного розвитку.
5. Заповніть таблицю:

Права / Ситуації	Володіння	Використання	Розпорядження
1. Ви купили земельну ділянку і викопали лопатою на ній криницю.			
2. Ви наймаєте робітника копати криницю.			
3. Ви орендуєте земельну ділянку.			
4. На земельну ділянку орендар наймає додаткових працівників.			

Тестові завдання до теми 3

Тест № 1

1. Основна ознака ринкової економіки:

- а) пріоритет державної власності;
- б) централізоване планування;
- в) приватний економічний інтерес;
- г) суворе планування господарської діяльності;
- д) необхідність виконання державного плану.

2. На які роки припав другий період приватизації в Україні?

- а) 1990-1991 роки;
- б) 1992-1994 рр.;
- в) 1993-1995 роки;
- г) 1996-1998 рр.;
- д) 2000-2001 рр.

3. Виберіть визначення, яке надає економічну цінність майну:

- а) володіння незворотним природним ресурсом;
- б) реалізація влади;
- в) використання особою благ в особистих цілях;
- г) використання накопиченого інтелектуального потенціалу;
- д) взаємозв'язок суб'єктів з протилежними економічними поглядами в залежності від виробничої ситуації.

4. Проблема, яку вирішують усі економічні системи:

- а) відсутність інвестицій;
- б) неузгодженість виробництва та споживання;
- в) волатильність цін;
- г) обмеженість ресурсів;
- д) зростання продуктивності праці.

5. Основна сфера економіки постіндустріального суспільства:

- а) сільське господарство;
- б) машинобудування;

- в) надання послуг;
- г) обробна промисловість;
- д) машинобудування та будівництво.

6. Які риси притаманні приватній власності:

- а) свобода господарювання та власний вибір ресурсів;
- б) перерозподіл багатства на користь окремих груп;
- в) володіння невеликим пакетом акцій підприємства;
- г) кожна людина володіє своєю робочою силою;
- д) усі відповіді правильні.

7. Правом вирішувати, хто і як може користуватися майном, є:

- а) право користування;
- б) право управління;
- в) право незалежності;
- г) право володіння;
- д) право реалізації.

8. Що таке тендер?

- а) отримання кредиту шляхом застави майна;
- б) спеціальний документ, пов'язаний з визначенням якості продукції;
- в) особлива форма подання та виконання замовлень на поставку певних робіт чи товарів;
- г) вид вкладів у банку;
- д) продукт праці, вироблений для обміну.

9. Які основні види приватизації?

- а) малих, масових та індивідуальних проєктів;
- б) малі, середні та великі;
- в) відкритий і закритий;
- г) за конкурсом, аукціоном та орендою;
- д) прості і складні.

10. Якщо будь-яке майно передається в оренду, то орендар:

- а) використовує споживну вартість майна;
- б) є повним власником майна;

- в) контролює вартість даного майна (може продати його);
- г) є потенційним власником майна;
- д) є власником майна в силу обставин, визначених договором оренди.

Тест № 2

1. Основні ознаки змішаної економіки:

- а) поєднання командної та ринкової економіки;
- б) виникнення множинності власності;
- в) сильний профспілковий рух;
- г) активна роль державного регулювання та корекції економіки;
- д) все вищесказане вірно.

2. Для якої економічної системи характерні запитання «Що, як і для кого»:

- а) командно-адміністративної;
- б) ринкової;
- в) традиційної;
- г) змішаної;
- д) будь-якої.

3. У яких сферах державний сектор є домінуючим?

- а) у роздрібній торгівлі;
- б) у сільському господарстві;
- в) у легкій промисловості;
- г) у готельному бізнесі;
- д) у галузях, пов'язаних з виробництвом сировини.

4. За К. Марксом, власність — це:

- а) відношення людини до речей;
- б) відносини між речами;
- в) корисність речей;
- г) крадіжка;
- д) відносини між виробниками товарів.

5. Розвиток інформаційних ресурсів і сфери послуг – це:

- а) основна перевага індустріального суспільства;
- б) вільна конкуренція і головна перевага ринкової системи;

- в) основна проблема змішаної економічної системи;
- г) головний недолік будь-якої економічної системи;
- д) основна ознака постіндустріального суспільства.

6. Перелічіть переваги командно-адміністративної системи:

- а) адаптація людських і матеріальних ресурсів до пріоритетних напрямків;
- б) обмеження або заборона приватного підприємництва;
- в) постійний дефіцит ресурсів;
- г) відсутність конкуренції;
- д) зростання обсягу незавершеного будівництва.

7. Основна ознака індустріального суспільства:

- а) високий рівень розвитку продуктивних сил;
- б) велика частка машинного виробництва;
- в) верховенство права;
- г) демократія;
- д) високий рівень споживання.

8. Для яких країн нині характерна планова економічна система:

- а) країн ЄС;
- б) Сінгапуру та Гонконгу;
- в) Південної Кореї;
- г) Північної Кореї та Куби;
- д) Росії.

9. Основні ознаки ринкової економічної системи:

- а) переважання приватної власності;
- б) свобода вибору;
- в) виникнення конкуренції;
- г) корисність;
- д) всі варіанти вірні.

10. У чому головна ознака традиційної економічної системи?

- а) політика переважає над економікою;
- б) виникнення множинності власності;
- в) переважання тіньової економіки;

- г) відстала технологія;
- е) усі варіанти правильні.

Тест № 3 (правильними можуть бути декілька відповідей)

1. Оберіть правильні твердження:

- а) складовими економічної системи є продуктивні сили, економічні відносини, господарський механізм;
- б) складовими господарського механізму є засоби виробництва і трудові ресурси;
- в) складовими ринкового механізму є попит, пропозиція, ринкова ціна і конкуренція;
- г) техніко-економічні відносини формують відповідь на питання: «Хто буде споживати?»;
- д) правовий механізм окрім писаних норм і правил також містить звичаї і традиції, які склались у сфері суспільного виробництва.

2. Формаційний підхід виділяє:

- а) феодальну формацію;
- б) капітальну формацію;
- в) соціальну формацію;
- г) рабовласницьку формацію;
- д) ідеальну формацію.

3. Функціональний підхід виокремлює такі типи економічних систем:

- а) традиційна;
- б) первісно-общинна;
- в) ринкова;
- г) неринкова;
- д) командно-адміністративна.

4. Технократичний підхід оперує поняттям *індустріальна революція*, де:

- а) індустріальна еволюція 1.0 – цифрова революція, штучний інтелект, цифрова економіка;
- б) індустріальна революція 2.0 – автоматизація, персональний комп'ютер, інтернет;
- в) індустріальна еволюція 5.0 – ручна праця;

г) індустріальна революція 2.0 – електрифікація, використання вуглеводнів, масове виробництво, конвеєрне виробництво;

д) індустріальна революція 3.0 – автоматизація, персональний комп'ютер, інтернет.

5. Оберіть правильні твердження.

а) інституціоналізм відводить визначальну роль сфері вищої освіти;

б) екстрактивні інститути – інститути обмеженого доступу;

в) інституціональний підхід базується на понятті про технологічні уклади;

г) інститути відкритого доступу базуються за узурпації влади невеликою групою;

д) серед запропонованих тверджень немає правильних.

6. Зміст права власності розкривається через:

а) володіння;

б) користування;

в) розпорядження;

г) дарування;

д) спадок.

7. В Україні законодавець виокремлює:

а) право колективної власності;

б) право власності Українського народу;

в) право приватної власності;

г) право державної власності;

д) право комунальної власності.

8. Інститут приватної власності в Україні функціонує на таких засадах:

а) суб'єктами права приватної власності є фізичні та юридичні особи;

б) склад, кількість та вартість майна визначається законодавством;

в) фізичні та юридичні особи можуть бути власниками будь-якого майна;

г) Законом може бути встановлено обмеження земельної ділянки;

д) всі відповіді правильні.

9. Ознаками ліберальної економіки є:

а) мінімальне втручання держави в економіку;

б) високі податки;

- в) як правило державу очолюють представники ліберальних партій;
- г) мала питома вага державної власності;
- д) орієнтація на особисте просування.

10. Ознаками соціально-орієнтованої економіки є:

- а) великі витрати на реалізацію соціальних програм;
- б) орієнтація на особисте просування;
- в) високий рівень соціального захисту громадян;
- г) як правило на державу очолюють представники соціал-демократичних партій.
- д) високі податки для осіб з високими доходами.

ТЕМА 4

ТОВАР І ГРОШІ. ТОВАРНО-ГРОШОВІ ВІДНОСИНИ

Ключові поняття: форма суспільного господарства, натуральне господарство, товарне господарство, товар, властивості товару, споживча вартість, мінова вартість, вартість, закон вартості, подвійна природа праці, суспільно необхідний робочий час, продуктивність праці, гроші, функції грошей, теорія цифрових грошей тощо.

Ми розглянемо причини виникнення товарного господарства, сутність товару як економічної категорії, а також історію виникнення, сутність і функції грошей.

4.1. Натуральне і товарне господарство

Як ми з'ясували раніше, головним завданням економіки є задоволення потреб, що невинно зростають, за допомогою ресурсів, що є обмеженими. Потреби задовольняються шляхом споживання благ.

Спосіб продукування благ залежить від *форми суспільного господарства* – певного способу організації господарської діяльності людей.

Існують два історично сформованих способи ведення суспільного господарства: *натуральне господарство й товарне господарство*. Сутність і особливості натурального і товарного господарства подано відповідно на рисунках 4.1 і 4.2.

Натуральне господарство переважало в первіснообщинному, кріпосницькому й феодальному способах виробництва. У міру розвитку суспільного виробництва, яке супроводжувалось спеціалізацією праці, зростанням продуктивності праці, формуванням надлишків, частина продуктів праці почала перетворюватися на товари.

НАТУРАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО – форма суспільного господарства, за якого блага продукуються для задоволення власних потреб, а не для обміну або продажу

Форми натурального господарства

Привласнювальне господарство — це господарство, що характеризується споживанням готових благ природи, використанням примітивних засобів праці, відсутністю гарантій рівня споживання. Головні способи отримання благ - полювання, рибальство, збиральництво.

Відтворювальне господарство — це господарство, в якому готові блага природи доповнюються низкою благ, створених працею людини, що гарантує мінімальний рівень споживання, а виробництво, зокрема скотарство і землеробство, поступово замінює збиральництво та полювання. Відтворююче виробниче господарство зменшує залежність людини від сили природи і створює умови для постійного оновлення матеріальних благ.

Характерні риси натурального господарства:

- замкненість системи економічних відносин, виробництво і споживання здійснюється на рівні сім'ї, роду;

- виробництво, засноване на універсальній ручній праці;

- відсутність суспільного поділу праці;

- прямі економічні зв'язки між виробництвом і споживанням;

- відсутність або слабо виражений обмін продуктами праці.

Рисунок 4.1 – Натуральне господарство

Джерело: розроблено авторами.

ТОВАРНЕ ГОСПОДАРСТВО – розвинений тип господарства, що характеризується виробництвом продуктів не для особистого споживання, а для їх обміну та продажу.

Причини виникнення товарного господарства:

- поглиблення поділу праці та спеціалізації робочої сили;
- економічна відособленість товаровиробників;
- виникнення приватної власності.

Характерні риси товарного господарства:

- поглиблення поділу праці та спеціалізації робочої сили;
- відкритість системи економічних відносин;
- зростання продуктивності праці, формування надлишків продуктів праці, які виробляються для обміну;
- залежність виробників один від одного, як наслідок поділу праці;
- необхідність обміну товарами для всебічного задоволення потреб;
- формування ринку – місця, де продавець зустрічається з покупцем;
- виникнення грошей, які спрощують обмін і стають суспільно визнаним еквівалентом товару.

Рисунок 4.2 – Натуральне господарство

Джерело: розроблено авторами за матеріалами [13; 16].

Сучасні ринкові відносини можуть розвиватися лише на основі високорозвиненого товарного господарства в умовах вільної конкуренції та приватної власності на підприємництво.

4.2. Сутність, властивості, форми та теорії товару

Товар є специфічним економічним благом, створеним для обміну або продажу. Будь-який продукт, який є результатом людської праці, може стати товаром, якщо він призначений не тільки для власного споживання, а і для споживання інших і спрямований на обмін або купівлю-продаж.

Товар — це продукт людської діяльності, вироблений для продажу або обміну. Він має дві основні характеристики – *мінову і споживчу вартість* (рисунок 4.3).

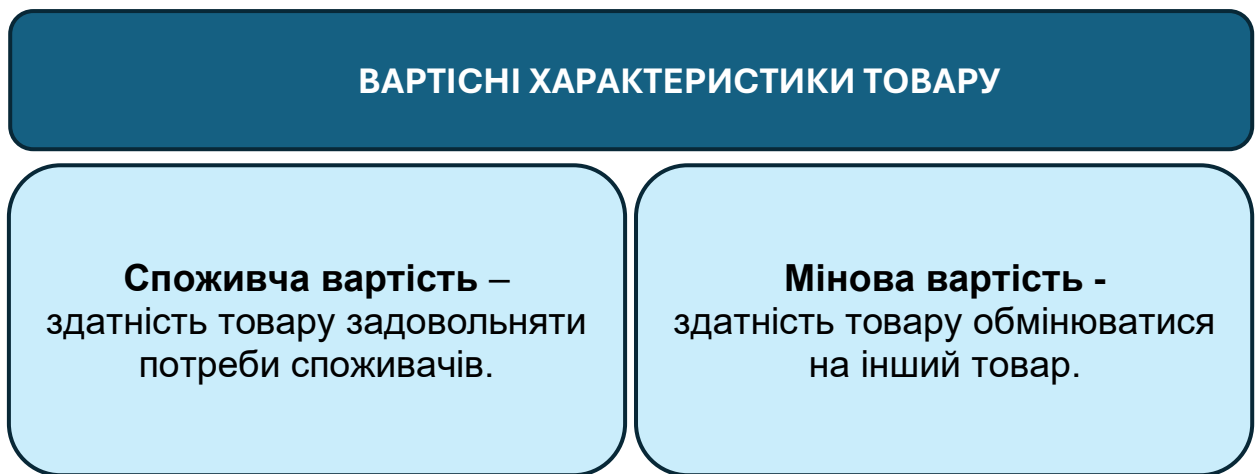

Рисунок 4.3 – Вартісні характеристики товару

Джерело: розроблено авторами.

Наявність у товару двох таких властивостей свідчить про подвійність його природи. Вона виникає внаслідок подвійності природи праці, втіленої в цьому товарі: з одного боку, це корисна праця, яка створює певну споживчу вартість, а з іншого — це витрата робочої сили людини, сукупна праця, незалежна від її специфічного типу.

Прикладом товарів з високою споживчою вартістю є *товари повсякденного вжитку*. Вони є життєво необхідними для людини (наприклад, базові продукти харчування: хліб, молочні продукти тощо). Незважаючи на високу споживчу вартість, ці товари є доступними за ціною, тобто мають низьку мінову вартість.

Прикладом товарів з високою міною вартістю є предмети статусного споживання – ювелірні вироби, елітні автомобілі тощо. Ці товари є дороговартісними, проте вони не є життєво необхідними. Тому їхня споживча вартість є низькою.

Праця, яка створює споживну вартість, називається *конкретною працею*. Наприклад, результатом праці теслі є стіл, кравця — сукня тощо.

Якщо за існуючих умов суспільного виробництва праця теслі і кравця потребують однакових інтелектуальних, розумових, фізичних витрат, то незалежно від різних результатів праці (стіл або сукня) праця теслі і кравця обумовлена однаковими суспільними витратами праці. Тому, крім *конкретного* характеру, праця має *абстрактний* характер. Отже, конкретна й абстрактна праця є двома сторонами однієї праці, яка створює товар.

У ринкових умовах вартість товару визначається не вартістю індивідуальної праці, а суспільно необхідною вартістю праці.

Суспільно необхідний робочий час — це час, необхідний для виробництва продукту за нормальних умов виробництва і середнього рівня продуктивності та трудомісткості праці. Цей час є прийнятним для більшості виробників для виробництва товарів і послуг і отримання прибутку. Суспільно необхідний робочий час і вартість товару постійно змінюються під впливом зміни *продуктивності праці*.

Продуктивність праці — це обсяг продукції, виробленої за одиницю часу.

$$E = \frac{Q}{t}, \quad (4.1)$$

де E — продуктивність праці;

Q — кількість продукції;

t — час, необхідний для виготовлення продукції обсягом Q .

Трудовитрати (T) — це витрати праці, необхідні для виготовлення продукції обсягом Q .

Трудомісткість T_t — це трудовитрати за одиницю часу.

$$T_t = \frac{T}{t}, \quad (4.2)$$

де T_t — трудомісткість;

T — трудовитрати;

t — час, необхідний для виготовлення продукції обсягом Q .

Приклад 4.1. 5 працівників за 10 годин виготовили 100 одиниць продукції.

1. Розрахуємо, використовуючи формулу (4.1), продуктивність праці.

$$E = \frac{Q}{t} = \frac{100}{10} = 10 \text{ (одиниць продукції за годину)}.$$

2. Розрахуємо продуктивність праці одного працівника E_i . Для цього загальну продуктивність праці E розділимо на кількість працюючих L :

$$E_i = \frac{E}{L} = \frac{10}{5} = 2 \text{ (одиниці продукції на одного працюючого за годину)}.$$

3. Розрахуємо трудовитрати T . Для виготовлення 100 одиниць продукції необхідно витратити:

$$T = L \times t = 5 \times 10 = 50 \text{ (людиногодин)}.$$

4. Розрахуємо трудомісткість за формулою (4.2).

$$T_t = \frac{T}{t} = \frac{50}{10} = 5 \text{ (людей на годину)}.$$

5. Визначимо, як має змінитись продуктивність праці, якщо визначену кількість продукції (100 одиниць) необхідно виробити вдвічі швидше за незмінної кількості працівників (5 працівників).

$$E = \frac{Q}{t} = \frac{100}{10/2} = 20 \text{ (одиниць продукції за годину)}.$$

Отже, для скорочення вдвічі часу виконання роботи за незмінної кількості працівників їхня продуктивність праці має зрости вдвічі. Нагадаємо, такий спосіб зростання називають *інтенсивним способом*.

6. Визначимо, як має змінитись трудомісткість, якщо визначену кількість продукції (100 одиниць) необхідно виробити вдвічі швидше за незмінної продуктивності праці одного працівника.

$$T_t = \frac{T}{t} = \frac{50}{10/2} = 10 \text{ (людей на годину)}.$$

Отже, для скорочення вдвічі часу виконання роботи за незмінної продуктивності праці кількість працівників має зрости вдвічі. Нагадаємо, такий спосіб зростання називають *екстенсивним способом*.

Розглянуті приклади, основані на локальній виробничій ситуації на певному підприємстві. Суспільне виробництво є сукупністю великої кількості таких підприємств, які конкурують один з одним, зокрема підвищуючи показники продуктивності праці, зменшуючи необхідний робочий час.

Відповідно до *закону вартості* суспільна вартість товару визначається не індивідуальною вартістю праці та індивідуальним робочим часом, а суспільно необхідною вартістю і суспільно необхідним робочим часом (рисунок 4.4).

На рисунку 4.4 видно, що в більшості підприємств індивідуальна вартість (червона лінія) збігається із суспільно необхідною вартістю товару (зелена лінія). Підприємства-лідери мають меншу індивідуальну вартість товару. Тому вони отримують винагороду у вигляді додаткового прибутку, який дорівнює різниці між індивідуальною і суспільно необхідною вартістю. Натомість підприємства-аутсайдери отримують додаткові збитки. Якщо вони не знизять індивідуальну вартість до рівня суспільно необхідної, то через власну неефективність їм прийдеється піти з ринку.

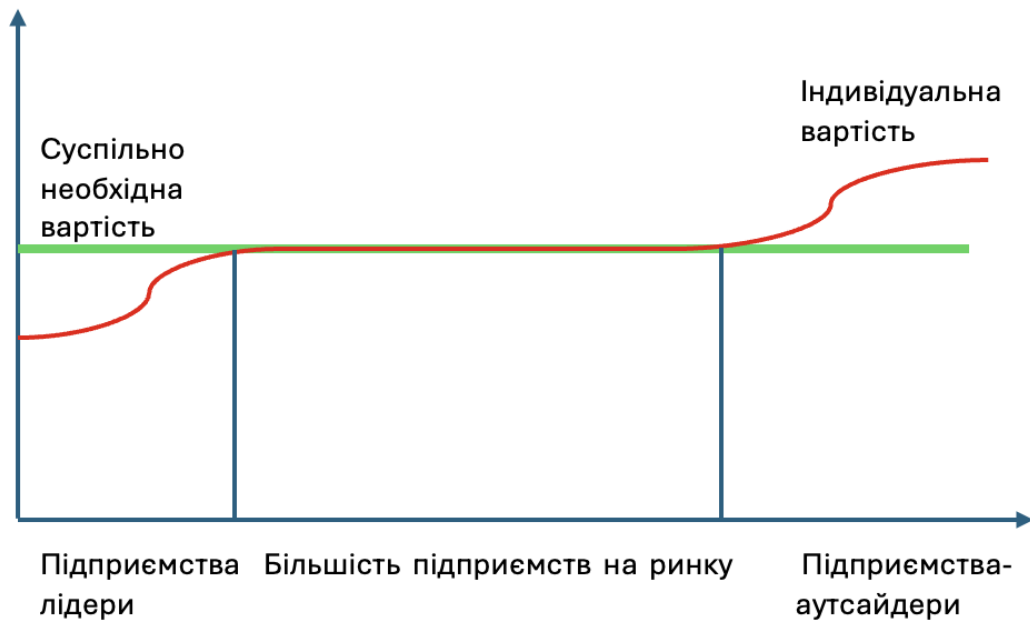

Рисунок 4.4 – Суспільно необхідна вартість

Джерело: розроблено авторами за матеріалами [16].

За допомогою рисунку 4.4 можна пояснити, як відбувається розвиток суспільного виробництва. Підприємства-лідери демонструють найкращі можливості, які є за умов існуючої економічної системи. Тому більшості підприємств намагається досягти їхніх результатів, знижуючи індивідуальну вартість. Таким чином, настає момент, коли більшість підприємств мають нижчу індивідуальну вартість, що призводить до зменшення суспільно необхідної вартості. У цей час з'являються нові підприємства-лідери, які знайшли нові способи зниження індивідуальної вартості. Натомість ті підприємства, які не зуміли досягти показників нової суспільної вартості, вибувають із конкурентної боротьби.

Слід зазначити, що теорія вартості розкриває один із аспектів конкурентної боротьби. Ринкові чинники конкуренції розглянемо далі (див. матеріали теми 5).

4.3. Значення, історія, види, функції та теорії грошей

Характерною ознакою товарного господарства є виробництво надлишку продукту праці з метою обміну. Умовно кажучи, чоботар, який пошив зайву пару взуття і потребував хліба, мав знайти пекаря, який мав би зайві буханці хліба і планував обміняти їх на взуття. У міру зростання спеціалізації,

збільшення потреб і, відповідно, номенклатури товарів, прямий обмін неймовірно ускладнювався. Тому треба було знайти такий товар-посередник, цінність якого визнавалася б усіма й міру якого можна було б обміняти на будь-який інший товар. Таким універсальним товаром стали *гроші*.

Гроші – це загальний еквівалент товарів.

У ролі грошей мав би використовуватись будь-який товар, який би мав певний набір властивостей (рисунок 4.5).

ВЛАСТИВОСТІ ГРОШЕЙ

- **рідкісність** – цей товар важко виготовити, здобути або підробити;
- **однорідність** – будь-який екземпляр товару відповідає заявленій якості, має визначені властивості;
- **ділимість** – цей товар можна розділити на частини і отримати еквівалент товарів різної вартості;
- **велика вартість малого обсягу** – цей товар легко транспортувати, зберігати;
- **довговічність** – гроші переходять «із рук у руки», тому не мають швидко втрачати свій зовнішній вигляд;
- **пізнаваність** – кожний учасник обміну може їх ідентифікувати.

Рисунок 4.5 – Властивості грошей

Джерело: розроблено авторами за матеріалами [13; 16].

У різні часи в різних країнах різні предмети і речовини виконували функцію грошей: хутро рідкісних тварин, мушлі, чай, рис тощо.

У зв'язку з поступовим розширенням міжрегіональних і міжнародних зв'язків люди почали використовувати як гроші дорогоцінні метали, такі як

золото і срібло (тому що їх легко транспортувати і зручно зберігати). Паралельний обіг золотих і срібних монет називається *біметалізмом*, а обіг лише одного металу — *монометалізмом*.

Монометалізм — грошова система, за якої засобом обміну є лише один метал. При цьому в обігу також перебувають монети з інших металів, які можна обміняти на той самий метал. Монометалізм поділяється на срібний монометалізм («срібний стандарт») і золотий монометалізм («золотий стандарт») залежно від того, який метал є основним в обігу. «Золотий стандарт» — класичний символ золотого монометалізму.

Співвідношення вартості між двома металами здебільшого регулювалося державою. Недоліком цієї системи, яка діяла до XIX століття, була невідповідність ринкової вартості золота і срібла їх фіксованій вартості. Це призвело до вилучення з обігу відносно дорожчої монети. Один із двох металів став дешевшим за встановлену державою вартість, і дешевший метал витісняв інший. Наприклад, знецінення срібла проти золота зробило неефективним обмін золотих монет на товари.

Недоліком металевих грошей є те, що грошові метали (наприклад, золото) поєднують дві функції: *золото-гроші* і *золото-товар*. Вартість золота-грошей залежить від економічної ситуації. Наприклад, вони можуть знецінитись внаслідок інфляції. Вартість золота-товару визначає ринок. Це призвело до поступової заміни металевих грошей на *паперові*.

Паперові гроші вперше з'явилися в Китаї ще в XII столітті. Проте справжня довіра до паперових грошей прийшла в останній чверті XVIII — початку XIX століття. Спочатку для розрахунків використовувались цінні папери — векселі, боргові розписки тощо. Поступово в обіг увійшли грошові банкноти. На відміну від металевих грошей, паперові гроші мають примусову вартість (*номінал*), яка є набагато вищою за вартість їх виготовлення.

В Україні 12.02.1996 р. було прийнято Постанову Верховної Ради України «Про затвердження назви і характерних ознак грошової одиниці України», якою визначались номінали й зображення на лицьовому боці [23]. Відповідно до Указу Президента України «Про грошову реформу в Україні» [19] гривню введено в обіг.

До сьогодні грошовою одиницею України є гривня (символ — ₴; аббревіатура — грн), а грошовою одиницею розмінної монети — *копійка* (1 копійка = 0,01 грн). З метою відновлення історичних традицій 01.10.2025 р. Верховна Рада України в першому читанні прийняла «Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо відрадянщення (дерадянзації)

назви розмінної монети України» [30], яким регламентується повернення історичної назви грошової одиниці розмінної монети – *шаг*.

Недоліком паперових грошей є необхідність витрат на їх зберігання, інкасацію, а також заміну через зношуваність.

Сучасна світова економіка, зберігаючи можливість використання паперових грошей, активно впроваджує інструменти *безготівкових розрахунків*. Від початку безготівкові розрахунки використовувались переважно при проведенні розрахункових операцій з юридичними особами. Інформатизація і цифровізація світового простору здійснила прорив у сфері безготівкових розрахунків. Для нас став звичним безготівковий спосіб оплати в кафе, магазинах, перукарнях. У безготівковій формі ми можемо перевести кошти на рахунок іншої фізичної або юридичної особи. Безготівкові розрахунки мають очевидні переваги перед готівковими, а саме:

- швидкість проведення розрахункових операцій;
- автоматична конвертація національної валюти;
- відсутність витрат на зберігання, інкасацію грошей;
- відсутність ризиків фізичного пошкодження грошей;
- прозорість платежів, зберігання історії платежів тощо.

В Україні правила проведення безготівкових операцій встановлює Національний банк України (НБУ), діяльність якого регламентується Законом України “Про банки та банківську діяльність”. Фізичні та юридичні особи можуть здійснювати безготівкові розрахунки декількома способами [1] (рисунок 4.6).

СПОСОБИ БЕЗГОТІВКОВИХ РОЗРАХУНКІВ

Розрахункові документи – документи, які можуть бути в паперовому або електронному вигляді, що ініціює переказ коштів. Наприклад, при сплаті за розрахунковими реквізитами формується *платіжне доручення*.

Електронні платіжні засоби – платіжні картки та мобільні платіжні інструменти. Дають можливість отримати інформацію про стан рахунку а також здійснювати операції з платежу, поповнення рахунку тощо

Електронні гроші – призначені здебільшого для розрахунку у мережі *Інтернет*. Випускаються комерційним банком, є наперед проплаченим засобом платежу.

Рисунок 4.6 – Способи безготівкових розрахунків

Джерело: розроблено авторами.

Донедавна національна грошова одиниця була ознакою державного суверенітету. Лише держави наділялись суверенним правом здійснювати емісію, обіг національної грошової одиниці, проводити її деномінацію тощо.

У 2009 році це суверенне право було порушено через створення першої децентралізованої платіжної системи, платіжним засобом якої була цифрова валюта – *криптовалюта*.

Біткоїн – перша у світі криптовалюта. Станом на червень 2023 р. у світі налічувалось понад 25 тис. видів криптовалют, серед яких лише трохи більше 40 видів мають ринкову капіталізацію, яка перевищує \$1 млрд [35].

Перспективи розвитку криптовалютних систем не є однозначними. Стосовно цього триває дискусія. Велика кількість спроб створити новий вид криптовалюти може мати ознаки шахрайства. Не працюють монетарні інструменти з регулювання грошової маси, які застосовують національні регулятори тощо. Однак на сьогодні певні види криптовалют виконують функцію грошей у традиційному сенсі: за них можна розрахуватись за товар чи послугу, їх можна перевести на інший рахунок. Також криптовалюта може розглядатись як ризикований, але високодохідний актив.

Гроші часто порівнюють із кровоносною системою економіки. Вони виконують багато важливих функцій (рисунок 4.7).

ФУНКЦІЇ ГРОШЕЙ

Міра вартості. Гроші відображають вартість усіх вироблених товарів, точніше, грошовий вираз вартості товарів називається *цінами*. Ціни можуть відрізнятися від вартості товару через податок і пропозицію.

Засіб обігу. Завдяки цій функції гроші опосередковують обмін матеріальних благ. Функціонує нескінченний ланцюг: *товар-гроші-товар-гроші-товар...*

Засіб платежу. Цю функцію гроші виконують під час продажу товарів, оформленні кредиту (із продовженням терміну платежу), при наданні грошей у позику, при сплаті податків, орендної плати за землю, заробітної плати, дивідендів, квартирних платежів та інших платежів.

Засіб накопичення. Гроші накопичуються для задоволення майбутнього споживання та придбання товарів тривалого користування.

«Світові гроші». Світовими валютами виступають стабільні валюти розвинених країн світу (долар, євро, ієна та ін.).

Рисунок 4.7 – Функції грошей

Джерело: розроблено авторами за матеріалами [13; 15].

За умов глобалізації світової економіки зростає важливість питання формування і розвитку світової грошової системи, яка є основою взаємодій грошових систем національних економік. Світова грошова система дає можливість взаємодіяти економічним агентам різних країн.

Основою світової грошової системи є *міжнародна валютна система*.

Міжнародна валютна система – система міжурядових, врегульованих у відповідний правовий спосіб, взаємодій у сфері валютних відносин.

Міжнародна валютна система пройшла декілька етапів розвитку (таблиця 4.1).

Таблиця 4.1 – Етапи розвитку міжнародної валютної системи

№ з/п	Історична назва міжнародної валютної системи і короткий зміст	Роки існування
1	Паризька (золотий стандарт) – вартість національних валют жорстко прив'язувалась до вмісту золота. Це формувало обмінний курс.	З 1867 р. до початку Першої світової війни
2	Генуезька (золотодевізна). На відміну від Паризької системи, паперові гроші не забезпечуються золотом, вміст золота служить маркером обмінного курсу, є плаваючим.	З 1922 р. до початку Другої світової війни
3	Бреттон-Вудська (золотодоларова) – долар США став єдиною валютою, вартість якого гарантувалась золотим покриттям.	1944-1976 рр.
4	Ямайська – система плаваючих валютних курсів; золото не використовується для оцінки вартості національних валют	з 1976 р. до теперішнього часу

Джерело: розроблено авторами.

Для регулювання міжнародних валютних відносин сформовано інституційну структуру міжнародної валютної системи, у якій провідну роль відіграє Міжнародний валютний фонд.

Міжнародна валютна система виокремлює так звані *резервні валюти*. До резервних валют належать *євро, долар США, японська ієна, англійський фунт стерлінгів, китайський юань, канадський долар, австралійський долар, швейцарський франк*.

Курс гривні до резервних валют визначається через попит і пропозицію на міжбанківському валютному ринку. Для згладжування амплітуди коливань застосовується політики керованої гнучкості. Офіційний курс гривні до резервних валют встановлює Національний банк України.

Питання до теми 4

1. Поясніть особливості функціонування натурального господарства.
2. Поясніть особливості функціонування товарного господарства.
3. Прокоментуйте вартісні характеристики товару: споживчу і мінову вартість. Наведіть приклади товарів з високою споживчою і міновою вартістю.
4. Розкрийте відмінність понять *суспільна продуктивність праці* та *індивідуальна продуктивність праці*; *суспільні витрати* та *індивідуальні витрати*.
5. Розкрийте сутність понять *продуктивність праці* і *трудомісткість*. Поясніть на прикладі механізм екстенсивного та інтенсивного зростання за рахунок зміни показників продуктивності праці та трудомісткості.
6. Поясніть причину виникнення грошей.
7. Поясніть, які властивості повинні мати предмети або речовини, щоб їх можна було використовувати в ролі грошей.
8. Поясніть причину виникнення паперових грошей. Розкрийте переваги і недоліки їх використання.
9. Розкажіть про способи безготівкових розрахунків.
10. Охарактеризуйте функції грошей.

Завдання і вправи до теми 4

1. Складіть економічний словник (глосарій) за темою.
2. Складіть логічну схему до теми.
3. Підготуйте доповідь на тему:
 - Становлення і розвиток товарно-грошових відносин в Україні;
 - Історія виникнення та створення грошей;
 - Сучасна система електронних грошей.
4. Дайте відповідь на питання:
 - 1) Ви маєте 1 мільйон доларів готівкою, а ваш друг має будинок за містом вартістю 1 мільйон доларів. Чиї активи найбільш ліквідні? Чи завжди раціонально зберігати активи високоліквідним способом?
 - 2) Які функції виконують гроші в таких ситуаціях:
 - а) ваш депозит у банку;

- б) купівля автомобіля в кредит;
- б) купівля овочів на ринку;
- в) отримання стипендії;
- г) прайс-лист побутової техніки, що продається в магазині;
- є) продаж землі;
- д) меню студентської їдальні.

5. Виконайте завдання.

Завдання 5.1.

Ви плануєте працювати онлайн і тому вирішили обладнати вдома повноцінне робоче місце. Мабуть там має бути стіл, робоче крісло, комп'ютер тощо. З інтернет-джерел зберіть інформацію про ціну необхідного обладнання, з'ясуйте умови доставки і монтажу, якщо це потрібно. Розрахуйте вартість робочого місця, заповнивши таблицю за прикладом (таблиця 4.2).

Таблиця 4.2 – Приклад розрахунку вартості (калькуляція) робочого місця

Найменування товару	Ціна, грн, P	Кількість шт., Q	Вартість, грн, $P \times Q$	Ціна доставки і монтажу, грн	Разом стовпці 4 і 5	Джерело інформації
1	2	3	4	5	6	7
Стіл письмовий	1470	1	1470	950	2420	https://www.taburetki.ua/92-pysmovi-stoly
Монітор	10299	2	20598	-	20598	https://comfy.ua/ua/monitor-igrovoj-samsung-odyssey-g5-ls27dg500eixci.html
...	...	...	...			
Разом (сума даних стовпця 6):						

Завдання 5.2.

Ви вирішили приготувати сирники. Для 1 кг сирників ви купили:

900 г сиру;

3 яйця;

50 г цукру;

50 г борошна.

1. Знайдіть інформацію о цінах на необхідні вам продукти, підрахуйте загальну вартість сировини. Поясніть отримана величина – це індивідуальна, чи суспільно необхідна вартість?

2. Знайдіть інформацію про вартість напівфабрикатів сирників, наприклад, в компанії «Галля балувана» тощо.

3. Порівняйте вартість 1 кг готових напівфабрикатів з вартістю, яку ви підраховали в п. 1. Поясніть різницю.

4. Поясніть, чи можна, провівши порівняння (див. п. 3), визначити альтернативну вартість часу, який ви витратили на приготування напівфабрикату.

Завдання 5.3

Розв'яжіть задачу.

Товар коштує 20\$. Визначте, на скільки зміниться в гривнях ціна на товар, якщо курс гривні зросте з 2 до 2,2 цента.

Тестові завдання до теми 4

Тест № 1

1. Які основні причини становлення товарного господарства?

- а) розвиток суспільного поділу праці та обміну;
- б) зміцнення державного управління;
- в) пов'язані з появою безвідходного виробництва;
- г) розвиток кредитних грошей;
- д) поява великих виробників – монополій.

2. Мірою вартості є:

- а) дохід;
- б) вартість;
- в) ціна;

- г) рівноважна ціна;
- д) еластичність.

3. Ви берете кредит у комерційному банку на купівлю квартири. Яку функцію тут відіграють гроші?

- а) міра вартості;
- б) засіб обігу;
- в) засіб платежу;
- г) інструмент зберігання;
- д) інструмент розрахунку.

4. Повне визначення грошей:

- а) продукт людської домовленості;
- б) все, що обмінюється на товар;
- в) усі ліквідні товари;
- г) унікальний товар із загальною еквівалентністю та абсолютною ліквідністю;
- д) неліквідні товари.

5. Що зумовило появу товарного господарства?

- а) вільний обмін ресурсами;
- б) існування різноманітних суб'єктів господарювання;
- в) виникнення машинного виробництва;
- г) суспільний поділ праці;
- д) збільшення споживання.

6. Що з наведеного є товаром?

- а) дари природи;
- б) земля;
- в) продукти праці для обміну;
- г) сировина для внутрішньозаводського обігу;
- д) праця.

7. Які типи монометалізму існували в історії?

- а) мідь, срібло, золото;
- б) срібло і золото;
- в) золото, срібло, бронза;

- г) тільки золото;
- д) тільки срібло.

8. Що таке товар?

- а) різні споживчі товари;
- б) продукти, вироблені для обміну;
- в) потреба людини в певних сферах життя;
- г) інструмент для вимірювання вартості різних товарів і послуг;
- д) собівартість продукції.

9. Які умови перешкоджають формуванню та функціонуванню ринкової економіки?

- а) суспільний поділ праці;
- б) економічна адаптація суб'єктів господарювання;
- в) суворя система управління виробництвом і розподілом;
- г) незалежність суб'єктів господарювання;
- д) виробництво.

10. «Світові гроші» – функція грошей:

- а) використовується золото та срібло;
- б) використовуються цінні папери;
- в) використовується готівка;
- г) використовуються валюти розвинених країн;
- д) використовуються валюти всіх країн світу.

Тест № 2

1. Під час ведення натурального господарства продукт:

- а) виробляється для обміну;
- б) виготовляється тільки за спеціальним державним замовленням;
- в) виготовляється для особистого споживання;
- г) виробляється для торгівлі;
- д) виготовляється як для особистого споживання, так і для продажу.

2. Гроші як економічна категорія – це:

- а) благо, яке слугує узагальненим еквівалентом;
- б) благо, вартість якого визначається іншим благом;
- в) товар, вартість якого визначається золотом;

- г) золото і срібло;
- д) засіб обміну.

3. Яку функцію грошей відображає поняття ціни?

- а) вимірювання вартості;
- б) збору коштів;
- в) світових грошей;
- г) платежу;
- д) обігу.

4. Формою організації господарства є натуральне господарство, яке характеризується:

- а) продукти праці виробляються для обміну на ринку;
- б) відбувається інтеграція виробників, тобто їхня спільна праця;
- в) продукти виробляються для власного споживання, тобто для домашніх господарств;
- г) спеціалізація виробників на виробництві певного виду продукції;
- д) правильної відповіді немає.

5. Яка мета обміну?

- а) отримання прибутку шляхом нееквівалентного обміну;
- б) споживання необхідних товарів, які виробник не виробляє сам;
- в) виробництво матеріальних благ для внутрішнього споживання;
- г) споживання благ, вироблених власною працею;
- д) усі відповіді правильні.

6. Що входить до вартості товару?

- а) праця, витрачена на виробництво блага;
- б) корисність блага;
- в) обмінюваність на інший товар;
- г) рідкість товару;
- д) здатність задовольняти потреби людини.

7. Здатність будь-якого активу швидко перетворюватися на засіб обміну:

- а) ліквідність;
- б) рухливість;

- в) швидкість обігу грошей;
- г) валютний курс.

8. Долар, євро, єна – це:

- а) властивості грошей;
- б) валюти, які доповнюють одна одну;
- в) резервні валюти;
- г) зараз між ними сильна конкуренція;
- д) найстабільніші валюти світу.

9. Що зумовило появу товарного господарства?

- а) становлення машинного виробництва;
- б) виникнення нових потреб;
- в) суспільний поділ праці;
- г) збільшення споживання;
- д) вільний обмін ресурсами.

10. Який із наведених показників характеризує функцію грошей як засобу платежу?

- а) ціна;
- б) вартість;
- в) капітал і праця;
- г) попит і пропозиція;
- д) заробітна плата.

Тест № 3 (правильними можуть бути декілька відповідей)

1. Оберіть правильні твердження.

- а) натуральне господарство – це випуск на ринок екологічно чистих (натуральних) продуктів;
- б) основними способами отримання благ у привласнювальному господарстві – це полювання, рибальство, збиральництво;
- в) характерною рисою натурального господарства є чіткий поділ суспільної праці;
- г) елементи натурального господарства зберіглись донині;
- д) натуральне господарство побудовано на обміні продуктами праці.

2. Оберіть правильні твердження.

- а) причиною виникнення товарного господарства є впровадження обігу паперових грошей;
- б) поділ праці і спеціалізація робочої сили є причиною виникнення товарного господарства;
- в) унаслідок поділу праці виробники стають незалежними один від одного;
- г) мінова вартість зумовлює неможливість обміну товарами без грошей;
- д) характерною рисою товарного господарства є відкритість економічних відносин.

3. Як зміниться продуктивність праці, якщо кількість продукції збільшиться в 2 рази, а кількість працівників зменшиться в 2 рази?

- а) зменшиться в 4 рази;
- б) збільшиться в 4 рази;
- в) залишиться незмінною;
- г) збільшиться в 2 рази;
- д) зменшиться в 2 рази.

4. Якщо вартість продукції підприємства є меншою за суспільно необхідну вартість, то:

- а) це підприємство є лідером на ринку;
- б) це підприємство є неконкурентноздатним;
- в) це підприємство має збільшити вартість продукції до рівня суспільно необхідної;
- г) це підприємство отримає винагороду ринку – додатковий дохід;
- д) це підприємство належить до більшості підприємств.

5. До властивостей грошей відносять:

- а) різномірність;
- б) функціональність;
- в) ділимість;
- г) довговічність;
- д) пізнаваність.

6. Гроші в економіці виконують такі функції:

- а) засіб накопичення;
- б) міра вартості;
- в) велика вартість у малому об'ємі;
- г) «світові гроші»;
- д) електронні гроші.

7. До резервних валют відносять:

- а) усі валюти, на які можна обмінять гривню;
- б) усі валюти країн Європейського Союзу;
- в) євро;
- г) долар США;
- д) національна валюта на території країни.

8. Вартість імпортованого товару складає \$1. Як зміниться ціна на товар, якщо національна валюта подешевшає (девальвує)?

- а) це ніяк не вплине на ціну товару;
- б) ціна зросте;
- в) ціна зменшиться;
- г) це залежить від курсу до інших резервних валют;
- д) не має правильної відповіді.

9. Оберіть правильні твердження.

- а) на сьогодні діє золотодолларова валютна система;
- б) за золотовалютним стандартом вартість валют жорстко прив'язувалась до золота;
- в) в системі плаваючих валютних курсів замість золота як стандарт використовується декілька металів;
- г) на сьогодні діє система плаваючих валютних курсів;
- д) міжнародна валютна система влаштована так, що долар не може дешевшати (девальвувати).

10. Безготівкові розрахунки здійснюються за допомогою:

- а) платіжних карток;
- б) іноземної валюти;
- в) мобільних платіжних інструментів;
- г) розрахункових документів;
- д) електронних грошей.

ТЕМА 5

РИНОК: СУТЬ, СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ. ІНФРАСТРУКТУРА РИНКУ

Ключові поняття: ринок, «невидима рука», види ринків, елементи ринку, принципи ринку, попит, пропозиція, ринкова рівновага, ринок товарів і послуг, ринок праці, ринок капіталу, ринок землі, еластичність, конкуренція.

Ми визначимо сутність ринку, зосередитися на його типах, функціях і принципах, а також всебічно обговоримо такі складові ринкового механізму: попит, пропозиція, ціна ринкової рівноваги й конкуренція.

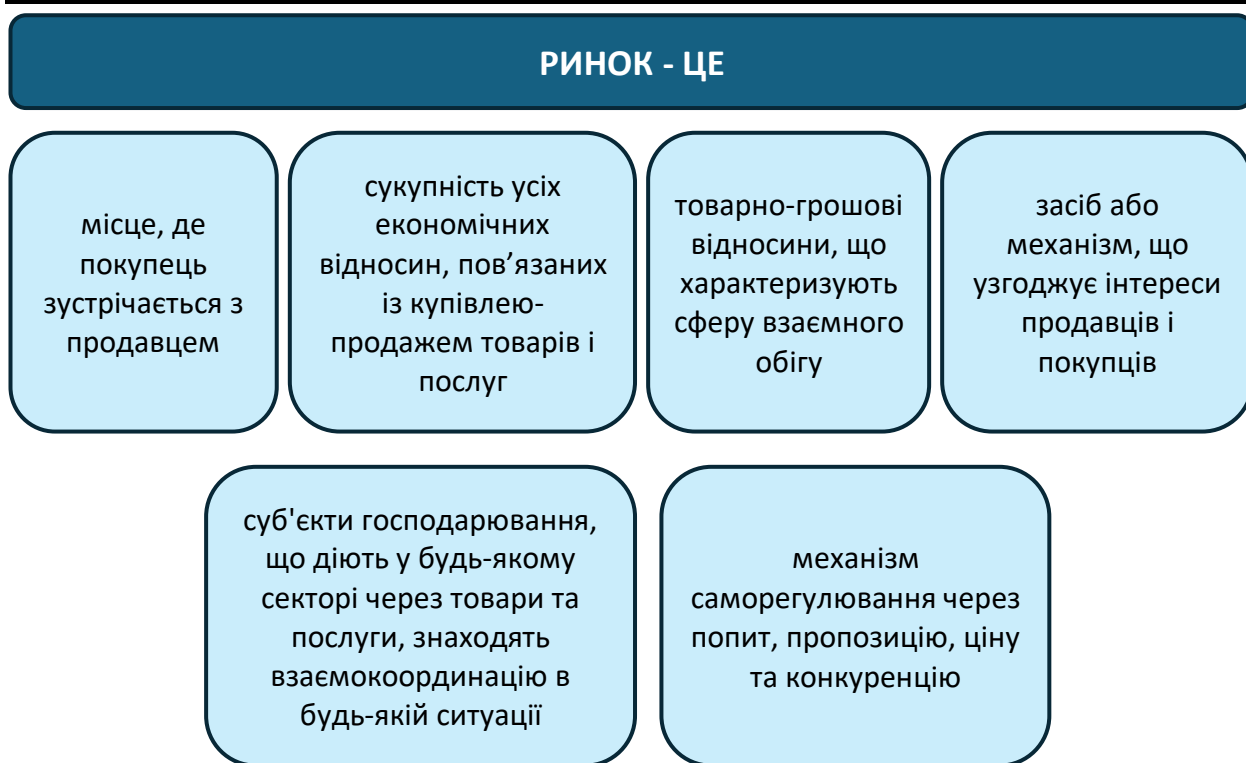
5.1. Ринок: умови виникнення, визначення, сутність. Ринковий механізм

Загальне уявлення про ринок сформували представники класичної політекономії. Адам Сміт (1723-1790), ключова фігура цього наукового напрямку, описуючи ринковий механізм, використав термін «невидима рука». Згідно з його уявленням «невидима рука» — це автоматичний саморегульований механізм, який обумовлює взаємодію продавців і покупців, сила, яка штовхає виробників до збільшення прибутків, а споживачів — до максимізації корисності. Внаслідок цієї взаємодії виникає конкурентна боротьба за кращі умови реалізації і споживання ресурсів і матеріальних благ.

Виникнення ринку зумовлене:

- суспільним поділом праці;
- автономією виробника;
- свободою економічного вибору;
- економічною відособленістю виробників у межах приватної власності.

Існує декілька визначень поняття «ринок» (рисунк 5.1).

Рисунок 5.1 – Визначення ринку

Джерело: розроблено авторами.

Основними суб'єктами ринку виступають *підприємства й домогосподарства*, які взаємодіють на ринку товарів і послуг, а також на ринку ресурсів. Суб'єкти ринку, а також місце їх взаємодії будемо називати *компонентами ринку*.

Підприємства продукують *товари й послуги*, тому на ринку товарів і послуг вони виступають *продавцями*. Для виробництва товарів і послуг підприємствам необхідно придбати ресурси: винайняти робочу силу (ресурс *праця*), розмістити виробництво (ресурс *земля*), придбати обладнання (ресурс *капітал*). Тому на ринку ресурсів підприємства виступають у ролі покупців.

Домогосподарства є споживачами товарів і послуг. Тому на ринку товарів і послуг вони виступають у ролі покупців. Водночас домогосподарства є власниками ресурсів, адже модель ринкового відтворення передбачає, що є виключно приватна форма власності. Тому домогосподарства є продавцями на ринку ресурсів.

Модель ринкового відтворення подано на рисунку 5.2.

Рисунок 5.2 – Модель ринкового відтворення

Джерело: [17].

Прихильники класичної політекономії вірили в абсолютну здатність ринку до саморегуляції. Так звані «провали ринку» вони пов'язували з форс-мажорними обставинами: епідеміями, стихійними лихами, війнами. Насправді ринок не є бездоганним регулятором за своєю природою. Тому провали ринку нівелюються за допомогою втручання неринкового регулятора – держави (див. рис. 5.2). Регулювальній функції держави в ринковій економіці присвячено тему 7 цього підручника. Поки зосередимося на ринку як такому.

Модель ринкового відтворення показує принципи взаємодії домогосподарств і підприємств на ринку товарів і послуг, а також на ринку ресурсів. Для більшого розуміння ринкових взаємодій необхідно деталізувати компоненти ринкової системи, а також способи взаємодії між ними. Ця деталізація допоможе нам визначити типи ринків, залежно від об'єкта і змісту деталізації (рисунок 5.3).

Рисунок 5.3 – Типи ринків

Джерело: розроблено авторами.

Ринок охоплює всі сфери економічного життя суспільства, формуючи *ринкову інфраструктуру*.

Ринкова інфраструктура — це взаємопов'язана сукупність інститутів, які діють як окремі ринки та забезпечують їх ефективне функціонування. Інфраструктура ринку включає: банки, страхові компанії, товарні та фондові біржі, біржі праці, торгові дома, оптово-роздрібні підприємства, ярмарки та виставки, аукціони, посередницькі структури, торгово-промислові палати, митниці, інформаційні центри, рекламні агентства, юридичні послуги тощо.

5.2. Функції та принципи ринку

Ринок є складовою господарського механізму економічної системи (див. рисунок 3.1). Він забезпечує ефективність економічної системи в цілому. Це відбувається тому, що ринок будується на трьох засадничих принципах [16] (рисунок 5.4).

ТРИ ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ РИНКУ

1. Принцип граничного аналізу — це принцип поведінки, який описує тенденцію учасників ринку, споживачів і виробників завжди прагнути отримати додатковий прибуток і відчувати додаткову корисність, поки їхні обмежені можливості не зрівняються. Тут на них впливають екстремальні, а не середні значення.

2. Принцип альтернативного (економічного) вибору полягає у виборі найдоцільнішого та найкращого серед однакових альтернативних варіантів для досягнення мети максимального задоволення потреб суспільства при заданому рівні витрат. Тут суб'єкти ринку порівнюють свої прямі витрати з упущеними можливостями чи неотриманими прибутками, тобто наявність такого принципу спонукає суб'єктів ринку шукати способи більш ефективного використання наявних можливостей.

3. Принцип економічної раціональності — це раціональне прийняття рішень і поведінка раціонального суб'єкта в досягненні максимальної ефективності при заданому рівні витрат або з мінімальними витратами в процесі реалізації поставлених перед собою цілей. Тут кожен суб'єкт ринку прагне досягти якомога вищих результатів: споживач прагне максимально задовольнити свої потреби, фірма — збільшити свій прибуток, а держава — покращити добробут населення.

Рисунок 5.4 – Принципи ринку

Джерело: розроблено авторами.

На основі цих принципів ринковий механізм дозволяє сформувати ринкову рівновагу на основі використання протилежних сил, таких як попит і пропозиція та ринкові ціни.

Ринку є притаманною низка функцій (рисунок 5.5).

ФУНКЦІЇ РИНКУ

Інформаційна функція – здатність ринку поширювати важливу інформацію про поточні економічні умови. На ринку постійно відбувається рух інформації, включно з витратами на виробництво продукції, коливаннями цін на неї, продажами та закупівлями тощо.

Посередницька функція — здатність ринку дозволити споживачеві знайти відповідного продавця, а виробнику вибрати вигідного покупця. Тут через ринок з'єднуються покупці і продавці і здійснюються двосторонні операції.

Ціноутворювальна функція ринку — це вимога ринку прийняти й оплатити лише ті витрати, які необхідні суспільству. Це місце, де ціноутворення на продукти та послуги здійснюється через ринок. Ціна коливається через попит і пропозицію.

Регулювальна функція ринку полягає в забезпеченні переміщення коштів з неефективних секторів до ефективних, створенні умов для розвитку перспективних секторів. Регулювання суспільного виробництва через ринок здійснюється шляхом вирішення питань що, як і для кого.

Санаційна функція ринку полягає в очищенні ринком суспільного виробництва від слабких, негнучких і некомпетентних підприємців, які не витримують конкуренції, що відкриває шлях для більш активних і винахідливих підприємців, які є конкурентоспроможними.

Рисунок 5.4 – Функції ринку

Джерело: розроблено авторами.

Ринок не є досконалим, час від часу трапляються провали ринку. Проте він створює умови формування ефективної економіки через застосування інструментів ринку: *попит, пропозицію, ринкову ціну й конкуренцію*.

5.3. Попит і пропозиція

Попит – це потреба з можливістю оплати. Попит відображає готовність споживачів придбати певну кількість товарів і послуг за певною ціною в певний час.

Для повного розуміння змісту категорії «*попит*» розглянемо низку важливих понять.

Індивідуальний попит. Кількість певного економічного блага, що купує окремий споживач відповідно до власних потреб. Наприклад: «Домогосподарство Х щомісячно витрачає на цукор 70 грн». Попит на певний товар складається із суми індивідуальних попитів.

Ціна попиту (P) — це максимальна ціна, яку споживачі готові та здатні заплатити, щоб придбати певну кількість товару. Споживачі повинні мати можливість повною мірою продемонструвати свої можливості щодо купівлі товарів, тобто вони повинні мати можливість повністю витратити наявні кошти на ринку.

Кількість попиту (Q) — це максимальна кількість товару, яку споживачі готові придбати за певну одиницю часу за поточною ціною. У ринковому середовищі передбачається, що споживачі споживають певний набір товарів.

Закон попиту — це ринковий принцип, який описує обернену залежність між ціною товару та кількістю придбаного товару. Зі зростанням ціни на товар зменшується обсяг покупок і зменшується купівельна спроможність споживачів. І навпаки, зі зниженням ціни на товар зростає обсяг покупок і зростає купівельна спроможність споживачів.

Функція попиту – це залежність, яка відображає характер зміни обсягу попиту внаслідок зміни різних факторів, що впливають на попит. Звичайно, надважливим фактором, що впливає на попит, є ціна. Крім того, існують нецінові фактори, які впливають на попит: а) дохід споживача; б) ціни товарів-замінників і товарів, що доповнюють; в) смаки споживачів; г) передбачення майбутнього чи майбутнього; д) кількість споживачів на ринку та ін. Усі фактори, що впливають на попит і кількість попиту, також називають детермінантами попиту. Попит є функцією всіх цих факторів:

$$Q_D = f(P, I, Z, W, P_{sub}, P_{com}, N, B), \quad (5.1)$$

де Q_D – обсяг попиту;

P – ціна;

I – дохід;

Z – смаки та уподобання;

W – очікування;

P_{sub} – ціна товару-замінника (товару-субституту);

P_{com} – ціна додаткового товару;

N – кількість покупців;

B – інші фактори.

Крива попиту (D_o) є графічним зображенням закону попиту. Він показує кількість товарів, які споживачі можуть купити за різними цінами. Крива попиту має спадний нахил (рисунок 5.5). Кожна точка кривої D відповідає кількості товару Q , який споживачі згодні придбати за ціною P . Так, за ціною P_o споживачі бажають купити кількість товару Q_o (точка $D_o(Q_o, P_o)$).

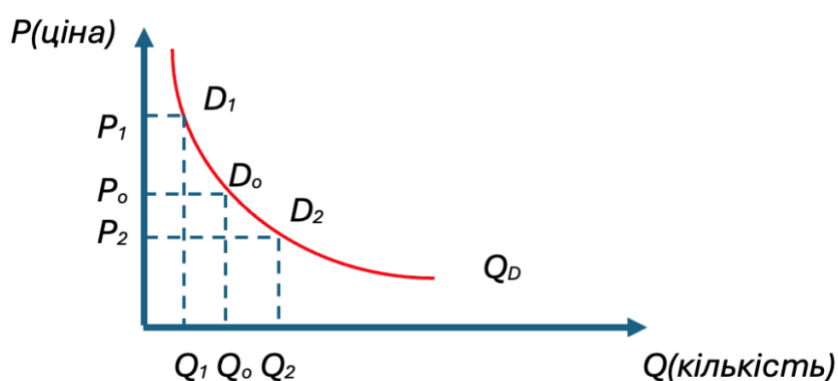

Рисунок 5.5 – Крива попиту. Вплив ціни на кількість попиту

Джерело: розроблено авторами.

Відповідно до закону попиту зростання ціни призводить до зменшення попиту (точка $D_1(Q_1, P_1)$), зменшення ціни навпаки, призводить до збільшення попиту (точка $D_2(Q_2, P_2)$).

Ціна є визначальним фактором попиту. Зміна ціни призводить до зміни попиту і це відображується рухом точки $D_i(Q_i, P_i)$ вздовж кривої попиту (рисунок 5.5).

Проте на попит впливає не тільки ціна (формула 5.1). Існує низка так званих *нецінових факторів*, які можуть змінити попит за споживачів, очікування зміни доходів, ціни на товари-замінники і товари-доповнювачі, фактор часу, кількість покупців і продавців на ринку тощо.

Графічне зображення зміни попиту під впливом нецінових факторів відображене на рисунку 5.6. Якщо при зміні ціни точка $D_i(Q_i, P_i)$ рухалась вздовж кривої попиту, то нецінові фактори зміщують саму криву попиту.

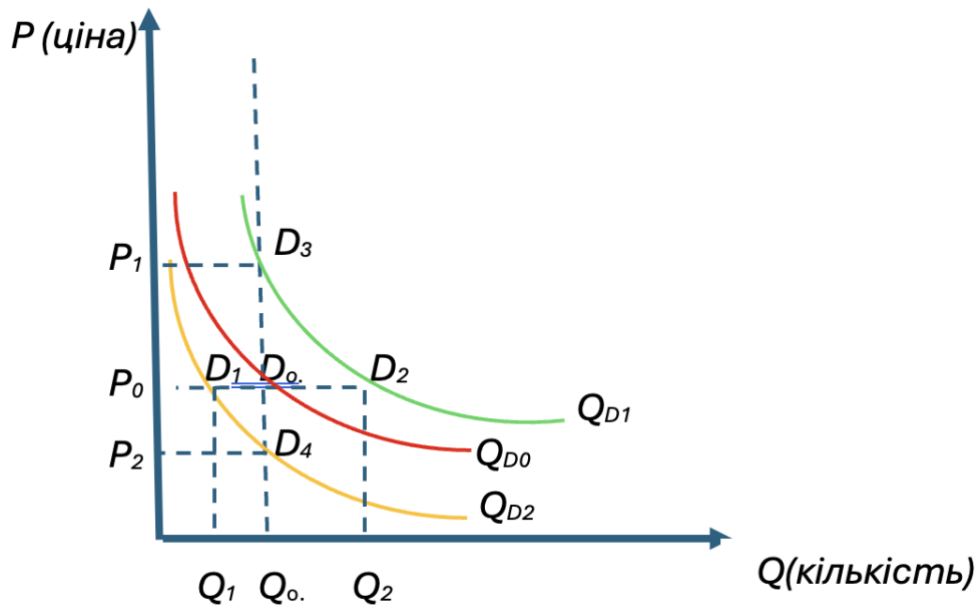

Рисунок 5.6 – Крива попиту. Вплив нецінових факторів на кількість попиту

Джерело: розроблено авторами.

Розглянемо декілька прикладів, використовуючи рисунок 5.6.

Приклад 5.1. Величина попиту на Кока-Колу відповідала точці $D_0(Q_0, P_0)$. Споживачі вважають, що Кока-Кола є такою ж корисною, як і Пепсі-Кола, тобто це товари-замінники. Якщо ціна на Пепсі-Колу знизиться, то збереження попереднього обсягу споживання Кока-Коли змусить також знизити ціну. Попит із точки $D_0(Q_0, P_0)$ переміститься в точку $D_4(Q_0, P_2)$. Якщо ціна на Пепсі-Колу зросте, то можна підвищувати ціну на Кока-Колу, і це не зменшить обсяг споживання. Попит із точки $D_0(Q_0, P_0)$ переміститься в точку $D_3(Q_0, P_1)$. Також при зростанні ціни на Кока-Колу можна не збільшувати ціну, сподіваючись, що частина споживачів Пепсі-Коли, які не згодні платити більше, стануть споживачами Кока-Коли. Попит із точки $D_0(Q_0, P_0)$ переміститься в точку $D_2(Q_2, P_0)$.

Приклад 5.2. Вас несподівано запросили на День народження. Ви маєте витратити одну годину на дорогу і десь по дорозі купити букет квітів. Зазвичай ви купували сім троянд за \$20 (точка $D_0(Q_0, P_0)$). Але ви не встигаєте зробити покупку у відомому вам місці. У магазині, який вам трапляється по дорозі вам пропонують за ціною \$30 букет з семи троянд (точка $D_3(Q_0, P_1)$), а за \$20 – букет з п'яти троянд (точка $D_1(Q_1, P_0)$). Фактор часу впливає на ваш попит.

Приклад 5.3. Стало відомо, що наступного року суттєво зменшиться час зарядки електрокарів. Попит на ці авто цього року знаходився в точці $D_0(Q_0, P_0)$. Послуга заправки – це товар-доповнювач. Якщо цей товар змінив якість на краще, то кількість споживачів автокарів зросте, попит переміститься в точку $D_2(Q_2, P_0)$.

Пропозиція – це бажання або здатність продавців продати певну кількість товару за заданою ціною на ринку в певний час.

Для повного розуміння суті пропозиції розглянемо низку понять, які розкривають цю економічну категорію.

Ціна пропозиції — мінімальна ціна, за якою продавець готовий продати певну кількість товару за ринкових умов.

Кількість пропозиції — це загальна кількість товару, яку всі продавці на ринку бажають або можуть продати в певний момент часу.

Закон пропозиції — це ринковий принцип, який описує пряму залежність між ціною товару та обсягом продажів цього товару. Коли ціна на ринку висока, продавці збільшують обсяги проданого товару. І навпаки, коли ціни на ринку падають, продавці зменшують обсяги проданого товару.

Функція пропозиції – це залежність, яка відображає характер зміни обсягу пропозиції внаслідок зміни різних чинників, що на неї впливають. Бажання виробників продати певний товар характеризується ціновими та неціновими факторами, які впливають на пропозицію або здатність продавців продавати в ринкових умовах, а саме: ціною цього товару в певний період часу; ціною факторів виробництва (ресурсів); характером технології, яка використовується у виробництві; очікуванням майбутніх цін і дефіциту; різницею податків і субсидій; кількістю продавців тощо. Обсяг пропозиції є функцією всіх цих факторів:

$$Q_s = f(P, P_r, K, T, N, B), \quad (5.2)$$

де Q_s – обсяг попиту;

P - ціна

P_r – ціна ресурсів;

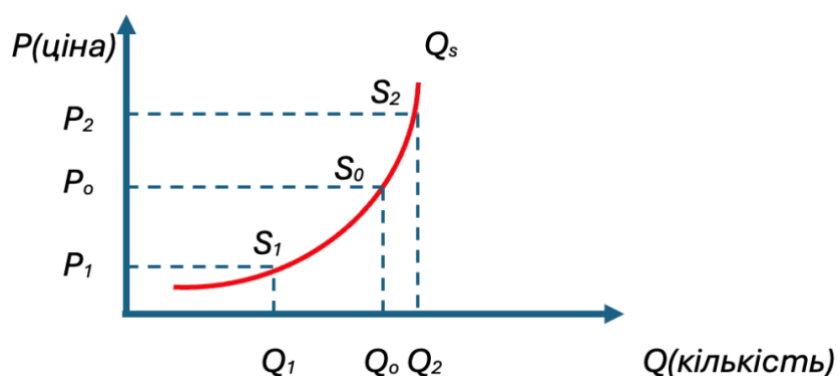
K – технологія;

T – податки та субсидії;

N – кількість продавців і покупців;

B – інші фактори.

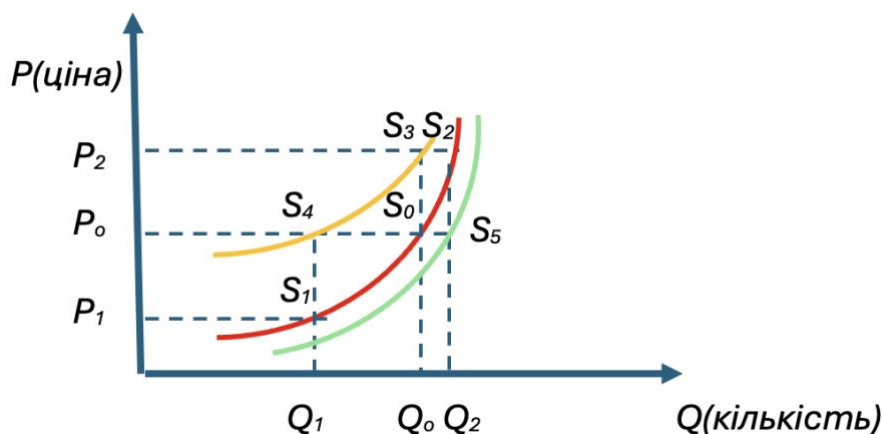
Крива пропозиції є графічним зображенням закону пропозиції. Він показує кількість товарів, які продавці можуть продати за різними цінами. Крива пропозиції зазвичай відображає пряму залежність (рисунок 5.7).

Рисунок 5.7 – Крива пропозиції

Джерело: розроблено авторами.

Крива пропозиції зазнає змін через фактори, що впливають на пропозицію. При впливі на ціновий фактор змінюється пропонована кількість товарів і відбувається зсув уздовж кривої Q_s (рисунок 5.7). Наприклад, товар у кількості Q_0 пропонувався на ринку за ціною P_0 (точка $S_0(Q_0, P_0)$). Коли ціна товару зростає, пропонована кількість також збільшується (точка $S_2(Q_2, P_2)$). Коли ціна знижується, пропонована кількість товарів зменшується (точка $S_1(Q_1, P_1)$).

Аналогічно попиту на пропозицію, крім ціни, впливає низка нецінових факторів (див. формулу 5.2). Графічно їхній вплив відображується зсувом кривої пропозиції відносно стартової позиції (рисунок 5.8).

Рисунок 5.8 – Крива пропозиції. Вплив нецінових факторів на кількість попиту

Джерело: розроблено авторами.

За допомогою рисунку 5.8 розберемо декілька прикладів впливу нецінових факторів на пропозицію.

Приклад 5.4. Величина пропозиції бензину на ринку становила $S_0(Q_0, P_0)$. Уряд підвищив акциз на бензин. За таких умов попередня кількість бензину може поставлятися за новою більшою ціною (точка $S_3(Q_0, P_2)$).

Приклад 5.5. Величина пропозиції зарядних станцій становила $S_0(Q_0, P_0)$. У зв'язку з проблемами з енергопостачанням попит на зарядні станції збільшився. Відповідно, на ринку має збільшитись і пропозиція (точка $S_5(Q_2, P_0)$). Проте попит є більшим за Q_2 , а на цей момент можна доставити на ринок лише таку кількість зарядних станцій. Така ситуація може призвести до зростання ціни (точка $S_2(Q_2, P_2)$).

Приклад 5.6. Кількість пропозиції мобільних телефонів становить $S_0(Q_0, P_0)$. Раніше споживачі використовували кнопочкові телефони, але поступово більшість із них перейшла на смартфони. Проте певна кількість споживачів досі віддає перевагу кнопочковим пристроям. Пропозиція таких пристроїв скоротилась за незмінної ціни (точка $S_4(Q_1, P_0)$).

Ринкова рівновага – це стан ринку, коли величина попиту на товар за даною ціною дорівнює величині пропозиції товару, що пропонується.

Рівноважна ціна – це загальна ціна, яка зрівнює ціну попиту та ціну пропозиції в результаті взаємодії між покупцями та продавцями. *Рівноважний обсяг* — це загальний обсяг продажів і закупівель, що врівноважує обсяг попиту та обсяг пропозиції в результаті взаємодії покупців і продавців.

Наведений нижче рисунок 5.9 ілюструє ринкову рівновагу, яка описує взаємодію попиту та пропозиції.

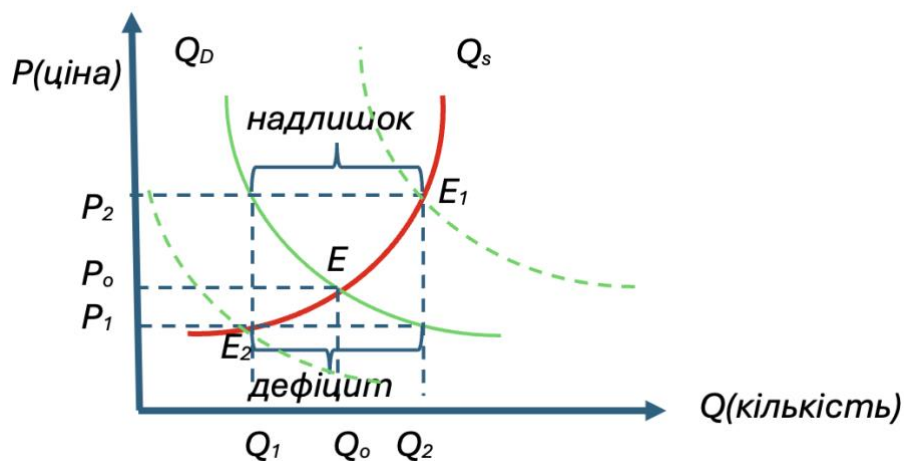

Рисунок 5.9 – Ринкова рівновага

Джерело: розроблено авторами.

Ринкова рівновага встановлюється в точці E (P_0, Q_0), де

P_0 — рівноважна ціна;

Q_0 — рівноважна кількість.

У стані ринкової рівноваги кількість задоволеного попиту збігається з пропозицією.

Стан ринкової рівноваги не є сталим. Незадоволений попит стимулює до розширення пропозиції, або до підвищення ціни. І навпаки, надлишок пропозиції змушує виробників знижувати ціну. Це призводить до відхилення від стану ринкової рівноваги.

Розрізняють два типи відхилень ринкової рівноваги.

Надлишок — це перевищення пропозиції над попитом, коли ринкова ціна перевищує ціну рівноваги.

Дефіцит — це ситуація, коли кількість попиту перевищує кількість пропозиції, і коли ринкова ціна є нижчою за ціну рівноваги.

Якщо ринкова ціна P_2 вище за ціну рівноваги P_0 , то виникає надлишок товару. Якщо ринкова ціна P_1 нижче за ціну рівноваги, то виникає дефіцит товару.

За допомогою ринкового механізму ринок виходить зі стану відхилення від ринкової рівноваги, повертаючись до попереднього стану, або переходячи до нового стану рівноваги (наприклад, точки E_1 або точка E_2 на рисунку 5.9). Це може відбуватись за різними сценаріями. Розглянемо декілька можливих із них.

1. *На ринку виник надлишок товару.* Щоб позбутися надлишку товару, продавці знижують обсяг продажів, знижуючи ціни. Зниження ціни не вигідно продавцям, але вигідно покупцям. Тому між продавцями виникає конкуренція за те, щоб якомога швидше продати надлишок товару за нижчою ціною.

2. *На ринку виник дефіцит товару.* Щоб уникнути дефіциту товару, продавці підвищують ціни. Підвищення цін вигідно продавцям, але не вигідно покупцям. Тому між покупцями виникає конкуренція за те, щоб швидше придбати дефіцитні товари за вищими цінами.

Отже, роботу ринкового механізму можна представити як нескінчену взаємодію носіїв попиту і пропозиції, які, конкуруючи, рухають ринок від однієї точки ринкової рівноваги до іншої.

5.4. Еластичність попиту та пропозиції

Еластичність — це ступінь, у якому одна змінна реагує на збільшення або зменшення іншої змінної. Коефіцієнт еластичності використовується для розрахунку числового значення еластичності. *Коефіцієнт еластичності* — це числовий показник, який показує, наскільки відсоткова зміна однієї змінної

призведе до відповідної відсоткової зміни іншої змінної. Значення еластичності може варіюватися від нуля до нескінченності.

Розрізняють три види еластичності попиту (рисунок 5.10).

Рисунок 5.10 – Три види еластичності попиту

Джерело: розроблено авторами.

При розрахунку еластичності необхідно використовувати відносні, а не абсолютні величини зміни величин обсягу попиту, ціни й доходу. Це дасть нам правильне уявлення про те, наскільки зміна ціни (доходу) впливає на зміну обсягу попиту. Наприклад, батончик *Снікерс* та автомобіль *Volvo* подорожчали на \$1. Однакова абсолютна зміна ціни призведе до різної реакції споживачів. У випадку з *Volvo* це не змінить їхнього рішення, бо зміна ціни є меншою за 0,01 %. Проте зміна ціни *Снікерс* складає приблизно 40 %, що може призвести до відмови від споживання цього товару.

Залежно від величини E_P^D розрізняють *еластичні* і *нееластичні за ціною* товари.

Якщо $E_P^D > 1$, то такий товар називають *еластичним за ціною*. Зміна $\Delta P(\%)$ призводить до більшої зміни $\Delta Q(\%)$. Наприклад, якщо збільшення ціни на 20 % призвело до зменшення продажу товару на 30 %, то такий товар є еластичним. Якщо $E_P^D = \infty$, такий попит називають *абсолютно еластичним*.

Якщо $E_P^D < 1$, то такий товар називають *нееластичним за ціною*. Зміна $\Delta P(\%)$ призводить до меншої зміни $\Delta Q(\%)$. Наприклад, якщо збільшення ціни на 20% призвело до зменшення продажу товару на 10 %, то такий товар є

нееластичним. Якщо $E_p^D = 0$, такий попит називають *абсолютно нееластичним*.

Пограничним станом між еластичними і нееластичними за попитом товарами є товари, для яких $E_p^D = 1$. Такі товари називаються товарами *одиначно-еластичного* попиту за ціною.

Перехресна еластичність дає уявлення про взаємозалежність товарів.

Якщо $E_{x,y}^D > 0$, то товари X і Y вважаються взаємозамінними, або товарами-субститутами (якщо ціна на каву зростає, тоді зростає попит на чай як на заміник кави).

Якщо $E_{x,y}^D < 0$, то товари X і Y вважаються взаємодоповнюючими товарами, або товарами-комплементами (якщо ціна батарейок зростає, то попит на ліхтарики зменшується).

Якщо $E_{x,y}^D = 0$, то товари X і Y вважаються незалежними товарами, тобто між цими двома товарами немає ніякого зв'язку (наприклад, збільшення ціни ліхтариків не призведе до подорожчання молока).

Еластичність попиту за доходом дає розуміння, як зміна доходів споживачів впливає на споживання різних груп товарів.

Товари першої необхідності – це товари, які зазвичай покриваються прожитковим мінімумом і є необхідними для фізичного існування людини. Споживання таких товарів не залежить від доходу, а еластичність попиту за доходом $E_I^D = \frac{\Delta Q(\%)}{\Delta I(\%)} = 0$, тобто такі товари є абсолютно нееластичними за доходом.

Товари повсякденного попиту – це товари, які переважно входять до споживчого кошика. У міру зростання доходів споживання цих товарів спочатку зростає, а потім зупиняється на певному рівні. Наприклад, у міру зростання доходу у родини зросло споживання цукерок. Але є фізична межа рівня споживання цього продукту. Незважаючи на зростання доходів, рівень споживання цукерок з певного моменту більше не зростає. Для таких товарів $0 < E_I^D < 1$.

Товари тривалого користування, дорогі якісні товари. Еластичність попиту на такі товари за доходом завжди $E_I^D < 1$. Крім того, із зростанням доходів зменшується попит на неякісні (дешеві) товари. Еластичність попиту на такі товари за доходом $E_I^D < 0$. Ці товари є близькими заміниками з нижчою ціною та нижчою якістю, а це означає, що зі збільшенням доходу споживачі почнуть споживати більш якісні заміники.

Еластичність пропозиції за ціною — це кількісний коефіцієнт, який показує відносну відсоткову зміну обсягу постачання через одновідсоткову зміну ціни товару, а отже, чутливість реакції на цю дію.

Цінова еластичність пропозиції визначається такою формулою:

$$E_P^S = \frac{\Delta Q(\%)}{\Delta P(\%)}, \quad (5.3)$$

де E_P^S — коефіцієнт, що відображає значення цінової еластичності пропозиції;

$\Delta Q(\%)$ — відносна зміна обсягу пропозиції;

$\Delta P(\%)$ — це відносна зміна ціни товару.

Якщо $E_P^S > 1$, то пропозиція є *еластичною за ціною*, оскільки пропонована кількість змінюється більше, ніж змінюється ціна. Абсолютно еластична пропозиція — ситуація, у якій пропонована кількість товарів змінюється нескінченно через дуже незначну зміну ціни або без неї, де значення еластичності прагне до нескінченності $E_P^S = \infty$.

Якщо $E_P^S < 1$, то пропозиція є *нееластичною за ціною*, оскільки пропонована кількість змінюється менше, ніж зміна ціни. Абсолютно нееластична пропозиція — ситуація, у якій зміна ціни взагалі не змінює кількості пропозиції $E_P^S = 0$.

Якщо $E_P^S = 1$, то пропозиція є *єдинично-еластичною за ціною*.

5.5. Попит, пропозиція, ринкова рівновага на різних видах ринків

На схемі ринкового відтворення (див. рисунок 5.2) взаємодія між домогосподарствами і підприємствами відбувається на ринках двох видів: *ринку товарів і послуг та ринку ресурсів*. Основою функціонування кожного з цих ринків є ринковий механізм, інструментами якого виступають *попит, пропозиція, рівноважна ціна і конкуренція*. Незважаючи на загальні принципи ринкової взаємодії, кожний ринок має власну специфіку функціонування. Тому далі розглянемо особливості ринкової взаємодії на ринку товарів і послуг, а також на ринку ресурсів.

Ринок товарів і послуг. Покупцями на ринку товарів і послуг є домогосподарства, а продавцями — підприємства. Домогосподарства здійснюють покупки для задоволення потреб у товарах першої необхідності, товарах повсякденного попиту, а також у товарах тривалого користування,

предметах елітарного споживання тощо. Власний споживацький вибір вони роблять в умовах обмеженості бюджету (див. тема 2, рисунок 2.9 цього підручника). Спочатку домогосподарства витрачають кошти на *нееластичні за ціною товари*, а потім – на *еластичні*. До нееластичних за ціною товарів відносять передусім товари, які не мають замінників: ліки, деякі продукти, товари і послуги, вироблені й надані монополістами тощо. Наприклад, ми всі, незалежно від доходів, використовуємо на кухні сіль, купуємо хліб. Також ми маємо сплачувати рахунки за спожиту електрику, газ, тепло. Хворі на цукровий діабет мають регулярно купувати інсулін, а мами немовлят мають мати базовий набір речей для дитини. Усі ці товари і послуги є *нееластичними за ціною*. Оскільки вони є базою споживання і мають покриватись мінімальним бюджетом домогосподарства, то вони мають або мати низьку ціну, яка є вигідною виробникам (наприклад, сіль), або в ціноутворення втручається держава, здійснюючи державне регулювання тарифів, надаючи субсидії (наприклад, комунальні послуги), обмежуючи ціни виробника, надаючи дотації (наприклад, ціни на соціальні сорти хліба), реалізуючи державні програми підтримки (наприклад, програми забезпечення безкоштовними ліками, бебі-боксами тощо).

Після задоволення базових потреб, домогосподарства витрачають кошти, виходячи із власних фінансових можливостей і уявлення про корисність тих чи інших товарів і послуг.

Кожний товар може мати ознаки еластичного і нееластичного за ціною товару. Усе залежить, у якому діапазоні ціни на цей товар ми вимірюємо його еластичність (рисунок 5.11).

Встановивши максимальну ціну P за товар і поступово знижуючи її, кількість споживачів Q починає повільно зростати. На цьому відрізку кривої попиту $E_P^D < 1$, тобто попит на товар є нееластичним за ціною. У міру подальшого зниження ціни нарешті ми виходимо на ділянку, де $E_P^D = 1$, тобто кожний додатковий 1 % зниження ціни P додає 1 % збільшення споживачів Q . І нарешті ми виходимо на ділянку, де товар має ознаки еластичного за ціною товару. На цій ділянці незначне зниження ціни приводить до суттєвого зростання кількості споживачів.

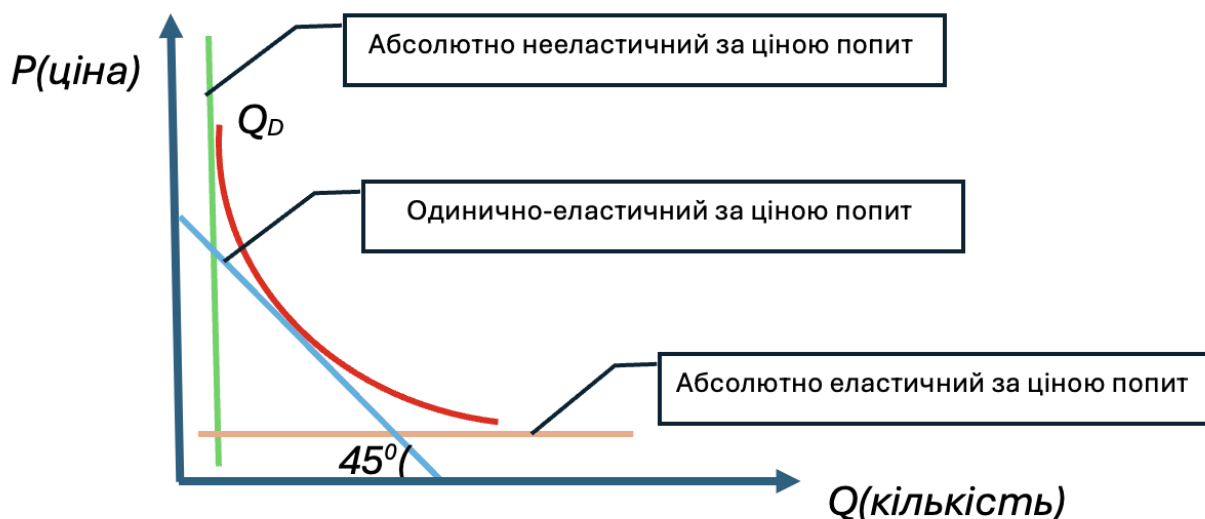

Рисунок 5.11 – Вплив еластичності на форму кривої попиту

Джерело: розроблено авторами.

Саме зміною еластичності товару за ціною залежно від ціни на товар можна пояснити вигнутий вид кривої попиту. Аналогічні висновки можна зробити стосовно кривої пропозиції.

На ринку ресурсів продавцями є домогосподарства, а покупцями – підприємства (див. рис. 5.2). Ринок ресурсів складається з *ринку праці*, *ринку капіталу* й *ринку землі*. Далі послідовно розглянемо особливості функціонування кожного з цих ринків.

Ринок праці. Предметом купівлі-продажу на цьому ринку є праця. Носіями пропозиції, працездатні члени домогосподарств, які хочуть стати до праці. Носіями попиту є підприємства. Вони купують *працю* – здатність людей продукувати товари і послуги. У ролі ціни за працю виступає *заробітна плата* – винагорода за виконану роботу, яку виплачує роботодавець найманому працівнику.

Особливість ринку праці полягає в тому, що на ньому пропозицію формують носії різного фаху і кваліфікації. Підготовка фахівця вимагає часу й тому не завжди відповідає попиту, який формується тут і зараз. Тому попит і пропозицію на ринку праці часто зображують у вигляді двох сфер, які частково перетинаються (рисунок 5.12).

Попит і пропозицію на ринку праці урівноважує не тільки рівень оплати праці, який задовольняє найманого працівника і роботодавця. Необхідна також фахова і кваліфікаційна відповідність попиту і пропозиції робочої сили. Це мотивує носіїв пропозицій на ринку праці навчатись і перенавчатись для того, щоб отримати достойну винагороду за працю. Роботодавці, конкуруючи

за кращих фахівців, пропонують не тільки більш високу заробітну плату, а і кращі умови для продуктивної праці, розвитку, кар'єрного зростання тощо.

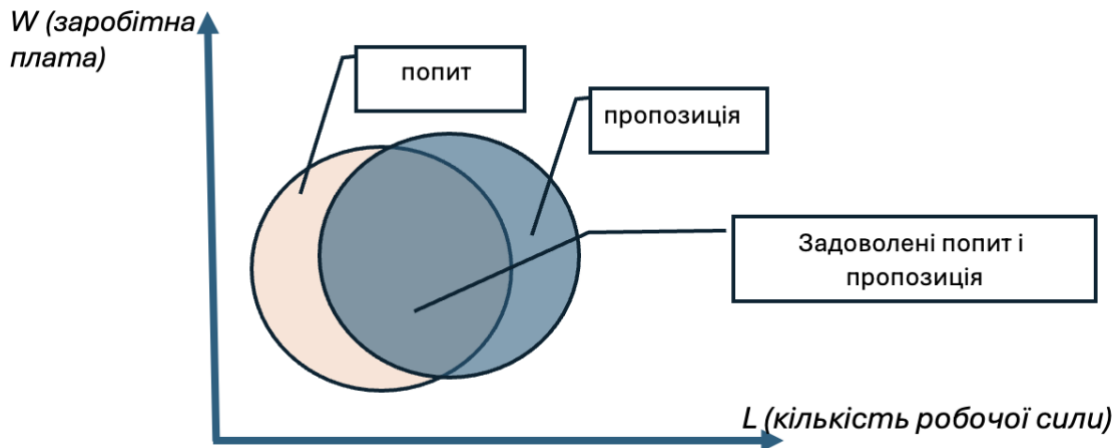

Рисунок 5.12 – Попит і пропозиція на ринку праці

Джерело: розроблено авторами.

Ринок капіталу формує попит і пропозицію на капітал, який формує пасивний дохід. Це гроші, цінні папери, обладнання, надане в лізинг тощо.

Роль ціни на ринку капіталу виконує відсоток – винагорода власнику капіталу за те, що він позичив гроші, або вклав їх у цінні папери. Криві попиту і пропозиції на ринку капіталу є подібними до кривих попиту і пропозиції на ринку товарів і послуг (рисунок 5.13).

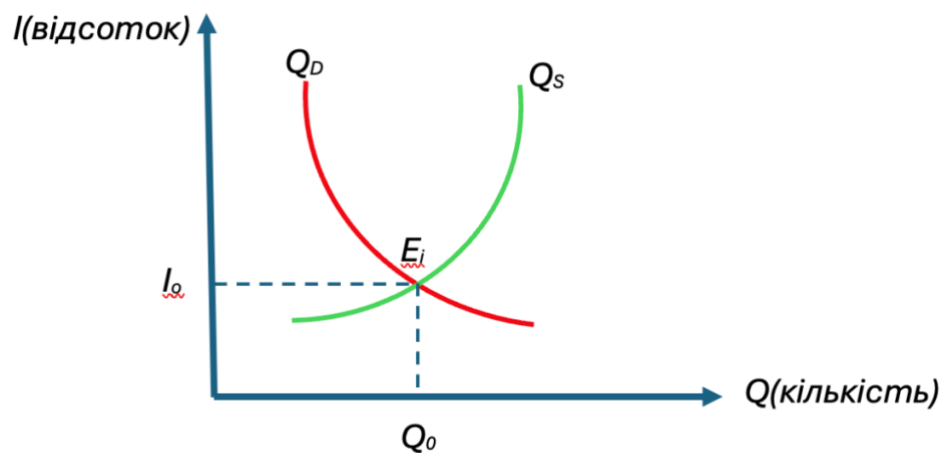

Рисунок 5.13 – Попит і пропозиція на ринку капіталу

Джерело: розроблено авторами.

Рівновага (точка $E_i(Q_0, I_0)$) досягається, коли позичковий відсоток I_0 задовольняє однакову кількість власників капіталу й позичальників.

Формування ціни на цінні папери безпосередньо пов'язано із величиною позичкового відсотка на ринку грошей і відбувається за *принципом паритетності доходів*: власник капіталу намагається отримати максимально можливий дохід, обираючи між володінням грошовим капіталом або володінням цінними паперами. Внаслідок такого вибору формується паритет доходів на ринку грошей і ринку цінних паперів.

Приклад 5.7. Розглянемо механізм формування ціни акції відповідно до принципу паритетності доходів.

Акція – цінний папір, який засвідчує володіння власником часткою компанії, яка свого часу випустила цю акцію. При емісії (випуску) акції вона має номінальну грошову вартість. Залежно від успішності діяльності компанії ціна акції може збільшуватись або зменшуватись відносно номіналу. Оцінюючи дохідність акції, власник завжди орієнтується на дохідність на ринку грошей.

Задача. Визначте у гривнях найбільш вірогідний курс акції номіналом 1 тис. грн, якщо інформація про попит і пропозицію відсутня, розмір очікуваного через рік дивіденду становить 30 %, а ставка банківського відсотка – 20 %.

Розв'язання.

1. Розрахуємо розмір очікуваного дивіденду на акцію номіналом 1 тис. грн:

$$1000 \times 0,3 = 300 \text{ (грн)}.$$

2. Розрахуємо розмір банківського внеску, необхідного для отримання доходу 300 грн. Для цього вирішимо пропорцію:

300 грн – 20 %;

X грн – 100 %.

$$X = \frac{300 \times 100}{20} = 1500 \text{ грн}.$$

Ринок землі. «Купуйте землю. Її вже більше ніхто не виробляє». Ця відома фраза Марка Твена влучно описує особливість ринку землі. Дійсно, кількість землі, яка може бути виставлена для продажу, є фізично обмеженою. Тому її пропозиція має нееластичний характер.

Роль ціни на ринку землі виконує *рента*.

Рента – це ціна, за яку власник земельної ділянки згоден передати її у використання іншій особі (орендарю).

Особливість землі як товару полягає в тому, що будь-яка, навіть найгірша, ділянка землі має вартість. Дохід від такої ділянки називається *абсолютною рентою* (R_0). Дохід від конкретної ділянки землі залежить від її природних властивостей, як-то родючість ґрунтів, наявність природних

водойм, рельєф тощо. Ці фактори формують додатковий дохід від земельної ділянки – *диференціальну ренту I* (R_I). Також дохід залежить від зусиль, яких доклала людина до покращення земельної ділянки. Проведення доріг, інших комунікацій, розбудова інфраструктури, культивування тощо формують додатковий дохід – *диференціальну ренту II* (R_{II}).

Отже, дохід від земельної ділянки розраховується за формулою:

$$R = R_0 + R_I + R_{II} \quad (5.4),$$

де R – рентний дохід від земельної ділянки;

R_0 – абсолютна рента;

R_I – *диференціальна рента I*;

R_{II} – *диференціальна рента II*.

Рівноважна ціна на ринку землі є наслідком взаємодії попиту і пропозиції (рисунок 5.14). Як було зазначено раніше, пропозиція на ринку землі є абсолютно нееластичною.

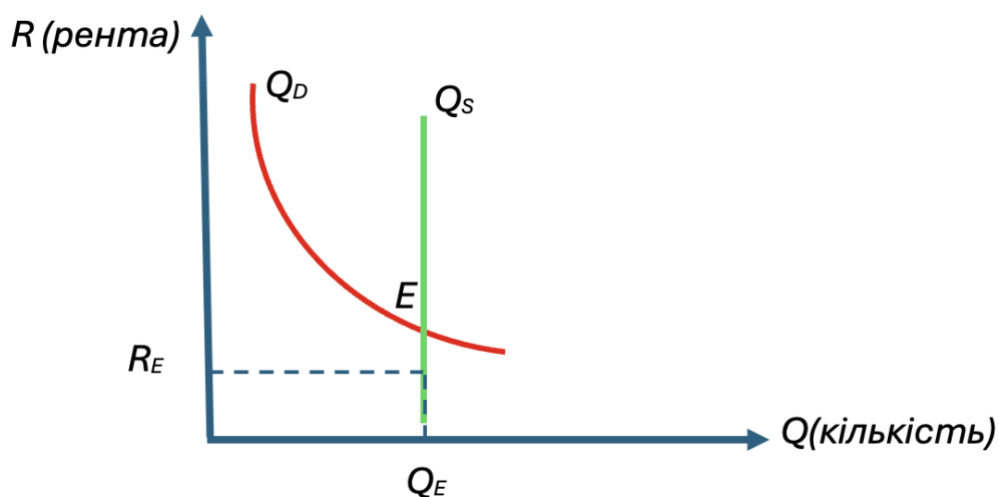

Рисунок 5.14 – Попит і пропозиція на ринку землі

Джерело: розроблено авторами.

Рентний платіж вираховується як відсоток від ціни на земельну ділянку. Він пов'язаний із позичковим відсотком на ринку грошей, виходячи із принципу паритетності доходів: *власник капіталу намагається отримати максимально можливий дохід, обираючи між володінням грошовим капіталом або володінням земельною ділянкою.*

Приклад 5.8. Розв'яжемо задачу.

Визначте у \$, якою буде ціна 1 га землі, якщо площа земельних ділянок (Q , га), пропонованих на ринку, становить 400 га, ставка банківського процента (I) – 20 %. Попит на землю ($Q_D = 2000 - 4R$), де R – рента.

Розв'язання.

1. Розрахуємо розмір ренти:

$$R = \frac{2000 - Q_D}{4} = \frac{2000 - 400}{4} = \$400.$$

2. Виходячи із відповідності доходів в економіці, розрахуємо ціну 1 га землі. Для цього вирішимо пропорцію:

\$ 400 – 20 %;

\$ X – 100 %.

$$X = \frac{400 \times 100}{20} = \$2000.$$

Відповідь: \$2000.

Приклади 5.7 і 5.8 демонструють зв'язок величини доходів, які отримують на власники землі і капіталів, а саме: банківського відсотка, очікуваних дивідендів і ренти. Власники вирішують, куди краще вкласти грошові кошти: в цінні папери, в землю, або покласти на депозитний рахунок, обираючи найбільш дохідний варіант.

5.6. Конкуренція

Конкуренція разом із попитом, пропозицією і ринковою ціною є інструментом ринкового механізму.

Конкуренція – це боротьба між суб'єктами ринку за кращі умови виробництва і споживання. Є низка умов існування конкурентного середовища (рисунок 5.15).

УМОВИ ІСНУВАННЯ КОНКУРЕНЦІЇ:

необмежена кількість носіїв попиту і пропозиції;

підприємницька свобода (див. тему 6 підручника);

вільний вхід і вихід з ринку;

мобільність праці і капіталу;

відсутність змови між суб'єктами ринку щодо обмеження конкуренції;

Поінформованість суб'єктів ринку про попит, пропозицію, ціни тощо.

Рисунок 5.15 – Умови існування конкуренції

Джерело: розроблено авторами.

Як інструмент ринкового механізму, конкуренція виконує низку важливих функцій у ринковій економіці (рисунок 5.16).

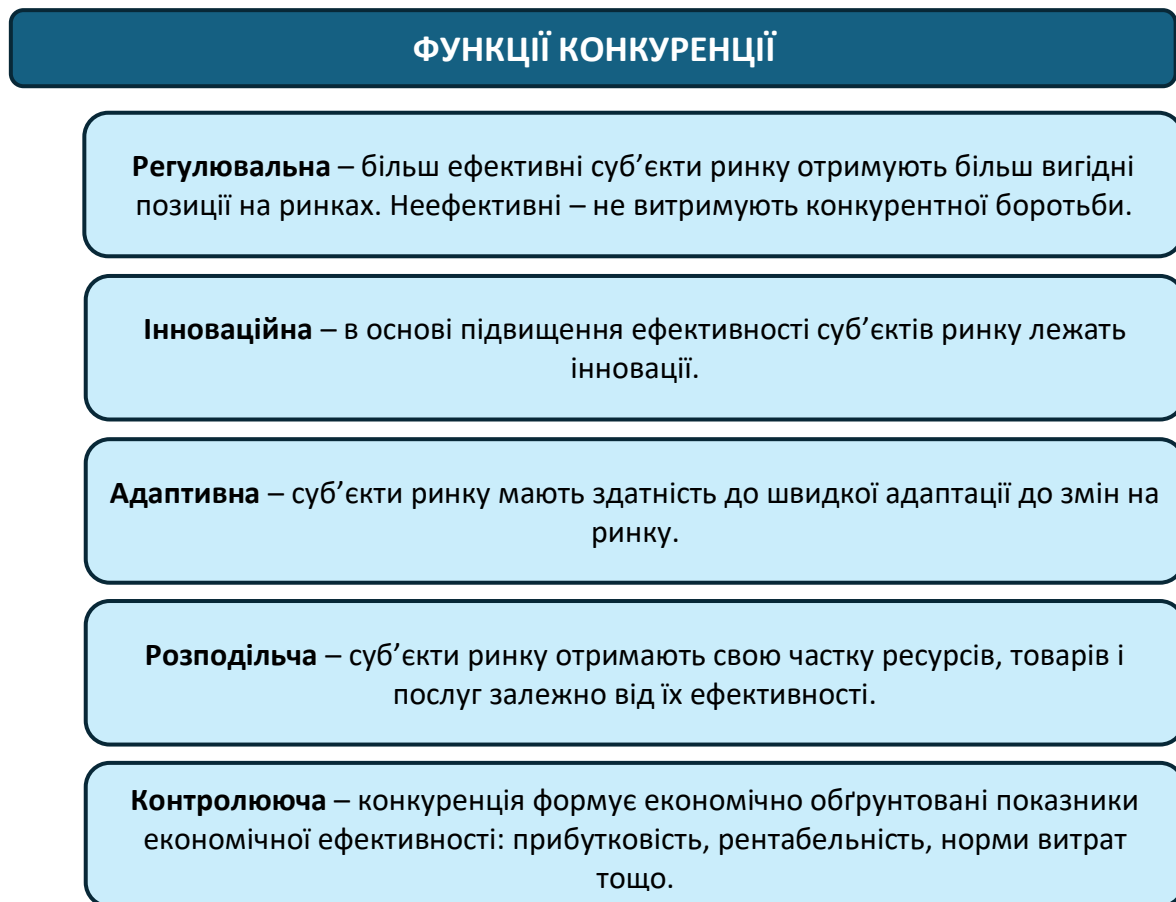

Рисунок 5.16 – Функції конкуренції

Джерело: розроблено авторами.

Конкуренція ведеться ціновими і неціновими методами. Цінові методи полягають у пропонуванні вигідної ціни купівлі-продажу порівняно з конкурентами. Нецінова конкуренція полягає в поліпшенні якості ресурсів, товарів і послуг.

Економічна наука, досліджуючи вплив конкуренції на соціально-економічні процеси, використовує теоретичну модель конкуренції, яку називають *досконалою конкуренцією*.

Модель досконалої конкуренції побудовано на таких припущеннях.

1. *Кількість продавців і покупців на ринку* є настільки великою, що жоден із них не може впливати на ринкову ситуацію. Ніхто не може диктувати ціну, вона встановлюється виключно під впливом попиту і пропозиції.

2. Товари є однаковими, жоден з продавців не має конкурентних переваг.
3. Існує абсолютно вільний вхід-вихід з ринку. Відсутні бар'єри входу-виходу.

4. Існує повна поінформованість суб'єктів ринку про ціни та їх динаміку.

Недосконала конкуренція об'єднує декілька типів конкуренції, які є характерними для реальної ринкової економіки: монополістичну конкуренцію, олігополію і монополію. Типи конкуренції подано в таблиці 5.1.

Таблиця 5.1 – Види конкуренції

Ознаки	Види конкуренції			
	досконала	недосконала		
		монополістична	олігополія	монополія
Кількість суб'єктів ринку	необмежена	велика	декілька суб'єктів	один суб'єкт
Тип продукту	стандартизований	диференційований	стандартизований або диференційований	унікальна продукція
Умови входження на ринок	без обмежень	порівняно легкі	існують бар'єри, як-то великі інвестицій, отримання ліцензій тощо	вхід неможливий
Контроль над цінами	відсутній, виключно взаємодія попиту і пропозиції	обмежений	значний	необмежений
Інформація про ринок	повна	часткова	часткова	закрита
Нецінова конкуренція	відсутня	значна	значна	Значна (реклама, торгова марка)
Приклади	фермерський ринок, на якому продають стандартизований продукт, наприклад крупу	ресторації	Компанії мобільного зв'язку	Укрзалізниця

Джерело: розроблено авторами.

Як видно із даних таблиці 5.1, монополія – це стан ринку, на якому конкуренція фактично відсутня.

Монополія є результатом природної поведінки суб'єктів ринку. Зростати, розширятися, позбуватися конкурентів – все це є проявами конкурентної боротьби. Монополія є породженням конкуренції, але врешті-решт вона конкуренцію вбиває.

Монополіст має можливості диктату власних умов на ринку. Це негативно впливає на ринок загалом. Тому ринкові країни законодавчо запобігають створенню монополій. Так, в Україні є чинними Закони «Про захист економічної конкуренції» [25], «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів)».

Монополія може виникнути не тільки внаслідок агресивної експансії певних сегментів ринку окремими суб'єктами. Причиною виникнення монополії можуть стати умови функціонування певних ринків.

Природні монополії – це монополії, які виникли внаслідок специфічних умов, що склались. Наприклад, місцевий аеропорт є природним монополістом, тільки він може надати відповідну послугу. Природними монополістами в Україні є підприємства, які надають послуги з електропостачання, газопостачання, водопостачання тощо. Держава регулює ціноутворення *природних монополій*. В Україні чинним є Закон «Про природні монополії» [27].

Питання до теми 5

1. Розкрийте зміст терміна *«невидима рука»*.
2. Дайте визначення категорії *ринок*.
3. За допомогою схеми ринкового відтворення поясніть принципи ринкової взаємодії суб'єктів ринку.
4. Опишіть критерії поділу ринків за типами.
5. Дайте визначення категорії *«попит»*. Розкрийте зміст закону попиту. За допомогою кривої попиту поясніть вплив цінових і нецінових факторів на попит.
6. Дайте визначення категорії *«пропозиція»*. Розкрийте зміст закону пропозиції. За допомогою кривої пропозиції поясніть вплив цінових і нецінових факторів на пропозицію.
7. Розкрийте зміст ринкової рівноваги. За допомогою графіків попиту і пропозиції поясніть причину формування надлишку і дефіциту товарів на ринку.
8. Поясніть особливості формування попиту і пропозиції на ринку товарів і послуг, на ринку праці.

9. Поясніть особливості формування попиту і пропозиції на ринку капіталу, на ринку землі.
10. Розкрийте зміст категорії «конкуренція».

Завдання і вправи до теми 5

1. Складіть економічний словник (госарій) за темою.
2. Складіть логічну схему до теми.
3. Підготуйте доповідь на тему:
 - Етапи розвитку ринкових відносин в Україні.
 - Споживчий кошик українців з точки зору еластичності товарів.
 - Становлення і розвиток ринку землі в Україні.
 - Становлення і розвиток ринку праці в Україні.
4. Розв'яжіть задачу. Функція попиту на м'ясо описується функцією:

$$Q_D = 30 - P,$$
 де Q_D – кількість закупленого м'яса за день (кг),
 P - ціна м'яса, (у. о. – умовна грошова одиниця).
 Функція пропозиції відповідно: $Q_S = 15 + 2P$,
 де Q_S – пропозиція м'яса за день (кг).
 Визначте:
 - а) Рівноважну кількість і рівноважну ціну м'яса. Показати це на графіку.
 - б) Якщо ціна на м'ясо впаде до 3 у. о., що буде з ринком м'яса?
5. Поясніть еластичність попиту за ціною на такі товари, як а) сіль; б) хліб; в) мило; г) діаманти; д) квіти на День закоханих; є) цигарки; е) автомобілі.
6. Розв'яжіть задачу. Попит на товар визначається такою формулою: $Q_D = 30 - P$, а пропозиція визначається наступним рівнянням: $Q_S = 50 + 2P$.
 - а) визначте рівноважний обсяг і рівноважну ціну;
 - б) поясніть ринкову ситуацію за допомогою графіка.
7. Залежність попиту та пропозиції на хліб від ціни наведена в таблиці 5.2:

Таблиця 5.2 - Попит і пропозиція на хліб

P , у. о.	50	40	30	20	10
Q_D , кг	1	2	3	4	5
Q_S , кг	5	4	3	2	1

а) Побудуйте криві попиту та пропозиції на хліб. Визначте за графіком рівноважну ціну та рівноважну кількість на ринку хліба.

б) Наприклад, якщо ціна на хліб на ринку встановлена на рівні 23 у. о., яка ситуація виникне на ринку, надлишок чи дефіцит? Визначте їхній розмір.

в) Наприклад, якщо ціна на хліб на ринку встановлена на рівні 43 у. о., яка ситуація виникне на ринку, надлишок чи дефіцит? Визначте їхній розмір.

г) Припустимо, смаки споживача змінилися, і він почав купувати хліб у менших кількостях (таблиця 5.3):

Таблиця 5.3 - Попит і пропозиція на хліб, зміна ринкової ситуації

P, у. о.	50	40	30	20	10
Q _D , кг	0	1	2	3	4

Покажіть, як змінюється крива попиту, використовуючи графіки, побудовані за даними таблиці 5.2, таблиці 5.3.

8. На підставі наявних даних заповніть таблицю 5.4. Прокоментуйте залежність між ціною еластичністю попиту та загальними витратами на придбання квитків.

Таблиця 5.4 - Попит на квитки за різною ціною.

Ціна одного квитка, P, \$	Обсяг попиту, Q _D , тис. шт.	Цінова еластичність попиту, $E_P^D = \frac{ \Delta Q(\%) }{ \Delta P(\%) }$	Загальні витрати на квитки квитка, \$, $TC = P \times Q_D$
22,5	10		
20,0	20		
15,0	40		
12,5	50		
10	60		
5,0	80		
2,5	90		
1,0	96		
0,0	100		

Тестові завдання до теми 5

Тест № 1

1. Узгоджує інтереси продавців і покупців:

- а) економіка;
- б) біржа;
- в) ціна;
- г) гроші;
- д) банк.

2. Які основні переваги ринку?

- а) здатність задовольняти різноманітні потреби в необхідній кількості та з високою якістю;
- б) сприяти конкуренції для зниження цін;
- в) гнучкість і адаптивність до мінливих обставин;
- г) ефективний розподіл ресурсів;
- д) все вищесказане правильне.

3. На якому ринку домогосподарства є покупцями?

- а) праці;
- б) землі;
- в) капіталу;
- г) товарів та послуг;
- д) інформації.

4. Назвіть основні недоліки ринку:

- а) не вирішує соціальних проблем;
- б) посилення поділу суспільства на багатих і бідних;
- в) не забезпечує фундаментальних досліджень;
- г) не гарантує стабільність цін і отримання прибутку;
- д) все вищесказане вірно.

5. Що з наведеного не є функцією ринку:

- а) інформаційна;
- б) цінова;

- в) пробна;
- г) санаційна;
- д) регуляторна.

6. Що А. Сміт мав на увазі під «невидимою рукою»?

- а) вільну конкуренцію;
- б) державне регулювання;
- в) принципи оподаткування;
- г) гроші та швидкість їх обігу;
- д) свідомість і розумові здібності людини.

7. Хто є основоположником теорії ринкової економіки?

- а) Арістотель;
- б) Томас Манн;
- в) Роберт Оуен;
- г) Адам Сміт;
- д) Карл Маркс.

8. Ринок – це:

- а) місце, де продають товари;
- б) економічна система, необхідна для реалізації товарів підприємства;
- в) місце торгівлі, яке забезпечує більший прибуток для підприємництва;
- г) економічна система, в якій бізнес і домогосподарства взаємодіють через гроші та товари;
- д) місце, де виробляються продукти та продаються товари.

9. Що таке товари-субститути?

- а) товари-замінники;
- б) взаємодоповнюючі товари;
- в) товари з однаковою ціною;
- г) товари першої необхідності;
- д) товари, вироблені за кордоном.

10. Недоліки ринкової економіки:

- а) витіснення неефективного виробництва;
- б) заохочення високої ефективності;

- в) справедливий розподіл доходів відповідно до праці;
- г) ігнорування наслідків для природи чи екологічних питань;
- д) валютний курс.

Тест № 2

1. Як скорочення кількості підприємств впливає на кількість пропозиції?

- а) збільшиться кількість пропозиції на ринку ресурсів;
- б) зменшиться кількість пропозиції на ринку товарів і послуг;
- в) обсяг пропозиції на всіх ринках не зміниться;
- г) зменшиться попит на ринку товарів і послуг;
- д) нічого з вищенаведеного не відбудеться.

2. Основні інструменти ринкового механізму:

- а) ціна, попит і пропозиція, конкуренція;
- б) ціна, якість і конкуренція;
- в) якість, корисність, необхідність;
- г) якість, кількість, ціна;
- д) якість, попит і пропозиція.

3. Закон пропозиції це:

- а) інфляційні очікування;
- б) прямий зв'язок між ціною та кількістю пропонування;
- в) корисність речовини;
- г) кількість товарів і послуг, що поставляються на ринок;
- д) закон споживачів про заробіток грошей.

4. Який із наведених термінів не описує нееластичний попит?

- а) зміна кількості попиту менша за зміну ціни;
- б) дуже короткий час;
- в) цей продукт є основною потребою споживача;
- г) витрачання більшості доходів покупців на цей продукт;
- д) на ринку є багато товарів-замінників.

5. Як виглядає на графіку абсолютно нееластична крива попиту?

- а) у вигляді горизонтальної лінії;
- б) у формі вертикальної лінії;

- в) у вигляді кривої з негативним нахилом;
- г) у вигляді прямої з позитивним нахилом;
- д) у вигляді лінії з негативним нахилом.

6. У чому полягає зміст закону попиту?

- а) перевищення пропозиції над попитом призведе до зниження ціни;
- б) зі збільшенням доходів споживачів вони купують більше товару;
- в) крива попиту має позитивний нахил;
- г) коли ціна товару знижується, кількість придбаного товару збільшується;
- д) перевищення пропозиції над попитом змінить ціну.

7. Якщо попит на товар перевищує його пропозицію, то на ринку:

- а) існує дефіцит бюджету;
- б) виробництво товарів призупинено на певний проміжок часу;
- в) є товарна перевага;
- г) виник дефіцит товару;
- д) має місце інфляційне явище.

8. Еластичність попиту за доходом дорівнює:

- а) відношення відсоткової зміни кількості попиту до відсоткової зміни доходу;
- б) відношення відсоткової зміни кількості, що поставляється, до відсоткової зміни ціни;
- в) реагування кількості попиту на зміну ціни;
- г) ступінь, до якого поставлена кількість реагує на зміну ціни;
- д) попит нееластичний за доходом.

9. Що з перерахованого не є неціновим фактором попиту?

- а) споживчі переваги та смаки;
- б) мода;
- в) доход;
- г) ціни на сировину;
- д) кількість покупців на ринку.

10. Якщо 10-відсоткове зниження ціни призводить до 10-відсоткового зменшення обсягу постачання, тоді пропозиція:

- а) абсолютно еластична;
- б) абсолютно нееластична;
- в) одинично-еластична;
- г) негнучка;
- д) гнучка.

Тест № 3 (правильними можуть бути декілька відповідей).

1. Оберіть правильні твердження:

- а) домогосподарства є продавцями на ринку ресурсів;
- б) підприємства є покупцями на ринку ресурсів;
- в) домогосподарства є покупцями на ринку товарів і послуг;
- г) підприємства є продавцями на ринку товарів і послуг;
- д) домогосподарства несуть витрати на ринку ресурсів.

2. Ринок виконує такі функції:

- а) інформаційну;
- б) санаційну;
- в) соціальну;
- г) посередницьку;
- д) регулювальну.

3. До нецінових факторів , які можуть змінити попит за споживачів, відносяться:

- а) спадний закон попиту;
- б) товари-замінники;
- в) товари-доповнювачі;
- г) еластичність попиту;
- д) нічого із зазначеного.

4. Оберіть правильні твердження:

- а) крива попиту має спадний характер;
- б) збільшення ціни збільшує попит;
- в) ціна не впливає на кількість попиту для абсолютно нееластичних товарів;
- г) крива пропозиції має спадний характер;
- д) збільшення ціни збільшує пропозицію.

5. При зміні ціни з \$9 до \$10 за одиницю товару, попит змінився з 100 до 90 одиниць. Еластичність попиту становить:

- а) 10;
- б) 1;
- в) 0,1;
- г) 0,01;
- д) 100.

6. Оберіть товари, які є попит на які є нееластичним:

- а) електроенергія;
- б) інсулін;
- в) твердий сир;
- г) дитяча іграшка;
- д) унікальна прикраса.

7. Оберіть правильні твердження:

- а) на ринку праці в ролі ціни виступає дохід;
- б) на ринку праці в ролі ціни виступає заробітна плата;
- в) на ринку капіталу предметом купівлі-продажу є виключно гроші;
- г) пропозиція землі є абсолютно еластичною;
- д) роль ціни на ринку капіталу виконує відсоток.

8. Умовами існування конкуренції є:

- а) підприємницька свобода;
- б) відсутність безробіття;
- в) мобільність праці і капіталу;
- г) необмежена кількість носіїв попиту і пропозиції;
- д) соціальні гарантії.

9. Конкуренція виконує такі функції:

- а) адаптивну;
- б) інноваційну;
- в) розподільну;
- г) контролюючу;
- д) посередницьку.

10. Оберіть правильні твердження:

- а) досконала конкуренція – найпоширеніший тип конкуренції в реальній економіці;
- б) олігополістичний ринок як правило розділяють декілька крупних фірм;
- в) вхід на ринок монополістичної конкуренції практично не має обмежень;
- г) природна монополія виникає внаслідок монопольної змови;
- д) на ринку досконалої конкуренції предметом купівлі-продажу є стандартизований продукт.

ТЕМА 6

ПІДПРИЄМНИЦТВО В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

Ключові поняття: фірма, підприємство, бізнес, підприємництво, оборот капіталу, інвестиції, амортизація, витрати, дохід, прибуток.

Ця тема присвячена питанням підприємництва – важливого фактору ринкової економіки. Ми розглянемо теоретичні засади діяльності фірми, основні форми організації підприємницької діяльності, з'ясуємо сутність витрат, доходу, підприємницького прибутку. Це дасть можливість свідомо підійти до питання створення власного бізнесу.

6.1. Фірма. Теорії фірми

Характеризуючи продуктивну діяльність, економічна наука використовує поняття «підприємство» і «фірма».

Підприємство – це об'єкт, на якому здійснюється продуктивна діяльність.

Фірма – це суб'єкт господарювання, що володіє певним майном і встановленими правами, які дозволяють йому здійснювати комерційну діяльність з власною майновою відповідальністю.

Необхідною умовою існування фірми є приватна власність. Підприємство може існувати за умов економічної системи, яка унеможлиблює приватну власність як таку. Наприклад, за часів СРСР існували підприємства енергетичної, металургійної інших галузей. Проте вони були позбавлені підприємницької суб'єктності. Обсяг виробництва, ціни, коопераційні зв'язки тощо визначались державними планувальними органами. Наймане керівництво цих підприємств звітувало за виконання державних планів.

В економічній теорії існує декілька теоретичних підходів до визначення сутності фірми.

Неокласична теорія фірми. Відповідно до цієї теорії фірма розглядається як технологічна одиниця, діяльність якої визначається виробничою функцією і метою якої є максимізація прибутку. Головне завдання фірми — знайти оптимальне поєднання масштабів виробництва й ресурсів, яке мінімізує витрати

виробництва й визначає ефективність виробництва. Неокласична концепція фірми враховує ефективність ринку, повноту інформації на ньому, автоматичну регулюючу роль цін, раціональну поведінку суб'єктів господарювання, рівність розмірів і рівнів витрат фірм. Однак при цьому не враховуються внутрішні організаційні особливості фірми та альтернативні варіанти прийняття рішень. Тому в цьому контексті ця теорія серйозно перевірена практикою. Водночас вона не може відповісти на питання про походження фірми як реального економічного суб'єкта, причини та механізми її зміни.

Інституційна теорія фірми. Згідно з цією теорією фірма – це складна ієрархічна структура, яка функціонує в умовах ринкової невизначеності та ризику. Поведінка фірми на ринку розглядається в межах неповної інформації, при цьому основна увага приділяється питанням природи фірми та причинам різноманітності її розвитку. Аналіз характеру діяльності фірми базується на припущенні, що трансакційні витрати виникають при реалізації угод в умовах ринкової невизначеності. Фірма повинна мати можливість використовувати різні методи оптимального розподілу ресурсів, як ринкові, так і адміністративні, щоб мінімізувати такі витрати. Ринковий шлях враховує механізм цін, тоді як адміністративний шлях не враховує механізм цін. Тут структура фірми визначається співвідношенням між витратами на координацію ресурсів з ринкового погляду та витратами на їх розподіл з адміністративного погляду. У результаті сама фірма розглядається як альтернатива ефективному розподілу ресурсів за допомогою ринкового механізму. Тим самим ринок втрачає статус єдиного методу ефективного розподілу ресурсів. Цінність такого підходу чітко проявляється в поясненні здатності фірми приймати правильні рішення, зважаючи на специфіку своїх ресурсів, організувати ефективний спосіб виробництва, який не може забезпечити сам ринок. Тому характер отримання прибутку фірми залежить не тільки від порівняння трансакційних і управлінських витрат, а й від її здатності використовувати унікальні ресурси.

Незважаючи на специфіку наведених вище теорій фірми, вони розглядають вирішення проблем діяльності фірми з точки зору ефективного розподілу ресурсів з метою отримання прибутку. Основна відмінність полягає в тому, що в першому випадку увага приділяється виробничій стороні фірми і ринок розглядається як механізм саморегулювання, тоді як у другому випадку існування фірми пов'язується з недосконалістю ринку й увага приділяється організаційній стороні діяльності фірми.

Таким чином, фірма є складною ієрархічною організацією, яка являє собою сукупність відносин між власниками ресурсів.

Фірма – це виробнича одиниця, яка працює за принципом мінімізації витрат виробництва з метою максимізації прибутку. Український законодавець визначає фірму як суб'єкт господарювання. У подальшому будемо оперувати саме цим терміном.

6.2. Підприємництво і підприємство

Підприємництво є особливою сферою людської діяльності. Термін «підприємництво» вперше ввів англійський економіст Річард Кантільон. Він визначав підприємництво як діяльність людини з організації виробництва з метою отримання доходу в умовах ризику.

Підприємництво потребує створення певних економічних, соціальних, правових умов у суспільстві.

Економічні умови. Підприємництво функціонує за умов формування товарного виробництва і ринкових відносин. Основною метою підприємництва є отримання прибутку, який формується на ринку товарів і послуг. Відповідно, цей ринок має існувати, виконуючи всі притаманні йому функції (див. тему 5, рисунок 5.4 цього підручника). Ефективний ринок створює умови добросовісної конкуренції, яка мотивує підприємців до постійного розвитку.

Соціальні умови. Заможне суспільство формує потужний попит, створюючи запит на якісні товари і послуги. Споживчий тиск суспільства залежить від доходів населення, від його соціальної впевненості. Саме споживчий тиск формує номенклатуру, якісний рівень пропонування товарів і послуг. Високі соціальні стандарти суспільства розширюють сферу діяльності підприємців. Наприклад, у розвинених країнах активно розвивається сфера послуг для людей поважного віку. Раніше люди віком 50+ розглядались як ті, що доживають і не потребують нічого, крім товарів широкого вжитку. Зараз у постіндустріальних країнах, у міру збільшення тривалості активного життя, такі люди є активними споживачами туристичних послуг, послуг у сфері комунікацій, навчання, товарів преміального сегмента. Розширення попиту завжди знайде відгук пропозиції. Так працює «невидима рука» ринку.

Правові умови. Підприємництво здійснюється у правовому полі, яке складається з писаних норм (кодексів, законів, підзаконних актів), а також зі звичаєвих правил, до яких, наприклад, можна віднести суспільне ставлення до постаті підприємця, суспільне ставлення до обов'язковості сплати податків, толерування корупції тощо.

В Україні законодавець таким чином визначив дефініції «підприємництво», «підприємництво», «суб'єкти господарювання».

Господарська діяльність, що здійснюється з метою одержання прибутку, є підприємництвом. Під некомерційною господарською діяльністю розуміється господарська діяльність, що здійснюється без мети одержання прибутку. [3], п.1, ст.2.

Суб'єктами господарювання визнаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законом. [3], п.2, ст.2.

Суб'єктами господарювання є:

- 1) господарські організації - юридичні особи, створені відповідно до Цивільного кодексу України [34], державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до цього Кодексу, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку;
- 2) громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці. [3], п.2, ст.2.

Законодавець структурує суб'єкти господарювання залежно від кількості працюючих і річного доходу (рисунки 6.1).

ПОДІЛ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ ЗА МАСШТАБОМ

Суб'єкти мікропідприємництва – фізичні особи-підприємці (ФОП), юридичні особи, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує **10 осіб**, а річний дохід не перевищує суму еквівалентну **€ 2 млн.** (Слід зазначити, що дохід ФОП не має перевищувати 1167 мінімальних зарплат, що на сьогодні є еквівалентом **≈€ 1,5 млн.**)

Суб'єкти малого підприємництва – юридичні особи, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує **50 осіб**, а річний дохід не перевищує суму еквівалентну **€ 10 млн.**

Суб'єкти середнього підприємництва – юридичні особи, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) є більшою за 50, але меншою за 250 осіб, а річний дохід знаходиться в межах суми еквівалентну між **€ 10 млн і € 50 млн.**

Суб'єкти великого підприємництва – юридичні особи, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) перевищує **250 осіб**, а річний дохід перевищує суму еквівалентну **€ 50 млн.**

Рисунок 6.1 – Поділ суб'єктів господарювання за масштабом

Джерело: розроблено авторами за матеріалами [3, ст.2].

Підприємницька діяльність здійснюється із дотриманням низки принципів. (рисунки 6.2).

ПРИНЦИПИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Вільний вибір підприємницької діяльності

Самостійне формування програми діяльності

Вільний найм підприємцем працівників

Комерційний розрахунок і власний комерційний ризик

Вільне розпорядження чистим прибутком

Самостійне здійснення зовнішньоекономічної діяльності

Рисунок 6.2 – Принципи підприємницької діяльності

Джерело: розроблено авторами.

Законодавець визначив правовий режим майна суб'єктів господарювання (рисунок 6.3).

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ МАЙНА СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Право власності – основне речове право у сфері господарювання.

Здійснення господарської діяльності на власний розсуд.

Господарське відання –

за суб'єктом підприємництва закріплюється майно власника для здійснення комерційної діяльності. Наприклад, підприємство КП «Київпаstrans».

Оперативне управління

за суб'єктом підприємництва закріплюється майно власника для здійснення некомерційної діяльності. Наприклад, міська лікарня.

Рисунок 6.3 – Правовий режим майна суб'єктів господарювання

Джерело: розроблено авторами за матеріалами [3, ст. 3, 11, 12].

Сучасне суспільство формує запит на продукування товарів і послуг, які задовольняють великий спектр потреб. Відповідно до цього запиту

підприємництво систематизоване за видами економічної діяльності (КВЕД) [8]. Для певного виду економічної діяльності може бути встановлений спеціальний режим адміністрування, оподаткування тощо. Законодавчо визначено, наприклад, які види економічної діяльності може здійснювати ФОП, а які ні. На рисунку 6.4 подано Класифікацію видів економічної діяльності (КВЕД-2010).

Класифікація видів економічної діяльності (КВЕД-2010) складається з таких секцій:

Секція	Назва
A	Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство
B	Добувна промисловість і розроблення кар'єрів
C	Переробна промисловість
D	Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря
E	Водопостачання; каналізація, поводження з відходами
F	Будівництво
G	Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів
H	Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність
I	Тимчасове розміщування й організація харчування
J	Інформація та телекомунікації
K	Фінансова та страхова діяльність
L	Операції з нерухомим майном
M	Професійна, наукова та технічна діяльність
N	Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування
O	Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування
P	Освіта
Q	Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги
R	Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок
S	Надання інших видів послуг
T	Діяльність домашніх господарств
U	Діяльність екстериторіальних організацій і органів

Рисунок 6.4 – Класифікація видів економічної діяльності

Джерело: [8].

Підприємство є організаційною формою господарювання.

Підприємство - юридична особа, яка зареєстрована в організаційно-правовій формі державного підприємства (державного комерційного підприємства, державного некомерційного підприємства, казенного підприємства), комунального підприємства (комунального комерційного підприємства, комунального некомерційного підприємства), спільного комунального підприємства, приватного підприємства, дочірнього підприємства, іноземного підприємства, підприємства об'єднання громадян (релігійної організації, профспілки), підприємства споживчої кооперації. [3, ст. 1].

Законодавець визначає види підприємств залежно від форми власності (рисунок 6.5) і способу утворення.

ВИДИ ПІДПРИЄМСТВ ЗАЛЕЖНО ВІД ФОРМИ ВЛАСНОСТІ

Приватне підприємство є юридичною особою, що створена на основі приватної власності однієї чи кількох фізичних осіб або юридичної особи і діє відповідно до статуту.

Підприємство колективної власності - підприємство, що діє на основі колективної власності.

Комунальне підприємство – підприємство, що діє на основі комунальної власності територіальної громади

Державне підприємство - підприємство, що діє на основі державної власності

Підприємство, засноване на **змішаній формі власності** (на базі об'єднання майна різних форм власності)

Спільне комунальне підприємство, підприємство, що діє на договірних засадах спільного фінансування (утримання) відповідними територіальними громадами - суб'єктами співробітництва

Рисунок 6.5 – Види підприємств залежно від форми власності

Джерело: розроблено авторами за матеріалами [3, ст.3].

Залежно від способу утворення та формування статутного капіталу виділяють *унітарні та корпоративні підприємства*.

Унітарні підприємства – підприємства, створені одним власником (приватною особою, державою, територіальною громадою, а також релігійні організації, підприємства, основані на власності об'єднань громадян) [3, ст. 63].

Корпоративні підприємства – підприємства, утворені двома й більше засновниками за спільною угодою.

Корпоративні підприємства можуть створюватись у формі *товариств*.

Товариством є організація, створена шляхом об'єднання осіб (учасників), які мають право участі в цьому товаристві. Товариство може бути створено однією особою, якщо інше не встановлено законом.

Товариства, які здійснюють підприємницьку діяльність з метою одержання прибутку та наступного його розподілу між учасниками (підприємницькі товариства), можуть бути створені лише як господарські товариства (*повне товариство, командитне товариство, товариство з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерне товариство*) або виробничі кооперативи [34, ст. 83].

Повне товариство – товариство, учасники якого несуть відповідальність у межах свого майна.

Командитне товариство характеризується різною відповідальністю учасників товариства. Головний партнер (командитор) несе повну

відповідальність, а молодші партнери – у межах власного внеску у статутний капітал.

Товариство з обмеженою відповідальністю – товариство, учасники ризикують і несуть відповідальність лише в межах власного внеску у статутний капітал. Учасники товариства з додатковою відповідальністю несуть додаткову повну відповідальність у розмірі, встановленому статутом товариства [29].

Акціонерне товариство – це господарське товариство, статутний капітал якого поділено на визначену кількість часток однакової номінальної вартості, корпоративні права за якими посвідчуються акціями. Акціонерні товариства за типом поділяються на *публічні* акціонерні товариства та *приватні* акціонерні товариства [18, ст. 3, 4].

Публічне акціонерне товариство – акціонерне товариство, акції якого купуються-продаються на організованому ринку акцій капіталу.

Приватне акціонерне товариство – акціонерне товариство, яке не виставляє власні акції на продаж.

Для підвищення ефективності діяльності й досягнення синергетичного ефекту підприємства можуть створювати об'єднання, які можуть мати вертикально- і горизонтально-інтегровану структуру. Форми таких об'єднань подано на рисунку 6.6.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ ФОРМИ ОБ'ЄДНАНЬ ПІДПРИЄМСТВ

Концерн – це статутне об'єднання юридичних осіб на основі їхньої фінансової залежності від одного або групи учасників об'єднання.

Асоціація – договірне об'єднання господарсько самостійних підприємств. Головна мета об'єднання – спільне вирішення науково-технічних, виробничих, економічних і соціальних проблем.

Консорціум – це тимчасове статутне об'єднання юридичних осіб для досягнення його учасниками спільної господарської мети.

Синдикат – група підприємців однієї галузі, які об'єднуються для продажу товарів.

Картель – угода про ціну товарів і послуг, розподіл ринкових зон, обсяги виробництва, обмін патентами.

Трест – тип монополістичного об'єднання з виробництва певної продукції.

Рисунок 6.5 – Організаційно-економічні форми об'єднань підприємств

Джерело: розроблено авторами за матеріалами [3, ст.6].

Законодавець запропонував великий спектр видів економічної діяльності, а також організаційно-правових форм їх оформлення. Підприємцю-початківцю є з чого обрати. Далі розглянемо механіку ведення бізнесу: кругообіг капіталу, формування доходу і прибутку.

6.3. Підприємницький капітал. Кругообіг капіталу. Інвестиції

Стрижнем підприємницької діяльності є продуктивна діяльність, для початку якої необхідно інвестувати капітал. Підприємець планує повернути інвестований капітал, а також отримати підприємницький прибуток – винагороду за підприємництво. Формування підприємницького прибутку відбувається внаслідок систематичного, безперервного процесу виробництва (рисунок 6.6).

Рисунок 6.6 – Продуктивна діяльність підприємства

Джерело: розроблено авторами за матеріалами [15].

Безперервність процесу виробництва базується на використанні промислового капіталу. Якщо розглядати безперервний процес виробництва з погляду зміни функціональних форм промислового капіталу, який у ньому залучений, то його можна описати формулою:

$$Г - Т \dots В \dots Т' - Г'. \quad (6.1)$$

Це формула безперервного виробничого процесу. Він складається з таких етапів (таблиця 6.1)

Таблиця 6.1 – Етапи безперервного виробничого процесу

Маркування етапу	Опис етапу
Г – Т (створення умов виробництва)	На ринку факторів виробництва грошовий капітал витрачається на ресурси, які мають товарну форму, тобто виставлені на ринок для продажу
В (виробництво)	У процесі виробництва ресурсний капітал перетворюється на продуктивний (товарний)
Т' – Г'	У процесі реалізації продукції продуктивний капітал перетворюється на грошовий, який для формування прибутку $G' > G$

Джерело: розроблено авторами.

Унаслідок повного кругообігу капіталу (формула 6.1) формується *валовий підприємницький дохід*.

Чистий дохід – це дохід підприємця після сплати податків.

Підприємець самостійно вирішує, як розпорядитись чистим доходом. Частину цього доходу він знову інвестує у виробництво у вигляді ресурсного капіталу. Залишок чистого доходу після інвестування – це *чистий прибуток*, винагорода підприємця за підприємництво.

За особливістю функціонування капітал підприємства поділяють на *основний і оборотний капітал*.

Основний капітал — це частина капіталу, яка поступово переносить свою вартість на готовий продукт і поступово повертається до власника в грошовій формі. Основний капітал включає устаткування, інструменти, машини, верстати, промислові будівлі, різні типи споруд тощо. Вони називаються *основними засобами виробництва*.

Оборотний капітал — це частина капіталу, яка перетворює свою вартість на готову продукцію і повністю повертається в грошовій формі в кінці кожного обігу. До *оборотних засобів виробництва* належать сировина, паливо, матеріали, витрати на оплату праці тощо.

Основний капітал піддається матеріальному (фізичному) зносу і моральному (якісному) старінню.

Матеріальний знос — це втрата споживчої вартості засобів основного капіталу, які стають фізично непридатними через тривалу експлуатацію, або під впливом несприятливих чинників (погодних умов, стихійних лих, війни тощо).

Моральне старіння — це втрата вартості засобів основного капіталу, внаслідок зменшення їхньої вартості або внаслідок появи засобів основного капіталу вищої якості або продуктивності.

В обох випадках з часом засоби основного капіталу *амортизують*.

Амортизація – процес зменшення вартості засобів основного капіталу внаслідок матеріального зносу або морального старіння.

Приклад 6.1. Розглянемо проблему, пов'язану з амортизацією. П'ять років тому фірма закупила комп'ютери за ціною \$1,5 тис. кожний. На той момент ці комп'ютери за своїми характеристиками повністю відповідали вимогам відповідно до задач, які на них виконували працівники. На сьогодні 10 % комп'ютерів вийшло із ладу. Треба виділити кошти на закупівлю нової техніки. Всі інші комп'ютери за своїми характеристиками (оперативна пам'ять, відеокарта тощо) ледь справляються із задачами, які мають виконувати на них працівники. Ймовірно, протягом наступного року постане питання їх заміни на нові більш потужні комп'ютери, які зараз коштують \$1,5 тис. за одиницю.

Матеріальний знос і моральне старіння робить необхідним заміну засобів основного капіталу. Для того, щоб витрати не були непомірними в момент їх здійснення, необхідно систематично відкладати кошти і накопичувати їх у так званому *амортизаційному фонді*. Наприклад, передбачаючи заміну комп'ютерів кожні п'ять років, необхідно витрати на їх придбання (\$1,5 тис. за одиницю) розбити на 60 місячних відрахувань (\$25 на місяць). Тоді через 5 років буде накопичено \$1,5 тис.

Багато показників визначає якість і ефективність функціонування виробничого капіталу, тобто основного й оборотного капіталу.

Показники фонду основного капіталу.

1. *Норма прибутку* показує, скільки продукції створено на €1 основного капіталу, і визначається як відношення вартості готової продукції, виробленої протягом року, до середньорічної вартості основного капіталу.

$$\Pi = \frac{T_0}{K_0}, \quad (6.2)$$

де T_0 – товарна або номінальна вартість виробленої за рік чистої продукції (€);

K_0 – середньорічна вартість основного капіталу (€).

Приклад 6.2. Підприємством вироблено загальний обсяг продукції (T_0) за рік на 198 тис. грн. За цей період середньорічна вартість основних засобів (K_0) склала 180 тис. грн. Яка норма прибутку підприємства?

Розв'язання: $\Pi = \frac{€198000}{€180000} = 1,10$ €.

2. *Рентабельність капіталу* є зворотною до показника норми прибутку і визначається вартістю основного капіталу на одиницю продукції (€):

$$R_K = \frac{K_0}{T_0}. \quad (6.3)$$

Приклад 6.3. Підприємством вироблено загальний обсяг продукції (T_0) за рік на 198 тис. грн. За цей період середньорічна вартість основних засобів (K_0) склала 180 тис. грн. Яка рентабельність капіталу?

Розв'язання: $R_K = \frac{180000}{198000} = 0,91$.

3. *Фондоозброєння* (Φ_0) – показує відношення вартості основних фондів до чисельності робітників, зайнятих у середньорічному промисловому виробництві (€ на 1 особу).

$$\Phi_0 = \frac{K_0}{L}, \quad (6.4)$$

де L - чисельність працівників.

Приклад 6.4. Середньорічна вартість основного капіталу на підприємстві становить 180 тис. грн, а середньооблікова чисельність промислово-виробничих працівників за списком становить 600 чоловік. Яким буде показник фондоозброєння?

Розв'язання: $\Phi_0 = \frac{180000}{600} = 300$ тис. грн на особу.

Показники оборотних коштів.

1. *Коефіцієнт оборотності* визначає, скільки разів обертається кожна гривня, вкладена в засоби оборотного капіталу.

$$k_{об} = \frac{B}{K_{об}}, \quad (6.5)$$

де B – дохід від реалізації продукції за певний період (€);

$K_{об}$ – середній залишок оборотних коштів за період (€).

Приклад 6.5. Якщо дохід від продажів становить 200 млн грн на рік, а середній залишок оборотних коштів – 40 млн грн, то коефіцієнт оборотності дорівнює 5:

$$K_{об} = \frac{200 \text{ млн}}{40 \text{ млн}} = 5.$$

Це означає, що кожна гривня, вкладена в оборотні кошти протягом року, оберталася 5 разів за рік.

2. *Коефіцієнт завантаження оборотних коштів* визначає суму оборотних коштів, яка припадає на €1 доходу, є оберненою до $k_{об}$.

$$k_3 = \frac{K_{об}}{B} = \frac{1}{k_{об}}. \quad (6.6)$$

Приклад 6.6. Якщо дохід від продажів становить 200 млн грн на рік, а середній залишок оборотних коштів становить 40 млн грн, то коефіцієнт завантаження оборотних коштів:

$$K_3 = \frac{₴40 \text{ млн}}{₴200 \text{ млн}} = 0,2.$$

Це означає, що на кожну гривню доходу припадає 0,2 грн оборотного капіталу.

Якщо з кожним кругообігом капіталу його обсяг зростає, то це свідчить про *розширене виробництво*. Розширене виробництво – ознака позитивних тенденцій і перспектив розвитку підприємства. Якщо з кожним кругообігом капіталу його обсяг зменшується, це свідчить про те, що підприємство має певні виробничі або управлінські проблеми. Тому кожен підприємець прагне до розширеного виробництва. Таке виробництво потребує *інвестування*.

Інвестування — це вкладання підприємцем коштів в основний капітал, нове будівництво, обладнання, розширення масштабів виробництва підприємства, технічне переоснащення виробництва з метою отримання прибутку в довгостроковій перспективі.

Інвестування здійснюється з трьох основних джерел:

- інвестування з власних джерел (частина прибутку, амортизаційні відрахування);
- позикові джерела (довгострокові кредити банків, емісія облігацій компаній);
- залучені джерела (інвестиційний лізинг, інвестиційний селенг).

Інвестиційний лізинг – це кредит у натуральній формі. Наприклад, для розширення ресторанного бізнесу підприємець бере не грошовий кредит, а обладнане приміщення. Він поступово виплачує суму кредиту – вартість наданого в лізинг приміщення.

Інвестиційний селенг – це кошти, які отримує підприємець від надання у використання власного майна, приміщень тощо.

Сучасні технології розширюють можливості пошуку інвестиційних ресурсів для власного бізнесу.

Краудфандинг (від англ. *crowd* — натовп, *funding* — фінансування) – залучення коштів через інтернет-платформи. Підприємець описує власну бізнес-ідею і оголошує збір на її реалізацію протягом певного часу (наприклад, необхідно зібрати \$10 000 за три місяці). Усі охочі можуть вкласти невелику суму коштів. Якщо збір закриється у визначений термін, платформа передає кошти підприємцю, якщо ні – кошти повертаються тим, хто ці кошти попередньо вклав. На відміну від кредиту, ці кошти здебільшого не повертаються. На відміну від емісії акціонерних компаній інвестори не отримують акцій, але вони можуть отримати винагороду, наприклад, у вигляді продукту.

6.4. Теорія витрат виробництва. Трансакційні витрати

Серед понять економічної теорії особливу й дуже важливу роль відіграють поняття *витрат і собівартості виробництва*, оскільки вони безпосередньо впливають на успішність фірми в конкурентному середовищі, її розміри, майбутній розвиток і в кінцевому підсумку на величину доходів і прибутку.

Теоретичні погляди на витрати, насамперед витрати виробництва, розвивали основні представники класичної політичної економії А. Сміт і Д. Рікардо. Адам Сміт ввів поняття *абсолютних* витрат, а Девід Рікардо – поняття *відносних* витрат. Вони пов'язують витрати виробництва із середньою кількістю суспільно необхідної праці, витраченої на виробництво окремої одиниці продукції.

Марксистська теорія широко вивчала витрати виробництва. Основним представником цієї теорії є К. Маркс, який докладно проаналізував витрати виробництва у своїй праці «Капітал». Він пов'язував створення товару та понесені через це витрати з виробничим обладнанням і робочою силою. Ці витрати формують собівартість товарів і називають *фактичними витратами*.

Теорія маржиналізму вивчає витрати виробництва, аналізуючи *корисність*, яка є унікальною властивістю товару. Корисність, включаючи загальну корисність і граничну корисність товару, є психологічним феноменом, який вимірює кінцеву суму, яку фірми платять за фактори виробництва, а споживачі – за товари і послуги.

Подальший розвиток теорії витрат продовжили представники інституціоналістського руху. Окрім виробничих витрат, вони досліджували *індивідуальні* витрати, *соціальні* витрати, *фінансові* витрати, а також *короткострокові та довгострокові* витрати.

Неокласична теорія розрізняє *змінні витрати*, що залежать від обсягу продукції, і *постійні витрати*, які не залежать від обсягу продукції. Вона також визначає типи змінних і постійних витрат.

Основним представником течії неоінституціоналізму є Р. Коуз, який є автором *теорії трансакційних витрат*. Трансакційні витрати часто пов'язані з витратами обігу. На думку К. Ерроу, закон виникнення трансакційних витрат в економіці подібний до закону тертя у фізиці, тому важко уявити економіку без цих витрат. Через зменшення трансакційних витрат учасники фірми

можуть скоротити витрати, які вони витрачають на отримання будь-якої інформації. Дуглас Норт виділив основні види трансакційних витрат:

- витрати, пов'язані з пошуком інформації про ринок і умови формування руху товарів і послуг на цьому ринку;
- витрати, пов'язані з укладенням і переговорами по контрактах;
- витрати, пов'язані з визначенням якості товару, розробкою системи стандартів, захистом бренда компанії;
- витрати, понесені на захист прав власності через правову систему;
- втрати від необдуманих дій (опортуністичної поведінки) на ринку.

6.5. Види витрат. Проблема оптимізації витрат фірми

Витрати виробництва – це грошовий вираз різноманітних витрат, пов'язаних із залученням і використанням підприємством факторів виробництва.

Виокремлюють *бухгалтерські та економічні витрати*.

Бухгалтерські витрати – це витрати, які є такими відповідно до чинного законодавства і які підприємець може документально довести.

Економічні витрати – це витрати, які здійснювались підприємцем у процесі виробництва.

Приклад 6.7. Під час погодинних графіків відключення електроенергії підприємці за необхідності включають бензинові генератори. Для цього вони витратили кошти на придбання генератора, а також мають купувати бензин, моторне мастило, за потреби обслуговувати генератор. Усі ці витрати пов'язані з діяльністю підприємства. Тому їх потрібно додати при підрахунку економічних витрат. А от, чи є вони бухгалтерськими? Це залежить від того, чи передбачено таку статтю витрат нормативними документами, які регламентують бухгалтерський облік.

Формально економічні й бухгалтерські витрати пов'язані таким чином:

$$\boxed{\text{Економічні витрати}} = \boxed{\text{Бухгалтерські витрати}} + \boxed{\text{Неявні витрати}} + \boxed{\text{Нормальний прибуток}}$$

Нормальний прибуток являє собою мінімальний гарантований чистий дохід. Для його визначення необхідно оцінити альтернативні витрати.

Альтернативні витрати або витрати втрачених можливостей – це витрати, пов'язані з втратою найкращих можливостей використання ресурсів.

Приклад 6.8. Підприємець облаштував бізнес у власному гаражі. Оренда гаража коштує \$150 за місяць. Вести бухгалтерський облік йому допомагає дружина. Вона не є офіційно оформленою і не отримує зарплату, оскільки подружжя разом працює на отримання прибутку. На ринку праці є вакансії бухгалтера із зарплатою \$1000. Ще підприємець виконує роботу водія-експедитора (є вакансії «водій-експедитор на власному авто» із зарплатою \$1500). Зрозуміло, що якщо підприємство не має щомісячного прибутку на рівні \$2650, то краще б чоловік і жінка працевлаштувались, а гараж здали б в оренду. Отже, безоплатні ресурси не є безкоштовними, вони оцінюються втраченими можливостями.

Далі, досліджуючи категорію *витрат*, ми будемо оперувати *короткостроковим періодом* в економіці.

Короткостроковий період – це час, за який суб'єкти економіки не встигають адаптуватись до змін.

Приклад 6.9. Середній чек кафе становить \$30. Внаслідок інфляції зросли ціни на продукти на 20 %. Це не означає, що моментально зросте ціна середнього чека, адже кафе залежить від попиту відвідувачів. Тому миттєвої реакції на нові обставини ринку не буде (короткостроковий період). Згодом ціна середнього чека зросте внаслідок інфляції, тобто фірма зможе адаптуватись до нових умов (довгостроковий період).

У короткостроковому періоді витрати виробництва поділяються на три види.

1. *Постійні витрати, FC (fixed cost)* — це витрати, які не залежать від обсягу випуску продукції. Ці витрати виникають до того, як продукт буде вироблено, і існують, коли виробництво припиняється. Постійні витрати включають витрати на експлуатацію будівель, споруд та обладнання, адміністративні та управлінські витрати, орендні платежі та платежі по кредитах.

2. *Змінні витрати VC (variable cost)* – витрати, які змінюються залежно від зміни обсягу виробництва. Такі витрати не виникають, коли фірма не виробляє продукт або припиняє його виробництво. До змінних витрат належать витрати на сировину, паливо, заробітну плату найманим працівникам.

3. *Загальні витрати TC (total costs)* — це сума постійних і змінних витрат виробництва (рисунок 6.7).

$$TC = FC + VC. \quad (6.6)$$

Як видно з рисунка 6.7, постійні витрати паралельні осі абсцис, оскільки не залежать від обсягу виробництва. Графік загальних витрат є результатом паралельного перенесення графіка змінних витрат на величину постійних витрат.

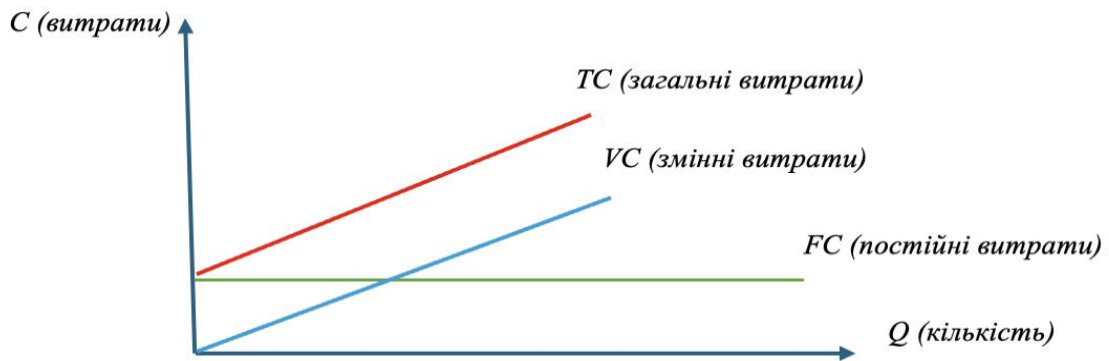

Рисунок 6.7 – Витрати виробництва

Джерело: розроблено авторами.

Для аналізу та управління витратами виробництва фірма досліджує показники *середніх витрат* AC (*average costs*) і *граничних витрат* MC (*marginal costs*).

Середні витрати — це витрати, понесені на виробництво одиниці продукції. Відповідно:

Середні постійні витрати розраховуються за формулою:

$$AFC = \frac{FC}{Q}, \quad (6.7)$$

середні змінні – за формулою:

$$AVC = \frac{VC}{Q}, \quad (6.8)$$

середні загальні – за формулами:

$$ATC = AFC + AVC, \quad (6.9)$$

$$ATC = \frac{TC}{Q}. \quad (6.10)$$

Графіки середніх витрат виробництва подано на рисунку 6.8.

Розрахункові формули (6.7–6.10), а також рисунок 6.8 показує, що в короткостроковому періоді

$$\begin{aligned} AVC &= \text{const}, \\ \lim_{Q \rightarrow \infty} AFC &= 0, \\ \lim_{Q \rightarrow \infty} ATC &= AVC. \end{aligned} \quad (6.11)$$

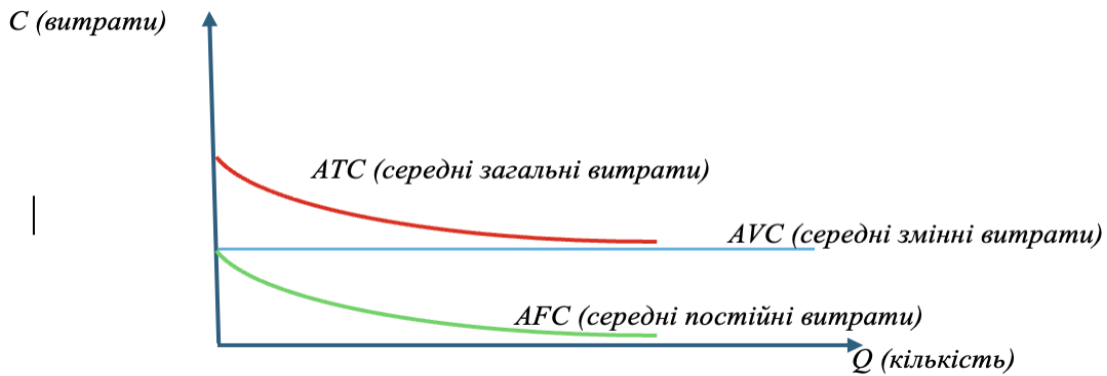

Рисунок 6.8 – Середні Витрати виробництва

Джерело: розроблено авторами.

Отже, за умов нескінченного розширення виробництва середні постійні витрати зменшуються, їхнє значення прямує до нуля. Середні змінні витрати залишаються незмінними, а значення середніх загальних витрат зменшується, прямуючи до значення змінних витрат. Це зумовлює *ефект масштабу*.

Ефект масштабу: збільшення обсягу виробництва призводить до зменшення собівартості продукції.

Приклад 6.10. Для видання цього підручника потрібно здійснити такі витрати:

- постійні витрати: гонорар авторам, оплата праці редактора, коректора, макетника (разом $FC = \$5000$);
- змінні витрати: поліграфічне підприємство на виготовлення кожного примірника витрачає 250 сторінок паперу, 1 лист матеріалу для обкладинки, визначений обсяг фарби, а також амортизації обладнання, праці друкарів (разом $VC = \$2$ на один примірник). Розрахунок середніх загальних витрат залежно від розміру тиражу представлено в таблиці 6.2.

Таблиця 6.2 – Залежність середніх загальних витрат від тиражу

тираж, шт. Q	$AFC, \$$ $AFC = \frac{FC}{Q}$	$AVC, \$$ $AVC = \text{const} = \$2$	$ATC, \$$ $ATC = AFC + AVC$
1	$\frac{5000}{1} = 5000$	2	5002
10	$\frac{5000}{10} = 500$	2	502
100	$\frac{5000}{100} = 50$	2	52
10000	$\frac{5000}{10000} = 0,5$	2	2,5

Джерело: розроблено авторами.

Для визначення оптимального обсягу виробництва фірма проводить *граничний (маржинальний) аналіз*, розраховуючи величину граничних (маржинальних) витрат.

Граничні витрати MC (*marginal costs*) – це додаткові витрати, пов'язані з виробництвом ще однієї додаткової одиниці продукції.

$$MC = \frac{\Delta TC}{\Delta Q}. \quad (6.12)$$

Оскільки постійні витрати $FC = const$, то $\Delta FC = 0$. Отже,

$$MC = \frac{\Delta VC + \Delta FC}{\Delta Q} = \frac{\Delta VC}{\Delta Q}. \quad (6.13)$$

Маржинальний аналіз дає можливість визначити оптимальний обсяг витрат, який забезпечує максимальний прибуток.

Приклад 6.11. Кеттерінгова компанія доставляє обіди в офіси. Спочатку в компанії працював один менеджер із залучення клієнтів із зарплатою $W_i = \$1000$. Він продемонстрував ефективність і компанія вирішила найняти ще одного менеджера, потім ще одного. Наймаючи кожного наступного менеджера компанія сподівалась далі збільшувати прибутки. Наприкінці звітного періоду було зібрано дані, які дали можливість провести маржинальний аналіз (таблиця 6.3).

Таблиця 6.3. Дані роботи менеджерів із залучення клієнтів.

Кількість менеджерів, N, осіб	Загальні витрати на зарплату $\sum_{i=1}^N W_i, \$$	Загальний дохід, TR, \$	Загальний прибуток, \$ $D = TR - \sum_{i=1}^N W_i$
1	1000	4000	3000
2	2000	7000	5000
3	3000	10000	7000
4	4000	12000	8000
5	5000	13000	8000
6	6000	13000	7000
7	7000	14000	7000
8	8000	14000	6000

Джерело: розроблено авторами.

Маржинальний аналіз показує, що максимальний прибуток (\$8000) було досягнуто при кількості менеджерів $N = 4$. Додаткове збільшення менеджерів призвело до збільшення загального доходу, але прибуток поступово зменшувався.

Наведений приклад свідчить про те, що не завжди збільшення доходу призводить до збільшення прибутку. Саме прибуток, а не дохід є метою підприємницької діяльності.

6.6. Дохід і прибуток фірми. Точка беззбитковості

Дохід фірми (TR – total revenue) – це загальний дохід, який фірма отримує від продажу певного обсягу продукції. Загальний дохід залежить від ринкової ціни товару та обсягу реалізованої продукції. Однак дохід компанії не слід плутати з прибутком.

Загальний дохід — це добуток ціни товару на обсяг виробництва. Для однопродуктового виробництва

$$TR = P \times Q, \quad (6.14)$$

де TR– це загальний дохід;

P (price) – ціна товару;

Q (quant) — кількість товару.

Для багাপродуктового виробництва

$$TR = \sum_{i=1}^n P_i \times Q_i, \quad (6.15),$$

де n – це кількість різновидів товарів, які виробляє фірма.

P_i – ціна i -того товару;

Q_i – кількість i -того товару.

Часто для оцінки доходу використовують ціну середнього чеку. Наприклад, відвідувачі певного кафе в середньому сплачують середній чек у розмірі 400 грн. Це дає можливість оцінити дохід, оперуючи даними про кількість відвідувачів і розмір середнього чеку.

Середній дохід (AR – average revenue) – це дохід від продажу одиниці товару; визначається як відношення загального доходу до обсягу продукції.

$$AR = \frac{TR}{Q}. \quad (6.16)$$

Граничний дохід (MR – marginal revenue) – це додатковий дохід від продажу ще однієї одиниці продукції; визначається як відношення зміни загального доходу до зміни випуску.

$$MR = \frac{\Delta TR}{\Delta Q}. \quad (6.17)$$

У середовищі досконалої конкуренції загальний дохід фірми зростає зі збільшенням обсягу виробництва. Середній дохід і граничний дохід рівні між собою і визначаються попитом на продукт, вироблений в умовах досконалої

конкуренції. В умовах досконалої конкуренції фірма, що виробляє однорідний продукт, не може впливати на переважаючу ринкову ціну, тому її середній дохід і граничний дохід дорівнюють ціні продукту.

В умовах недосконалої конкуренції монополістичні, олігополістичні та монополістично-конкурентні фірми можуть впливати на переважаючу ринкову ціну і, отже, встановлювати ціну на свою продукцію вище за граничний дохід, отримуючи таким чином можливість отримати додаткові прибутки.

Поняття *прибутку* описується як складна категорія, яка забезпечує економічну стабільність фірми в ринкових умовах і гарантує її фінансову незалежність. Прибуток допомагає вирішити фундаментальні проблеми економіки: що виробляти, як виробляти й у яких кількостях виробляти. Тому питання про те, скільки товарів і послуг виробляється або продається і за якою ціною, максимізує прибуток, мотивує фірми.

Основні школи економічної теорії по-різному висловлювали свої теоретичні погляди на прибуток.

Напрямок меркантилізму джерело прибутку пов'язує зі сферою обігу та зовнішньою торгівлею.

На думку фізіократів, прибуток приносить тільки аграрний сектор. Вони вважали, що завдяки силам природи витрати на споживання завжди перевищують витрати виробництва.

Класики А. Сміт і Д. Рікардо стверджували, що додаткова вартість створюється у сферах матеріального виробництва. Тут капіталіст отримує прибуток від результату праці найманого робітника.

Марксистська теорія розглядає прибуток як перетворену форму додаткової вартості, створену всім первинним капіталом, а джерелом додаткової вартості є праця найманих робітників.

Щоб повніше зрозуміти зміст прибутку як економічної категорії, необхідно розглянути його функції. Прибуток виконує дві основні функції.

1. *Розподільча функція* – формування джерела інвестування, створення оптимальної структури капіталу, та мінімізація ризиків банкрутства.

2. *Стимулююча функція* – мотивація до мінімізації витрат виробництва, впровадження нововведень і інновацій, використання досягнень науково-технічного прогресу у виробництві.

Прибуток — це різниця між доходом, отриманим після продажу товару, та витратами на його виробництво.

Точка беззбитковості – це такий обсяг виробництва, за якого дохід фірми, отриманий після продажу товару, дорівнює витратам фірми на його виробництво. За таких умов прибуток дорівнює нулю (рисунок 6.9).

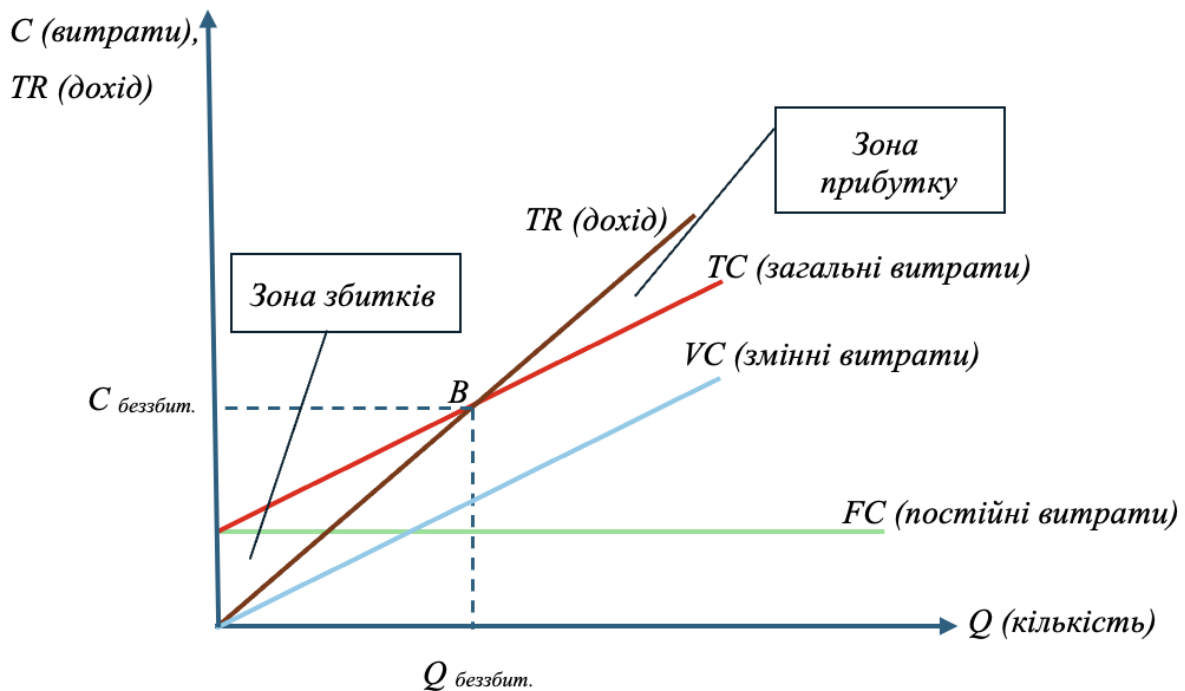

Рисунок 6.9 – Точка беззбитковості

Джерело: розроблено авторами.

На рисунку 6.9 точка $B (Q_{\text{беззбит.}}, C_{\text{беззбит.}})$ – це точка беззбитковості.

$Q_{\text{беззбит.}}$ – це кількість товару, яка при реалізації покриває всі витрати на її виробництво. При цьому прибуток $D = 0$.

Будь-яка кількість товару $Q < Q_{\text{беззбит.}}$ не забезпечує покриття витрат. У цьому випадку виробництво знаходиться в зоні збитків.

Будь-яка кількість товару $Q > Q_{\text{беззбит.}}$ виводить виробництво в зону прибутку.

$C_{\text{беззбит.}}$ – це обсяг витрат, необхідних для того, щоб досягнути точки беззбитковості.

Будь-які витрати $C < C_{\text{беззбит.}}$ не забезпечують обсяг виробництва, необхідний для отримання прибутку. Тому виробництво знаходиться в зоні збитків.

Будь-які витрати $C > C_{\text{беззбит.}}$ забезпечують обсяг виробництва, необхідний для отримання прибутку. Виробництво знаходиться в зоні прибутку.

Розрахуємо точку беззбитковості.

На рисунку 6.9 видно, що точка беззбитковості досягається, коли доходи від реалізації товару дорівнюють загальним витратам на його виробництво.

$$TR=TC. \quad (6.18)$$

У свою чергу $TR = P \times Q$, (див. 6.14),

а $TC = FC + VC$ (див. 6.6),

тобто $P \times Q_{\text{беззбит.}} = FC + VC$.

$VC = AVC \times Q_{\text{беззбит.}}$ (див. 6.8).

Отже, $P \times Q_{\text{беззбит.}} = FC + AVC \times Q_{\text{беззбит.}}$.

Таким чином,

$$Q_{\text{беззбит.}} = \frac{FC}{P - AVC}. \quad (6.19).$$

Приклад 6.12. Підприємець вирішив відкрити кав'ярню у форматі «to go». Він взяв у лізинг обладнане приміщення, за яке має сплачувати \$1000 щомісячно. Для приготування кави він заповує каву, цукор, молоко, паперові стаканчики, палички тощо. Середні витрати на одну порцію кави складають \$1. Середній чек кав'ярні становить \$3. Визначимо, скільки клієнтів підприємство має обслужити за місяць, щоб вийти в точку беззбитковості. Для цього проведемо розрахунки за формулою (6.19).

Лізинговий платіж не залежить від обсягу продажу. Отже, $FC = \$1000$. $AVC = \$1$, $P = \$3$.

$$Q_{\text{беззбит.}} = \frac{1000}{3-1} = 500 \text{ клієнтів за місяць.}$$

Тобто, починаючи з 501-го клієнта підприємство почне отримувати прибуток. Причому прибуток з кожної проданої порції кави після досягнення точки беззбитковості буде дорівнювати $P - AVC = \$2$.

Також ми можемо визначити, скільки коштів щомісячно необхідно вкладати в цей бізнес, щоб принаймні вийти в точку беззбитковості.

$$TC = P \cdot Q = 3 \cdot 500 = \$1500.$$

Отже, \$1500 – це сума, яка забезпечує беззбитковість. Витрати, менші за \$1500, принесуть збитки підприємцю.

Знаючи часові параметри бізнесу (наприклад, скільки часу потрібно на виготовлення одного виробу, або скільки часу потрібно на обслуговування одного клієнта), можна розрахувати *термін окупності*.

Термін окупності – це час, необхідний підприємцю, для того, щоб вийти в точку беззбитковості.

Приклад 6.13. Розрахунок терміну окупності розглянемо, використовуючи дані прикладу 6.12. Отже, підприємцю необхідно обслуговувати 500 клієнтів для того, щоб вийти в точку беззбитковості. У середньому в день до кав'ярні заходить 50 клієнтів. Це означає, що термін окупності для цього бізнесу – 10 днів.

6.7. Розроблення бізнес-ідеї

Розроблення бізнес-ідеї – це перший крок започаткування власного бізнесу. Більшість підприємців-початківців не мають власного стартового капіталу для того, щоб зробити необхідні витрати для старту власного бізнесу. Але мрія є! Для того, щоб усвідомлено шукати інвесторів, брати кредити для організації власної справи необхідно детально вивчити ринкове середовище, потенційних споживачів, оцінити витрати, доходи, розрахувати точку беззбитковості, термін окупності.

Бізнес-ідея – це ескіз бізнесу. На основі бізнес-ідеї розробляється бізнес-план.

Бізнес-план – це детальний опис бізнес-процесів, який готується за вимогами потенційних інвесторів і кредиторів. Він має їх переконати у доцільності вкладання грошей саме у ваш бізнес.

Розроблення бізнес-ідеї складається з етапів (рисунок 6.10).

Рисунок 6.10 – Етапи розроблення бізнес-ідеї

Джерело: розроблено авторами за матеріалами [15].

Перший етап розроблення бізнес-ідеї – це дослідження ринку. На цьому етапі необхідно дослідити декілька важливих характеристик ринку [15].

1. *Тенденції ринку.* Підприємець має визначити, наскільки ринок є сформований, якими є його тенденції (ринок розширюється, звужується тощо).

2. *Характеристики потенційних споживачів.* Необхідно визначити, хто буде купувати запропонований товар чи користуватись послугою.

3. *Місткість ринку.* Ще до початку підприємництва необхідно визначити, скільки потенційних споживачів будуть споживати запропоновані товари чи послуги, чи є обмеження відстанню чи часом. При оцінці місткості ринку також потрібно зважати на власну спроможність гарантовано надавати певний обсяг товарів і послуг, який визначається потужністю або пропускною здатністю підприємства [12].

4. *Аналіз рівня цін та їхня динаміка.* Зазвичай підприємець входить у ринкове середовище, де вже сформований певний рівень цін на товари і послуги. Потрібно визначити цей рівень для того, щоб потім орієнтуватись на нього, визначаючи прогнозний дохід і прибуток.

5. *Визначення основних конкурентів.* Зазвичай підприємець-початківець входить у потужне поле монополістичної конкуренції. Уже на старті треба бути не гірше, а краще конкурентів, які вже працюють на ринку, створили позитивну репутацію і мають власну цільову аудиторію.

Другий етап розроблення бізнес-ідеї – визначення витрат. На цьому етапі, маючи вже сформоване уявлення про ринок, визначаються розміри постійних витрат, змінних витрат, загальних витрат.

Третій етап розроблення бізнес-ідеї – розрахунок прогнозованого доходу. Після дослідження ринку підприємець має уявлення, яку частину цільової аудиторії він може охопити і який середній чек можуть оплатити споживачі.

Четвертий етап – розрахунок точки беззбитковості і терміну окупності. Після визначення величини витрат і прогнозованого доходу можна розрахувати точку беззбитковості, а також термін окупності бізнесу. На підставі цих розрахунків підприємець робить висновок про доцільність вкладання коштів в цей бізнес.

П'ятий етап – презентація бізнес-ідеї. Якщо розрахунки точки беззбитковості й терміну окупності доводять перспективність бізнесу, то підприємець має розробити декілька видів презентації бізнес-ідеї для того, щоб змістовно і чітко довести потенційним інвесторам і кредиторам доцільність вкладання коштів саме в цей бізнес.

Найкоротша презентація бізнес-ідеї – це презентація у форматі *elevator pitch* (дослівно *ліфт + карколомний кидок у бейсболі, який збиває з ніг*).

Уявіть собі, що ви очікуєте ліфт і несподівано до ліфта підходить потенційний інвестор вашої бізнес-ідеї. У вас є хвилина, поки ви будете разом їхати в ліфті. За цю хвилину ви маєте так подати свою бізнес-ідею, щоб потенційний інвестор зацікавився нею і запам'ятав вас. Вміння стисло і переконливо доносити зміст власної ідеї – це сильна сторона підприємця.

Питання до теми 6

1. Розкрийте зміст теоретичних підходів щодо сутності поняття «*фірма*».
2. Розкрийте зміст економічних, соціальних, правових умов підприємництва.
3. Поясніть, як суб'єкти господарювання поділяються за масштабом відповідно до чинного законодавства України.
4. Назвіть принципи підприємницької діяльності.
5. Поясніть, у чому різниця між основним і оборотним капіталом. Наведіть приклади основного і оборотного капіталу, поясніть економічний зміст амортизації.
6. Поясніть сутність економічних, бухгалтерських, неявних витрат і нормального прибутку. Наведіть приклади.
7. Поясніть сутність постійних, змінних, загальних витрат.
8. Поясніть, як із зміною обсягу виробництва змінюються середні витрати. Розкрийте сутність ефекту масштабу.
9. Поясніть економічний зміст точки беззбитковості.
10. Розкрийте зміст етапів, з яких складається бізнес-ідея.

Завдання і вправи до теми 6

1. Складіть економічний словник (глосарій) за темою.
2. Складіть логічну схему до теми.
3. Підготуйте доповідь на тему:
 1. Сучасний стан і розвиток малого і середнього бізнесу в Україні;
 2. Заходи державної підтримки малого та середнього бізнесу в Україні.
 3. Франчайзинг і венчурний бізнес.
4. Розв'яжіть задачі.

4.1. Портфель інвестиційної компанії включає: 30% акцій компанії А, 20 % акцій компанії В, 50 % акцій компанії С; акції всіх компаній мають однакову номінальну вартість. Як зміниться вартість інвестиційного портфеля, якщо ціна акцій компанії А зросте на 18 %, компанії В – на 16 %, а компанії С – на 15 %?

4.2. Власник фірми вирішив купити верстат вартістю 1 мільйон грн. Собівартість продукції, виробленої за рік, склала 800 тис. грн, а виручка від реалізації склала 2 млн. грн. Необхідно визначити:

1) очікуваний чистий прибуток від проєкту, якщо амортизація верстату складає 20% за рік;

2) доцільність кредиту на купівлю верстата під: а) 15 %; б) 25 % річних.

4.3. Підприємець є власником фірми з ремонту побутової техніки. Він наймає помічника і платить йому \$12000 на рік, платить \$500 на міс. за оренду будівлі, закупівля сировини обходиться йому в \$5000 на рік. Підприємець міг би заробляти \$500 в міс. на іншому бізнесі, якщо б він вклав у виробниче обладнання \$5000 власних коштів. Його конкурент запропонував йому роботу ремонтника із зарплатою \$15000 на рік. Свої підприємницькі здібності він оцінює в \$10 00 на міс. Загальний річний дохід від наданих послуг становить \$50000. Визначте бухгалтерський і економічний прибуток фірми.

4.4. Якщо обсяг виробництва становить 100 одиниць, постійні витрати – 1000 грн, а змінні витрати – 700 грн, то які будуть середні загальні витрати, середні постійні витрати, середні змінні витрати і загальні витрати на виробництво?

4.5. Праця є єдиним змінним фактором, який використовується у виробництві молока. Для виробництва 1 тонни молока потрібно 6 годин праці. Погодинна оплата 100 грн. Середні постійні витрати на 1 тонну молока становлять 500 грн. Визначити середні змінні витрати та середні сукупні витрати на виробництво молока.

5. Заповніть пропуски в таблиці 6.4, використовуючи інформацію:

Таблиця 6.4 – Інформація про обсяг і витрати виробництва

Обсяг продукту, шт. (Q)	Ціна одиниці продукту, \$, (P)	Середні витрати, \$, (ATC)	Прибуток на одиницю продукції, \$,	Загальний прибуток, \$, (D)
0	10	8	0	0
10	10	9	1	10
12	10	8		
14	10	7		
18	10	7,5		
20	10	6		
22	10	6,5		

Джерело: розроблено авторами.

6. Використовуючи пропуски таблиці 6.5, заповніть пропуски:

Таблиця 6.5 – Інформація про обсяг і витрати виробництва.

Обсяг товару (Q)	Ціна, \$, (P)	Загальний дохід, \$, (TR)	Загальні витрати, \$, (TC)	Прибуток, \$, (D)	Граничні витрати, \$, (MC)	Граничний прибуток, \$
4	10	40	20	20	-	-
6	10		30			
9	10		50			

Джерело: розроблено авторами.

7. Підготуйте *elevator pitch* до власної бізнес-ідеї. Промова триває має тривати не більше хвилини (100 -110 слів).

Тестові завдання до теми 6

Тест № 1

1. Хто є самостійним суб'єктом ринкових відносин, що працює на власну відповідальність і ризик, з метою отримання прибутку?

- а) кредитор;
- б) брокер;
- в) менеджер;
- г) підприємець;
- д) найманий працівник.

2. Що з перерахованого входить до складу основного капіталу?

- а) машини та обладнання;
- б) готова продукція;
- в) заробітна плата;
- г) паливно-мастильні матеріали;
- д) сировина і матеріали.

3. Від чого залежить моральний знос основного капіталу?

- а) строк корисного використання машин і обладнання;
- б) від впливу атмосферних умов;
- в) від розвитку технології виробництва;
- г) від внутрішніх процесів, що відбуваються в самих матеріалах.

4. Для якого виду капіталу характерна властивість поділятися на основний і оборотний?

- а) грошовий;
- б) товарний;
- в) промисловий;
- г) невиробничий;
- д) постійний.

5. Що з перерахованого входить до складу оборотного капіталу?

- а) матеріали;
- б) малоцінні засоби виробництва;
- в) заробітна плата;
- г) сировина;
- д) усе перераховане.

6. Основний капітал – це:

- а) частина виробничого капіталу, повністю задіяна у процесі виробництва, яка поступово переносить свою вартість на виготовлений продукт;
- б) капітал, вартість якого не змінюється в процесі виробництва;
- в) капітал, який переносить вартість на готову продукцію і повністю споживається в даному виробничому циклі;
- г) капітал, природна форма якого цілком мінлива;
- д) капітал, не використаний у процесі виробництва.

7. Хто вперше ввів в економічну науку термін *підприємництво*?

- а) А. Пезенті;
- б) Р. Кантільон;
- в) Й. Шумпетер;
- г) Ксенофонт;
- д) К. Маркс.

8. Директор школи управляє навчальним закладом:

- а) на правах приватної власності;
- б) на правах господарського відання;
- в) на правах оперативного управління;
- г) на правах найманої особи;
- д) всі відповіді правильні.

9. Оберіть правильне твердження. Із зростанням тиражу книги:

- а) змінні витрати не змінюються;
- б) середні змінні витрати зростають;
- в) постійні витрати не зміняться;
- г) загальні витрати зростають;
- д) немає правильної відповіді.

10. Оберіть правильне твердження:

- а) змінні витрати завжди більше постійних;
- б) постійні витрати завжди більше змінних;
- в) середні змінні витрати завжди більше середніх загальних витрат;
- г) середні постійні витрати дорівнюють середнім витратам;
- д) середині змінні витрати дорівнюють середнім витратам.

Тест № 2

1. Якщо загальний дохід фірми, яка виробляє 20 одиниць продукції, становить 240 грн, то який середній дохід?

- а) 12;
- б) 120;
- в) 10;
- г) 220;
- д) 22.

2. Якщо середні змінні витрати дорівнюють 60, а випуск продукції дорівнює 20, то якими будуть змінні витрати?

- а) 520;
- б) 2500;
- в) 1200 ;
- г) 3;
- д) 20.

3. Якою є загальна вартість, якщо середні загальні витрати дорівнюють 50, а обсяг виробництва дорівнює 2?

- а) 25;
- б) 100;
- в) 50;
- г) 0,1;

д) 2.

4. Як розраховується граничний дохід?

- а) $\frac{\Delta TR}{\Delta Q}$;
- б) $\frac{\Delta Q}{\Delta TR}$;
- в) $\frac{TR}{Q}$;
- г) $\frac{Q}{TR}$;
- д) $Q \times TR$.

5. Яке з наведених тверджень є правильним?

- а) економічні витрати завжди менші за бухгалтерські;
- б) бухгалтерські витрати включають нематеріальні витрати;
- в) змінні витрати виникають при нульовому випуску;
- г) середній дохід визначається як сума загального доходу та випуску;
- д) постійні витрати виникають навіть при нульовому випуску.

6. Постійні витрати:

- а) дорівнюють витратам при нульовому обсязі виробництва;
- б) витрати, не пов'язані з обсягом виробництва;
- в) дорівнюють різниці загальних і змінних витрат;
- г) витрати, які розглядаються лише в короткостроковому періоді;
- д) усі відповіді правильні.

7. Фірма продає 12 одиниць товару по 5 грн, а наступні 10 одиниць товару по 6 грн, яким буде її загальний дохід?

- а) 120;
- б) 100;
- в) 60;
- г) 33;
- д) 16.

8. Студент навчається у ЗВО і отримує іменну стипендію €1000. Він може кинути навчання і працювати комерційним агентом, заробляючи €10000. Визначте альтернативну вартість його навчання в університеті.

- а) 2000 грн;

- б) 1000 грн;
- в) 800 грн;
- г) 1200 грн;
- д) 1500 грн.

9. Яке з наведених нижче співвідношень між середніми загальними витратами (ATC), середніми постійними витратами (AFC) і середніми змінними витратами (AVC) є правильним?

- а) $AVC = ATC + AFC$;
- б) $ATC = AVC + AFC$;
- в) $ATC = AVC - AFC$;
- г) $ATC = AVC / AFC$;
- д) $ATC = AVC \times AFC$.

10. Що описують економічні витрати?

- а) кількість ресурсів, що використовуються поза операційною діяльністю фірми;
- б) витрати, пов'язані з вивченням якості та інших властивостей товару;
- в) сума явних і неявних витрат;
- г) сума облікових і соціальних витрат;
- д) соціальні витрати споживача.

Тест № 3 (правильними можуть бути декілька відповідей).

1. Оберіть правильні твердження.

- а) фірма – це суб'єкт господарювання;
- б) підприємство – це об'єкт господарювання;
- в) підприємство – це об'єкт власності;
- г) підприємець – це об'єкт підприємницької діяльності;
- д) підприємство – це суб'єкт власності.

2. Ознаками мікропідприємництва є:

- а) суб'єкти мікропідприємництва – виключно ФОП;
- б) річний дохід суб'єктів мікропідприємництва не перевищує € 500000;
- в) це виключно самозайняті особи, використання найманої праці заборонено законом;

г) суб'єкти мікропідприємництва - фізичні особи-підприємці (ФОП), юридичні особи;

д) річний дохід суб'єктів мікропідприємництва не перевищує суму еквівалентну € 2 млн.

3. Принципами підприємницької діяльності є:

- а) вільне визначення податкового навантаження;
- б) співпраця із службою зайнятості;
- в) самостійне здійснення зовнішньоекономічної діяльності;
- г) вільне розпорядження доходом;
- д) комерційний розрахунок і власний комерційний ризик.

4. Залежно від форми власності розрізняють такі види підприємств:

- а) товариство з обмеженою відповідальністю (ТОВ);
- б) комунальне підприємство;
- в) командитне підприємство;
- г) концерн;
- д) приватне підприємство.

5. Оберіть правильні твердження.

- а) основний капітал завжди більше оборотного;
- б) вартість основного капіталу переноситься на собівартість продукції частинами;
- в) витратні матеріали підлягають амортизації тому, що вони є складовою оборотного капіталу;
- г) вартість оборотного капіталу залежить від ступеня морального зносу обладнання;
- д) ознакою безперервності процесу виробництва є використання робочої сили.

6. За Дугласом Нортон трансакційні витрати – це:

- а) витрати, пов'язані із захистом бренду компанії;
- б) податкові витрати;
- в) втрати від необдуманих дій на ринку;
- г) витрати, пов'язані з укладенням і переговорами по контрактах;
- д) загальні витрати.

7. Нормальний прибуток:

- а) це середній по країні прибуток за звітний рік;
- б) разом з бухгалтерськими і неявними витратами утворює економічні витрати;
- в) являє собою мінімальний гарантований чистий дохід;
- г) це прибуток, який визначив підприємець при розробленні бізнес-ідеї;
- д) це прибуток, який розраховується на базі граничних витрат.

8. Постійні витрати:

- а) не залежать від обсягу виробництва;
- б) зменшуються із збільшенням обсягу виробництва;
- в) не впливають на термін окупності;
- г) дорівнюють загальним витратам, якщо обсяг виробництва дорівнює нулю;
- д) це наслідок недосконалого виробництва.

9. Точка беззбитковості:

- а) є точкою перетину графіка доходу і графіку прибутку;
- б) є точкою перетину графіка прибутку і графіку загальних витрат;
- в) досягається в перший рік роботи бізнесу;
- г) є точкою, де дохід дорівнює нулю;
- д) є точкою, де прибуток дорівнює нулю.

10. Оберіть правильні твердження:

- а) цільова аудиторія – це ємність ринку;
- б) бізнес-ідея розробляється на основі готового бізнес-плану;
- в) *Elevator pitch* – це коротка промова;
- г) середній чек – це сума середніх витрат, яку витрачають покупці;
- д) термін окупності – це час, за який бізнес вийде в точку беззбитковості.

ТЕМА 7

МАКРОЕКОНОМІКА: МАКРОЕКОНОМІЧНІ ПОКАЗНИКИ, ПРОЯВИ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

Ключові поняття: макроекономіка, агрегація, система національних рахунків, валовий внутрішній продукт, валовий національний продукт, чистий національний продукт, національний дохід, індекс цін, споживчий кошик.

Ми розглянемо основні принципи функціонування економіки загалом, показники національної економіки і способи їх виміру, чинники, які спричиняють «провали ринку» і способи подолання кризових явищ в економіці.

7.1. Макроекономіка й національна економіка: визначення, цілі, інструменти, особливості аналізу

Ми часто можемо спостерігати, як, за умов успішного розвитку національної економіки в цілому, деякі фірми, які банкрутують, а деякі домогосподарства живуть за межею бідності. І навпаки, за умов загального занепаду і кризи є суб'єкти економіки, які демонструють зростання і розвиток. У зв'язку з цим виникає питання про об'єктивність економічних законів. Першим, хто розв'язав це питання, був норвезький економіст і лауреат Нобелівської премії *Рагнар Фріш* (1895-1973). Він не поставив під сумнів об'єктивність економічних законів, проте довів відмінність їхніх проявів на мікро- і макрорівні національної економіки. З цього часу економічну науку представляють у вигляді двох складових – *мікроекономіки* і *макроекономіки*. Основоположником макроекономічного аналізу й батьком сучасної макроекономіки є англійський економіст *Джон Мейнард Кейнс*. Його відома праця «Загальна теорія зайнятості, грошей і процента» широко досліджує фундаментальні питання макроекономічного аналізу та законів державного втручання в економіку.

Макроекономіка — це складова економічної теорії, яка аналізує сукупні показники економіки (валовий внутрішній продукт, національний дохід, сукупні витрати) і вивчає ключові економічні проблеми в межах національної економіки.

На сьогодні *макроекономіка* й *національна економіка* є достатньо близькими, але самостійними науковими дисциплінами. Предметом макроекономічних досліджень є виявлення *загальних* принципів функціонування економіки загалом. Національна економіка, спираючись на об'єктивні макроекономічні закономірності, зосереджується на дослідженні *особливостей функціонування* економіки конкретної країни. Так, наприклад, одним із основних питань макроекономіки, як видно з рисунка 7.1, є питання ефективності економічної системи. Національна економіка поряд із питанням *ефективності* розв'язує питання *оптимальності* соціально-економічних відносин у суспільстві.

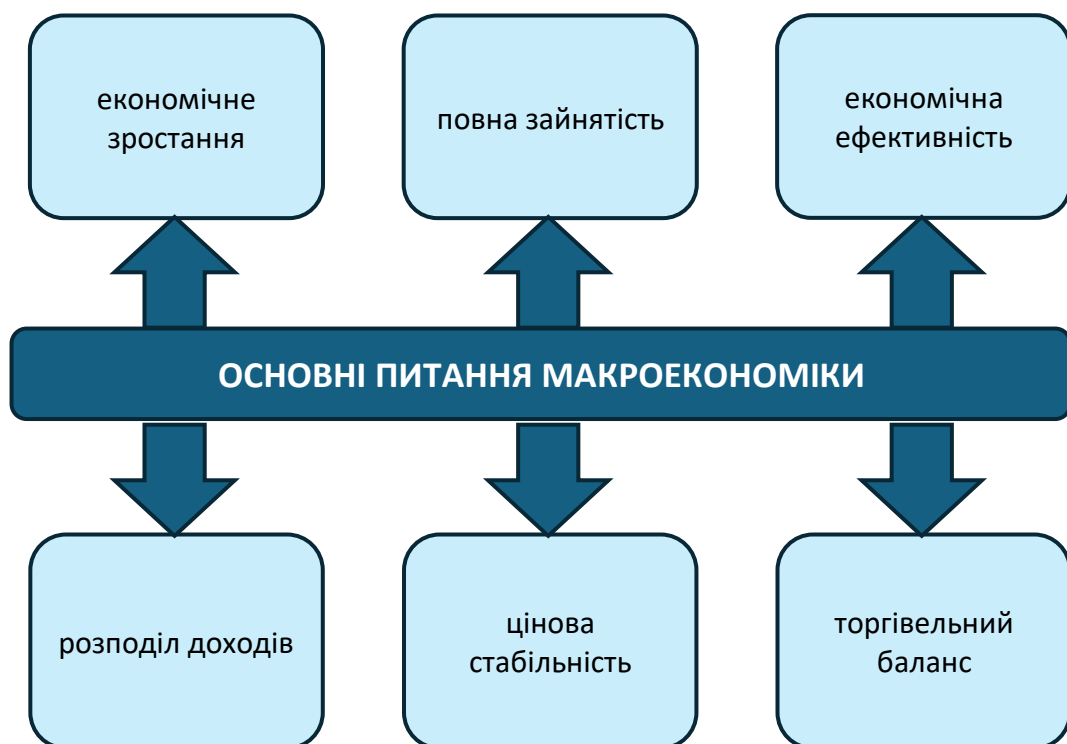

Рисунок 7.1 – Основні питання макроекономіки

Джерело: розроблено авторами.

Макроекономічний аналіз полягає у вивченні особливостей функціонування економічної системи загалом для розв'язання основних питань економіки. За результатами макроекономічного аналізу держава розробляє *економічну політику*.

Економічна політика – це дії держави, спрямовані на розв’язання проблем, виявлених внаслідок проведення макроекономічного аналізу. Для реалізації економічної політики держава у своєму розпорядженні має *інструментарій державного регулювання економіки* (рисунк 7.2).

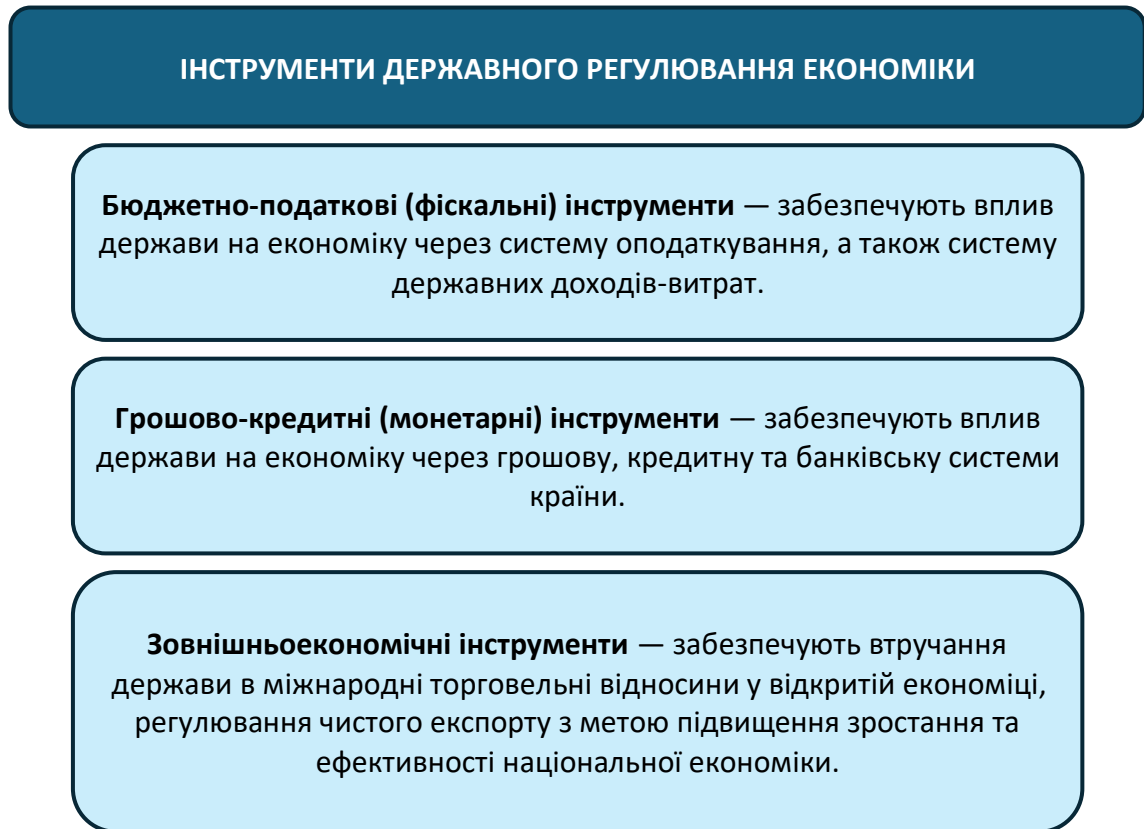

Рисунок 7.2 – Інструменти державного регулювання економіки

Джерело: розроблено авторами.

У наступних пунктах цієї теми, детально розглянемо кожний із інструментів державного регулювання економіки.

Макроекономічний аналіз тісно пов'язаний з мікроекономічним аналізом, оскільки мікроекономічні відносини лежать в основі макроекономічних явищ.

Отже, макроекономіка – це наука, яка вивчає економіку як цілісну систему. Це дозволяє пояснювати зміни, що відбуваються в економіці, і проводити економічну політику для покращення функціонування економічної системи загалом.

7.2. Модель ринкового відтворення. Кругообіг доходів і витрат

Досліджуючи особливості функціонування ринкової моделі економіки (див. тему 5 цього підручника), ми використовували модель ринкового відтворення (див. рисунок 5.2).

Модель ринкового відтворення є основою макроекономічного аналізу. Традиційно використовують три основні типи моделей ринкового відтворення:

- модель кругообігу доходів і витрат у закритій економіці без участі держави (модель не враховує державного впливу на економіку);
- модель обороту доходів і витрат за участю держави в закритій економіці (рисунок 5.2);
- модель циркуляції доходів і витрат у відкритій економіці (рисунок 7.2).

Рисунок 7.2 – Модель циркуляції доходів і витрат у відкритій ринковій економіці

Джерело: розроблено авторами на базі [5].

Модель циркуляції доходів і витрат у відкритій економіці є найбільш наближеною до реальних економічних процесів. Вона відображає взаємодію суб'єктів економіки, викликану функціонуванням ринкового механізму, регульовальними впливами держави, а також враховує економічні відносини підприємств і домогосподарств із зовнішнім середовищем через експортно-імпортні операції.

Для оцінки ефективності відкритої ринкової економіки досліджують низку показників. Основними показниками є *обсяг національного виробництва, рівень цін, рівень зайнятості, торговельний баланс*. Далі послідовно розглянемо ці показники, а також інші показники, які дають чітке уявлення про стан, перспективи зростання і розвитку національної економіки.

7.3. Обсяг національного виробництва. Сукупний суспільний продукт, валовий внутрішній продукт, валовий національний продукт

Найважливішим макроекономічним показником є *обсяг національного виробництва*, який вимірюється групою показників національної економіки.

Система національних рахунків (СНР) — це система взаємопов'язаних статистичних показників у вигляді таблиць і рахунків, які створені для отримання показників загальних результатів економічної діяльності країни. СНР вперше була розроблена *Саймоном Кузнецом* (1901-1985) — американським економістом і лауреатом Нобелівської премії. З 1960-х років СНР була схвалена ООН і рекомендована як стандартна система для всіх країн. Різноманітні показники, що входять до складу СНР, можуть вимірювати рівень національного виробництва на певний момент часу, виявляти фактори, що впливають на функціонування економіки, і визначати майбутні тенденції розвитку економіки, дозволяючи державі формувати та здійснювати свою економічну політику. Відповідно, СНР визначає рівноважний стан національної економіки та стан економічної політики, що впливає на її стан. Вона визначає, з одного боку, загальний обсяг доступних ресурсів, а з іншого — рівень використання цих ресурсів. Вона відображає баланс сукупних обмінних операцій між учасниками економічних відносин.

СНР в Україні розробляється Державною службою статистики України.

«Система національних рахунків (СНР)» — це сукупність показників послідовного та взаємопов'язаного опису найважливіших процесів і явищ економіки: виробництва, доходів, споживання, нагромадження капіталу та фінансів. Ця система застосовується в умовах ринкових відносин.

Національні рахунки розробляються Державним комітетом статистики згідно зі стандартом СНР, прийнятим міжнародними організаціями у 1993 р.

Відповідно до міжнародного стандарту у СНР інституційні одиниці групуються в п'ять секторів:

- нефінансові корпорації, до яких належать інституційні одиниці, які займаються ринковим виробництвом товарів і послуг для продажу за цінами, що покривають витрати виробництва і дають прибуток;
- фінансові корпорації — комерційні інституційні одиниці, що спеціалізуються на фінансово-посередницькій діяльності (банки, страхові компанії тощо);
- сектор загального державного управління, до якого належать органи управління центрального та місцевого рівнів, некомерційні бюджетні організації, державні цільові та позабюджетні фонди;

– сектор домашніх господарств, що об'єднує фізичних осіб як споживачів, а в деяких випадках як фізичних осіб-підприємців;

– сектор некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства (НКОДГ), до якого входять інституційні одиниці, створені окремими групами домашніх господарств для забезпечення їхній політичних, релігійних і професійних інтересів, а також для надання соціально-культурних послуг (соціально-культурні підрозділи нефінансових корпорацій)» [10].

Раніше було розглянуто зміст і стадії руху *сукупного суспільного продукту (ССП)* (див. розділ 2, п. 2.1 цього підручника) і визначили його як результат суспільного виробництва за визначений час. ССП розкриває сутність створення і споживання суспільного продукту, проте він має суттєвий недолік, як показник оцінки діяльності національної економіки, а саме, повторний облік окремих елементів створеного продукту.

Приклад 7.1. Підприємство, яке спеціалізується на заготівлі овечої вовни, за рік отримало X грн доходу за реалізацію цього продукту. З цієї вовни ткацька фабрика виготовила тканину і реалізувала її. Дохід від реалізації X_1 грн включає вартість вовни X грн. Далі з цієї тканини швацька фабрика пошила з цієї тканини костюми й отримала дохід з реалізації X_2 грн, у який зокрема входить вартість вовни X грн. Костюми було реалізовано через торговельну мережу, дохід від реалізації костюмів становив X_4 грн. До цього доходу також входить вартість вовни X . Розраховуючи частку СНП_i, яку сформовано внаслідок роботи підприємства із заготівлі овечої вовни, ткацької і швейної фабрики, а також закладу торгівлі як їхній сумарний дохід, отримуємо:

$$\text{СНП}_i = X + X_1 + X_2 + X_3 + X_4. \quad (7.1)$$

Як бачимо, до СНП_i дохід підприємства із заготівлі овечої вовни увійшов чотири рази. Це спотворює загальний результат діяльності національної економіки.

Через ваду повторного рахунку окремих елементів створеного продукту для оцінки обсягу національного продукту використовують не СНП, а ВВП – *валовий внутрішній продукт*.

Валовий внутрішній продукт – це інтегрований показник економічного розвитку країни, який характеризує результат виробничої діяльності резидентів у межах економічної території країни і вимірюється сукупною вартістю товарів та послуг, виготовлених ними для кінцевого використання [9, с. 6].

Для правильного розрахунку ВВП необхідно враховувати вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених у цьому році, тобто повторного рахунку тут бути не повинно. Ці кінцеві товари споживаються домогосподарствами або фірмами і не є сировинним початком нового виробництва, на відміну від товарів проміжного споживання.

Показник ВВП не включає деякі результати продуктивної діяльності, як-то: незакінчене будівництво, нетоварні операції (наприклад, виробництво і проживання благ усередині родини), а також результати діяльності тіньової економіки.

Розрахунок ВВП в Україні здійснюють відповідно до «Методологічного положення розрахунку валового внутрішнього продукту» Державної служби статистики України [9].

Відповідно до цього положення розрахунок ВВП здійснюють виробничим методом, за категоріями доходу та методом кінцевого використання.

Виробничий метод полягає у визначенні валової доданої вартості (ВДВ), сформованої протягом року суб'єктами економіки, яких згруповано за видами економічної діяльності (див. цей підручник, тема 6, п. 6.2). За таким методом

$$\text{ВВП} = \sum_{i=1}^{19} (P.1_i - P.2_i) + D21 - D31, \quad (7.2)$$

де $P.1_i$ – випуск i -того виду економічної діяльності в основних цінах;

$P.2_i$ – проміжне споживання i -того виду економічної діяльності;

$D21$ – податки на продукти;

$D31$ – субсидії на продукти.

Розрахунок ВВП за категоріями доходу. Цей метод побудовано на припущенні, що валова додана вартість (ВДВ) дорівнює сумі *первинних доходів* з урахуванням податків і субсидій. До *первинних доходів* входять *заробітна плата найманих працівників, валовий прибуток підприємств*, а також *змішаний дохід* – дохід некорпоративних підприємств сектору домашніх господарств, де неможливо відокремити заробітну плату від прибутку підприємця.

$$\text{ВВП} = D.1 + D.2 - D.3 + (B.2g + B.3g), \quad (7.3)$$

де $D.1$ – оплата праці найманих працівників;

$D.2$ – податки на виробництво та імпорт;

$D.3$ – субсидії на виробництво та імпорт;

$B.2g$ – валовий прибуток;

$B.3g$ – змішаний дохід.

Розрахунок ВВП за категоріями кінцевого використання побудовано на знаходженні загальних кінцевих витрат домогосподарств і підприємств з урахуванням чистого експорту.

$$B.1^*g = P.3 + P.5g + P.6 - P.7, \quad (7.4)$$

де $P.3$ – кінцеві споживчі витрати секторів домашніх господарств;

P.5g – валове нагромадження капіталу;

P.6 – експорт товарів і послуг;

P.7 – імпорт товарів і послуг.

Як бачимо із формул (7.2)-(7.4), ВВП – це додана вартість, створена в країні за рік, яка розподіляється у вигляді первинних доходів (зарплати, прибутку, змішаних доходів) і витрачається на придбання кінцевих споживчих та інвестиційних товарів.

Крім ВВП, для оцінки діяльності національної економіки використовують *ВНП – валовий національний продукт*. На відміну від ВВП при розрахунку ВНП враховують виробників-резидентів, які здійснюють продуктивну діяльність як у межах, так і за межами країни.

7.4. Чистий національний продукт, національний дохід, отриманий дохід, використовуваний дохід

Крім ВВП і ВНП, до макроекономічних показників також належать чистий національний продукт (ЧНП), валовий національний дохід (ВНД), національний дохід (НД) і отриманий дохід (ОД) і використовуваний дохід.

Чистий національний продукт – це різниця між ВВП та амортизаційними відрахуваннями.

$$\text{ЧНП} = \text{ВВП} - A, \quad (7.5)$$

де A – амортизаційні відрахування (вартість спожитого капіталу).

ЧНП не враховує витрати на амортизацію, тобто він не враховує витрати ВВП на збереження і підтримання попереднього стану, а виключно витрати на зростання і розвиток.

Валовий національний дохід — показник національної економіки, який враховує первинні доходи, отримані як всередині країни, так і за її межами.

$$\text{ВНД} = \text{ВВП} + \text{чисті первинні доходи, отримані від решти світу}. \quad (7.6)$$

Чистий національний дохід є різницею між ВНД і вартістю спожитого основного капіталу.

$$\text{ЧНД} = \text{ВНД} - A, \quad (7.7)$$

де ЧНД – чистий національний дохід;

ВНД – валовий національний дохід;

A – вартість спожитого основного капіталу.

Національний дохід безпосередньо вимірює доходи, що отримали постачальники факторів виробництва від участі у створенні національного продукту і показує, у що обходиться суспільству його виробництво з погляду використання економічних ресурсів. Крім первинних (факторних) доходів, ЧНД містить компонент, що не є безпосереднім відображенням участі факторів виробництва. Це – непрямі податки на бізнес (податки на продукти та імпорт за мінусом державних субсидій). Держава в обмін на податкові надходження нічого безпосередньо не вносить у створення національного продукту і, отже, у такому випадку не є постачальником економічних ресурсів. Таким чином, щоб визначити загальний обсяг заробітної плати, ренти, процента та прибутків, отриманих у процесі виробництва ВВП, слід вирахувати з чистого національного доходу непрямі податки.

$$\text{НД} = \text{ЧНД} - \text{непрямі податки.} \quad (7.8)$$

Отриманий дохід – це загальний дохід, отриманий резидентами країни та фірмами до сплати податків. Щоб знайти ОД, потрібно від НД відняти ВН (внески на соціальне страхування, нерозподілений прибуток корпорації та податок на прибуток корпорації та додати трансфертні платежі).

$$\text{ОД} = \text{НД} - \text{ВН.} \quad (7.9)$$

Використовуваний дохід – це сукупний дохід, отриманий громадянами країни після сплати всіх податків (прибутковий податок з громадян, земельний податок, транспортний податок, а також в інших країнах – податок на майно та податок на спадщину). Віднявши від особистого доходу індивідуальні податки, ми отримаємо використовуваний дохід (ВД):

$$\text{ВД} = \text{ОД} - \text{індивідуальні податки.} \quad (7.10)$$

Таким чином, основні макроекономічні показники оцінюють кількісні результати сукупного виробництва та сукупного доходу.

7.5. Рівень цін, інфляція. Номінальний і реальний валовий внутрішній продукт. Дефлятор ВВП

Для оцінки реального стану обсягу національного виробництва необхідно оцінювати таке макроекономічне явище, як інфляція.

Інфляція – це загальне зростання цін в економіці. Рівень інфляції визначається за допомогою індексу цін.

Індекс цін (I_u) — це співвідношення між загальною ціною певного набору товарів і послуг у поточному році до загальної ціни цієї ж групи товарів і послуг у попередньому році.

$$I_u = \frac{P_n}{P_{n-1}} \times 100\%, \quad (7.11)$$

де P_n — загальна ціна товарів і послуг у поточному році;

P_{n-1} — загальна ціна товарів і послуг у попередньому році.

Приклад 7.2. У 2025 році загальна ринкова вартість товарів і послуг країни X становила 455 млн у.о., а в 2024 році 350 млн у.о..

Індекс цін у 2025 році:

$$I_u = \frac{455}{350} \times 100\% = 130\%.$$

Темп інфляції (T_i) — показник швидкості зміни рівня цін в економіці.

$$T_i = \frac{P_n - P_{n-1}}{P_{n-1}} \times 100\%. \quad (7.12)$$

Приклад 7.3. У 2025 році загальна ринкова вартість товарів і послуг країни X становила 455 млн у.о., а в 2024 році 350 млн у.о..

Темп інфляції у 2025 році:

$$T_i = \frac{455 - 350}{350} \times 100\% = 30\%.$$

Індекс споживчих цін (ІСЦ) включає ціни на споживчі товари та послуги, які називають «споживчим кошиком». Споживчий кошик враховує предмети першої необхідності, які задовольняють потреби людей і є основою їх існування. Наприклад, у США ІСЦ враховує ціни на понад 300 товарів і послуг, які складають споживчий кошик. В Україні вміст споживчого кошика складається на основі затверджених наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг, визначених для працездатних, непрацездатних осіб, а також для дітей віком від 0 до 6 і від 6 до 18 років [22]. Споживчий кошик є базою розрахунку прожиткового мінімуму, величина якого є основою визначення розміру соціальних виплат.

Прожитковий мінімум на одну особу, а також окремо для тих, хто належить до основних соціальних і демографічних груп населення, щороку затверджується Верховною Радою України в законі про Державний бюджет України на відповідний рік. Прожитковий мінімум публікується в офіційних виданнях загальнодержавної сфери поширення інформації [28, ст. 4].

Ціновий індекс ВВП називається *дефлятором ВВП*. Він розраховується з урахуванням цін на споживчі товари та послуги, цін на інвестиційні товари, цін на товари, закуплені урядом, і цін на товари та послуги, що продаються та купуються на світовому ринку. Дефлятор ВВП — це монетарний показник, тобто коригування номінального ВВП за рахунок зміни цін.

Дефлятор ВВП дозволяє порівнювати обсяги виробництва за різні роки. Сума цінових індексів, отриманих за роки певного діапазону, дозволяє визначити, наскільки зросли або знизилися ціни протягом цього діапазону років.

Для якісної оцінки динаміки макроекономічних процесів необхідно враховувати інфляційні (дефляційні) процеси, які відбуваються в економіці. Тому виокремлюється два виміри ВВП:

Номінальний ВВП — це рівень ВВП, розрахований за поточними ринковими цінами.

Реальний ВВП — це рівень ВВП, скоригований з урахуванням величини рівня цін (інфляція та дефляція) або розрахований у постійних цінах.

Тому дефлятор ВВП розраховується за такою формулою:

$$\text{дефлятор ВВП} = \frac{\text{номінальний ВВП}}{\text{реальний ВВП}} \times 100\%. \quad (7.13)$$

Основна відмінність ІСЦ від дефлятора ВВП полягає в тому, що ІСЦ передбачає, що вміст ринкового споживчого кошика є постійним і не змінюється. Дефлятор ВВП передбачає, що він змінюється з року в рік.

7.6. Рівень зайнятості й безробіття. Торговельний баланс

Крім обсягу національного виробництва і рівня цін до основних макроекономічних показників відносять *рівень зайнятості й торговельний баланс*.

Відносини у сфері зайнятості в Україні регулюється Кодексом законів про працю, Законами України «Про зайнятість населення», «Про загальнообов'язкове пенсійне страхування», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», іншими законодавчими актами.

Український законодавець дав таке тлумачення категорії *зайнятість*.

Зайнятість - не заборонена законодавством діяльність осіб, пов'язана із задоволенням їх особистих та суспільних потреб з метою одержання доходу (заробітної плати) у грошовій або іншій формі, а також діяльність членів однієї сім'ї, які здійснюють господарську діяльність або працюють у суб'єктів господарювання, заснованих на їх власності, у тому числі безоплатно [20, ст. 1].

Для аналізу зайнятості населення виділяють досліджувану групу (особи у віці від 15 до 70 років).

На рисунку 7.3 показано розподіл народонаселення на групи залежно від їх позиціонування на ринку праці.

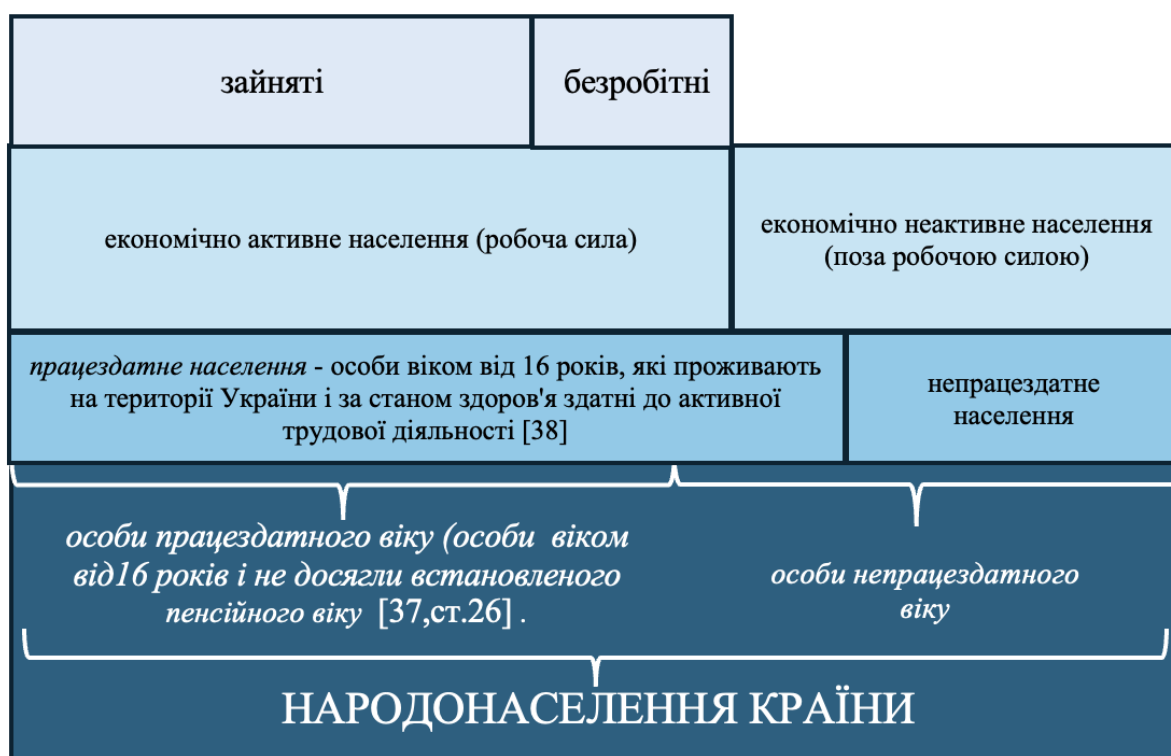

Рисунок 7.3 – Піраміда трудових ресурсів

Джерело: розроблено авторами.

Аналізуючи піраміду трудових ресурсів, можна зробити висновок, що народонаселення країни можна представити, як:

- а) суму кількості *працездатного і непрацездатного* населення;
- б) суму кількості *осіб працездатного віку й непрацездатного віку*;
- в) суму кількості *економічно активного та економічно неактивного населення*.

Працездатний вік визначається відповідно до норм пенсійного законодавства, тоді як *працездатність* визначається здатністю особи працювати. Наприклад, людина у віці 65 років перебуває в непрацездатному

віці, і тому вона отримує пенсію за віком. Проте вона може працювати, якщо це дозволяє стан здоров'я.

Економічно активне населення – працездатне населення, яке працює (є зайнятим), або активно шукає роботу (є безробітним).

Економічно неактивне населення – населення, яке не є зайнятим і не шукає активно роботу. До економічно неактивного населення належать [10, п. 1.2.2]:

- особи молодше 15 та старше 70 років;
- пенсіонери по інвалідності та на пільгових умовах;
- особи, зайняті в домогосподарстві;
- учні та студенти;
- зневірені;
- особи з сезонним характером роботи тощо.

Ознакою безробітної особи є активний пошук роботи.

Безробітний - особа віком від 15 до 70 років, яка через відсутність роботи не має заробітку або інших передбачених законодавством доходів як джерела існування, готова та здатна приступити до роботи [20, ст. 1].

Відповідно до «Методологічних положення класифікації та аналізу стану економічно активного населення» Державної служби статистики України [10, розділ 2]:

$$H = E_a + E_n, \quad (7.14)$$

де H - все населення;

E_a - економічно активне населення (робоча сила);

E_n - економічно неактивне населення (поза робочої сили).

$$E_a = Z + B, \quad (7.15)$$

де Z - зайняті економічною діяльністю;

B – безробітні.

Рівень участі населення в робочій силі (PE_a):

$$PE_a = \frac{E_a}{H} \times 100\%, \quad (7.16)$$

Де H - загальна чисельність населення у віці від 15 до 70 років.

Рівень зайнятості (P_z):

$$P_z = \frac{Z}{H} \times 100\%, \quad (7.17)$$

де Z - чисельність зайнятого населення у віці від 15 до 70 років;

H - загальна чисельність населення у віці від 15 до 70 років.

При розрахунку рівня зайнятості до чисельності зайнятого населення та загальної чисельності населення визначеного діапазону (від 15 до 70 років) не включаються особи, які перебувають на утриманні в інституційних установах.

Торговельний баланс – це різниця між експортом та імпортом країни.

Торговельний баланс розраховується за формулою:

$$C = E - I, \quad (7.18)$$

де C – сальдо торговельного балансу;

E – величина експорту;

I – величина імпорту.

Сальдо $C > 0$ означає профіцит торговельного балансу, $C < 0$ – дефіцит.

7.7. Сукупний попит, сукупна пропозиція, макроекономічна рівновага

Розглянемо, як діють закони попиту і пропозиції на макrorівні. Протягом року суб'єкти ринкової економіки (підприємства і домогосподарства) беруть участь у виробництві і споживанні, формуючи сукупний попит і сукупну пропозицію.

Сукупний попит — це сукупні витрати суб'єктів господарювання на купівлю виробленого протягом року валового внутрішнього продукту. Величина сукупних витрат залежить від рівня цін у країні, а крива сукупного попиту показує обсяг сукупного виробництва, який буде куплено за даного рівня цін. Спадний характер кривої сукупного попиту можна побачити на рисунку 7.4.

Спадний характер кривої сукупного пояснюється тим, що зі зростанням загального рівня цін грошової маси в суспільстві вистачає на купівлю меншої частки обсягу національного виробництва.

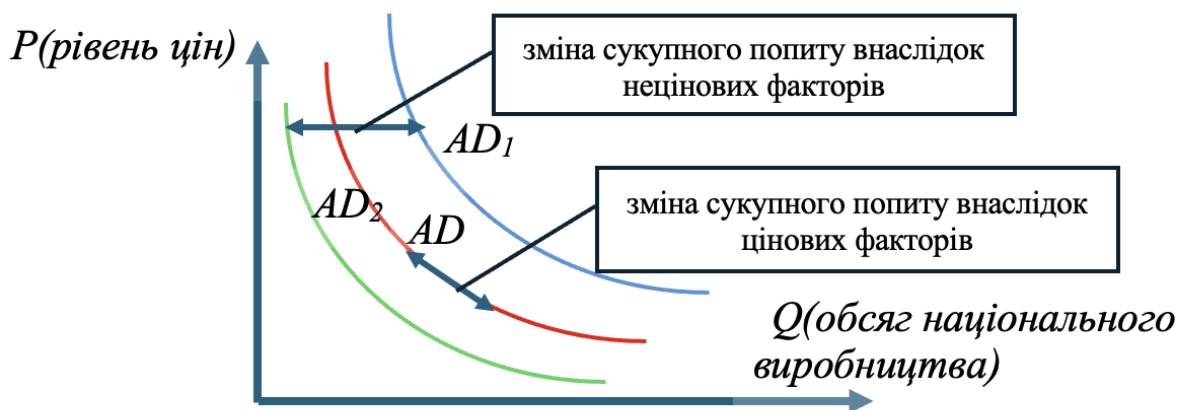

Рисунок 7.4 – Крива сукупного попиту

Джерело: розроблено авторами.

Сукупний попит можна представити, як кінцеві товари і послуги, які протягом року бажали і здатні були купити за певним рівнем цін домогосподарства, підприємства, держава з урахуванням чистого експорту.

$$A_D = C + I + G + X_N, \quad (7.19)$$

де A_D — сукупний попит;

C — витрати домогосподарств на споживчі товари і послуги;

I — витрати підприємств на інвестиційні товари;

G — державні витрати;

X_N — чистий експорт, тобто різниця між величиною експорту та імпорту.

На сукупний попит та його обсяг впливають *цінові та нецінові фактори* (рисунок 7.4). Якщо рівень цін змінюється, відбувається зсув уздовж кривої сукупного попиту і змінюється сукупна кількість попиту. Якщо беруть участь нецінові фактори, сам сукупний попит змінюється і крива зміщується вправо або вліво.

Нецінові фактори сукупного попиту можна поділити на чотири групи:

- фактор зміни у споживчих витратах (C), причиною якої можуть бути зміни в доходах домогосподарств, їхній добробут, очікування на майбутнє, зміни податку на доходи фізичних осіб тощо;

- фактор зміни інвестиційних витрат (I), причиною якої може бути зміна вартості позичкового капіталу, стан і перспективи зміни ділового клімату, податків на бізнес тощо;

- фактор зміни державних видатків (G), причиною яких може бути зміна державної економічної політики, зовнішні і внутрішні загрози й ризики тощо;

- фактор зміни чистого експорту (X_N), включаючи зміни зовнішньоекономічних умов.

Сукупна пропозиція – це обсяг реального валового внутрішнього продукту, виробленого за рік, та здатність виробників постачати його на ринок за заданого рівня цін.

На сукупну пропозицію також впливають цінові та нецінові фактори. Цінові фактори змінюють обсяг сукупної пропозиції і, відповідно, відбувається зсув вздовж кривої. Коли діють нецінові фактори, сама сукупна пропозиція змінюється, і крива зміщується праворуч або ліворуч.

До нецінових факторів належать технології, ціни на ресурси, обсяг використаних ресурсів, рівень оподаткування, зміни ринкових структур та інше.

Якщо не враховувати фактор часу, крива сукупної пропозиції показує прямий зв'язок між рівнем цін та обсягом сукупного виробництва. Враховуючи фактор часу, можна виокремити три періоди, в межах кожного з яких крива пропозиції веде себе по-різному (рисунок 7.5).

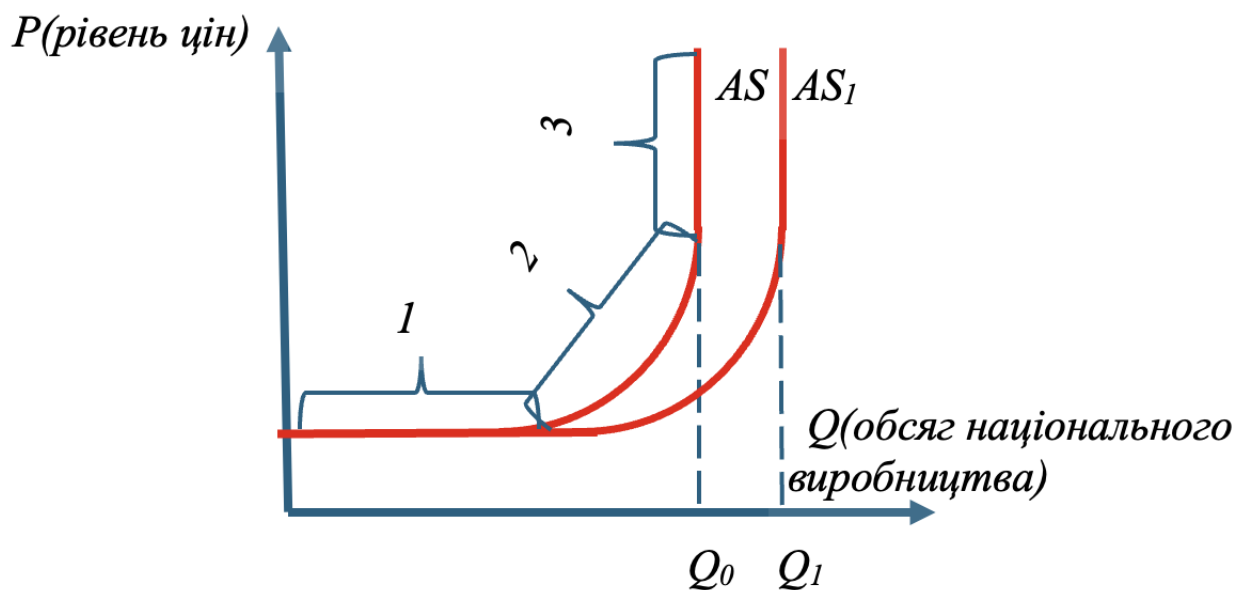

Рисунок 7.5 – Крива сукупної пропозиції

Джерело: розроблено авторами.

1. *Короткостроковий (класичний) період.* Зростання обсягу національного виробництва відбувається шляхом залучення вільних економічних ресурсів, тому загальний рівень цін не зростає. У цьому випадку крива сукупної пропозиції є горизонтальною.

2. *Проміжний період.* Зростання обсягу національного виробництва відбувається шляхом залучення вільних ресурсів, які є більш вартісними або

менш придатними, тому зміна пропозиції призводять до зміни як рівня цін. У цьому випадку крива сукупної пропозиції має висхідний характер.

3. *Довгостроковий (кейнсіанський) період.* Національна економіка перебуває у стані повної зайнятості всіх наявних ресурсів. Тому зміна рівня цін не впливає на зміну пропозиції, національна економіка заходить у стан насичення. У цьому випадку крива сукупної пропозиції є вертикальною лінією.

Досягнувши обсягу національного виробництва Q_0 національна економіка не може далі зростати. Вона перебуває у стані повної зайнятості економічних ресурсів. Подальше зростання може відбуватися виключно шляхом більш ефективного використання ресурсів, яке супроводжується зростанням продуктивності праці, зменшення ресурсоемності національної економіки, впровадження інновацій тощо. Тоді обсяг національного виробництва може зрости до рівня Q_1 .

Отже, виходячи з особливостей зростання обсягу національного виробництва можна зробити висновок: національна економіка розширює обсяг національного виробництва до рівня Q_0 , поступово залучаючи всі наявні ресурси. Такий спосіб зростання називається *екстенсивним способом зростання національної економіки*. Для зростання з рівня Q_0 до рівня Q_1 необхідно підвищувати ефективність використання наявних ресурсів. Такий спосіб зростання називається *інтенсивним способом зростання національної економіки*.

Макроекономічна рівновага – це стан національної економіки, за якого сукупний попит збігається із сукупною пропозицією.

В економічній теорії існують класичний та кейнсіанський підходи до моделей макроекономічної рівноваги.

Класична модель тісно пов'язана із законом французького економіста Жана-Батиста Сея (1762-1832): в умовах повної зайнятості витрати на придбання продукту та доходи від його продажу завжди рівні одні одному. Вартість виробленої продукції автоматично забезпечує дохід, тобто пропозиція створює попит. Тут передбачається, що отриманий дохід одразу перетворюється на витрати, певна їх частина не зберігається, а витрачається повністю.

Крива довгострокової сукупної пропозиції називається класичним сегментом і зображується у вигляді прямої лінії. На класичному сегменті економіка перебуває в стані повної зайнятості, а фактичний обсяг сукупного виробництва дорівнює її потенційному рівню. Ринок підтримує рівновагу за допомогою гнучких показників (рівень цін, номінальна заробітна плата,

процентна ставка). Якщо змінюється сукупний попит, сукупний обсяг виробництва не змінюється, змінюється лише рівень цін (рисунок 7.6).

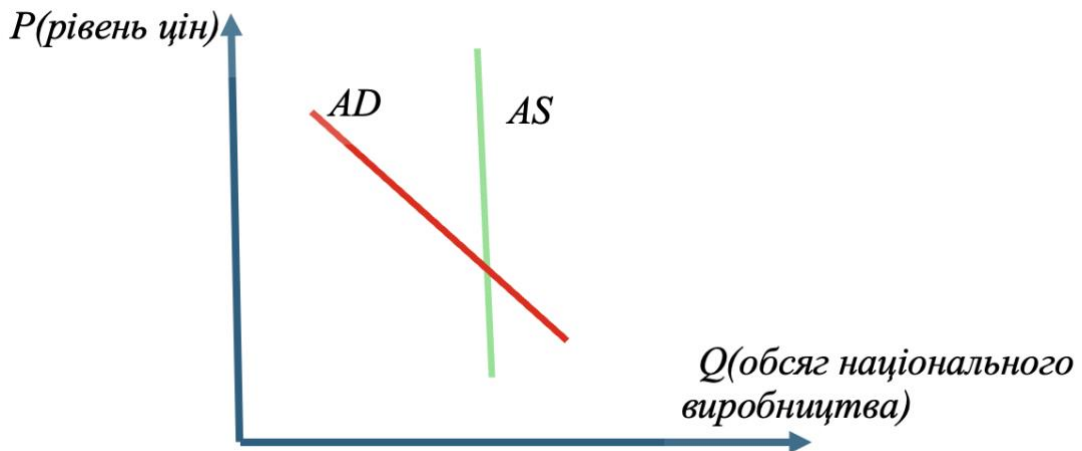

Рисунок 7.6 – Класична макроекономічна рівновага

Джерело: розроблено авторами.

У точці перетину формується макроекономічна рівновага за класичною моделлю. Класична макроекономічна рівновага досягається через механізм автоматичного саморегульованого ринку та не потребує державного втручання в економіку.

Кейнсіанська модель макроекономічної рівноваги є повною протилежністю класичній моделі. Кейнс у своїй теорії різко критикував закон Сея та виступав за державне втручання в економіку. За його словами, загальний обсяг продукції, виробленої за рік, може бути не повністю проданий та куплений, тобто доходи та витрати не будуть рівними одне одному. У цей час частина людей буде безробітною, а виробництво зменшиться, і в результаті в економіці настане криза. В умовах економічної кризи необхідно стимулювати не сукупну пропозицію, а сукупний попит, щоб попит створював пропозицію.

Загалом кейнсіанська модель підходить для короткострокового періоду. У короткостроковому періоді фактичний обсяг сукупного виробництва не відповідає його потенційному рівню, а при зміні попиту рівень цін не змінюється, а обсяг сукупного виробництва змінюється. Під час економічної кризи необхідно стимулювати збільшення сукупного попиту шляхом державного втручання в економіку, і тому сукупний попит продовжуватиме зростати, доки фактичний обсяг сукупного виробництва не досягне свого потенційного рівня (рисунок 7.7).

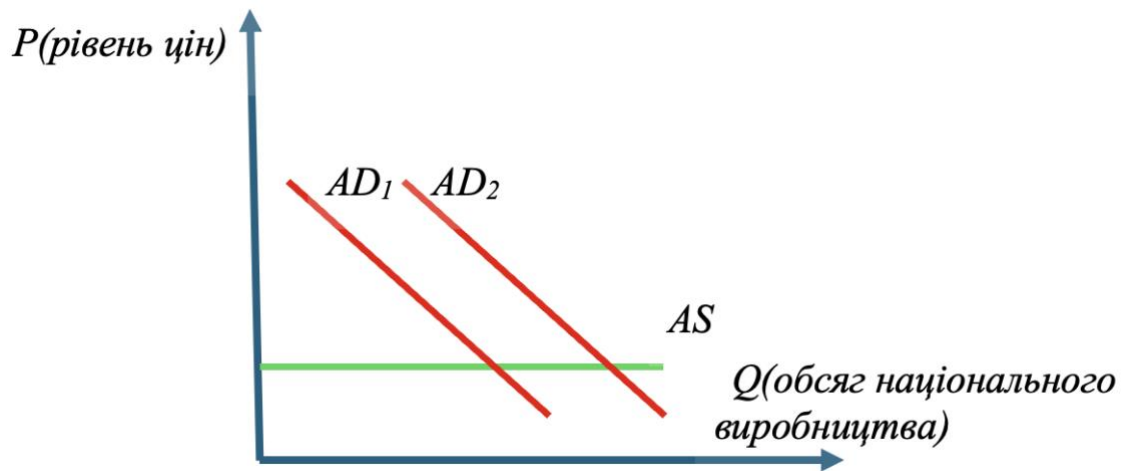

Рисунок 7.7 – Кейнсіанська макроекономічна рівновага

Джерело: розроблено авторами.

Отже, кейнсіанська макроекономічна рівновага базується на регулюванні сукупного попиту та вимагає втручання уряду в економіку.

7.8. Макроекономічна нестабільність. Інфляція і безробіття

Збалансований розвиток національної економіки – одна з фундаментальних економічних проблем. Макроекономічна нестабільність характеризується динамічними змінами основних показників національної економіки: *обсягу національного виробництва, зайнятості, рівня цін, торговельного балансу.*

Причиною макроекономічної нестабільності є низка факторів зовнішнього і внутрішнього характеру.

До факторів *зовнішнього характеру* передусім належать форс-мажорні обставини: війни, епідемії, стихійні лиха тощо.

Серед факторів *внутрішнього характеру* науковці-економісти насамперед виокремлюють *циклічний характер розвитку* національної економіки (рисунок 7.8).

Фази ділового (економічного) циклу

Рисунок 7.8 – Циклічність економічного розвитку

Джерело: [6].

Циклічний розвиток економіки – це безперервне коливання ділової активності в ринковій економіці. Зростання виробництва завжди супроводжується його спадом. Циклічність також називають періодичністю. Періодичність економічної активності відображає рух та розвиток ринкової економіки. Опис фаз ділового (економічного) циклу подано в таблиці 7.1.

Таблиця 7.1 – Фази ділового (економічного циклу)

Назва фази циклу	Динаміка зміни основних показників національної економіки		
	Обсяг національного виробництва	Зайнятість	Рівень цін
Піднесення	Стан «перегрітої економіки»	Повна зайнятість	Найвище зростання цін
Спад	Охолодження економіки, економічний спад	Зростання безробіття	Зниження темпу зростання цін
Депресія	Економіка досягає «дна»	Найвищий рівень безробіття	Ціни не зростають
Поживавлення	Економіка починає зростати	Рівень зайнятості починає зростати	Ціни починають зростати

Джерело: розроблено авторами.

Причина виникнення економічних циклів – предмет наукової цікавості вчених-економістів. У своїх дослідженнях вони виявляли причини виникнення економічних циклів і їхню тривалість. За тривалістю перебігу можна вирізнити:

- однорічні цикли, зумовлені сезонною зміною ділової активності;
- цикли Кітчина-Крума тривалістю 3-5 років, зумовлені зміною запасів;
- цикли Жугляра тривалістю 7-11 років, або інвестиційні цикли, зумовлені оновленням основного капіталу;
- цикли Кузнеця тривалістю 17-18 років, або «будівельні цикли»;
- цикли Кондратьєва тривалістю 45-60 років, пов'язані з формуванням нових технологічних укладів;
- цикли тривалістю 150-350 років, пов'язаних з глобальними логістичними процесами.

Як видно з таблиці 7.1, кожна фаза економічного циклу характеризується певним станом зайнятості й рівня цін. Вони є індикаторами економічної нестабільності, а інфляція і безробіття – її проявами. Тому далі більш детально розглянемо ці економічні явища.

Безробіття.

Законодавець дав таке визначення терміна «безробіття».

Безробіття – соціально-економічне явище, за якого частина осіб не має змоги реалізувати своє право на працю та отримання заробітної плати (винагороди) як джерела існування [20].

Досліджуючи піраміду трудових ресурсів (див. рис. 7.3), вже було наведено визначення терміну «безробітні особи». Нагадаємо, що відповідно до чинного законодавства України безробітними є особи віком від 15 до 70 років, які готові і здатні стати до роботи для отримання заробітку, оскільки не мають інших доходів для існування. Рівень безробіття в Україні в період з 2014 р. по 2024 р. подано на рисунку 7.9.

Визначення рівня безробіття є достатньо складною методологічним завданням. З 1991 по 1995 роки рівень безробіття розраховували, користуючись даними про адміністративний облік безробітних у Державній службі зайнятості. Однак поза обліком залишались особи, які здійснювали пошук роботи самостійно, не звертаючись за допомогою до державних органів.

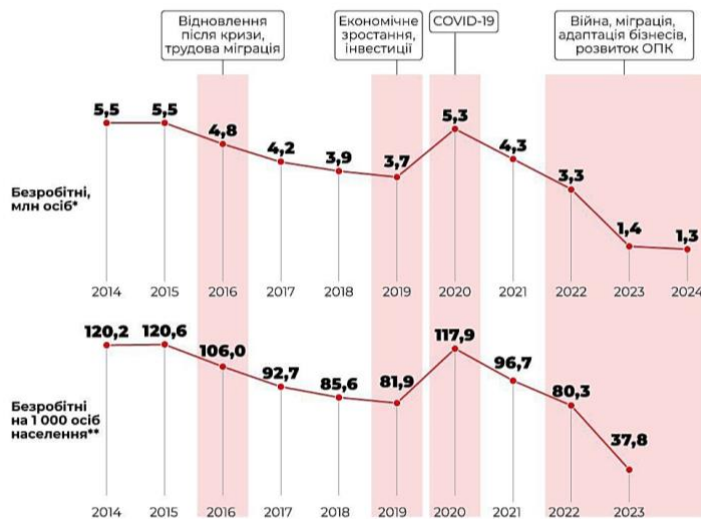
Відповідно до міжнародних стандартів головним критерієм визначення безробіття є *не формалізований облік, а зафіксована дія осіб у пошуку роботи*.

1,3 МЛН БЕЗРОБІТНИХ В УКРАЇНІ В 2024

TOP
LEAD

Попри воєнний стан та економічні труднощі, кількість безробітних зменшується. В основному через міграцію робочої сили за кордон, адаптацію ринку праці до умов війни, зміни в обліку безробітних та розвиток нових галузей економіки.

Кількість зареєстрованих безробітних в Україні

Джерела: НБУ, Світовий банк.

*Загальна кількість зареєстрованих безробітних станом на кінець кожного місяця.

**Неможливо провести розрахунок через відсутність даних про чисельність населення для 2024.

t.me/uawarinfographics

①

Рисунок 7.9 – Рівень безробіття в Україні в 2014-2023 рр.

Джерело: [25].

“Активний пошук роботи” передбачає не тільки пошукову роботу за наймом, але й:

- виконання конкретних заходів із застосуванням організації власної справи та включає такі способи:
- реєстрацію в державній службі зайнятості чи приватних фірмах працевлаштування;
- звернення до роботодавців;
- розсилання письмових резюме (стиль інформації про професійну підготовку та кар'єру);
- передачу оголошення, оголошення в газеті чи реакцію на них;
- звернення за сприянням працевлаштування до родичів і друзів;
- звернення за ліцензіями та дозволами;
- пошук землі, будівель, приміщень, машин, устаткування і фінансових ресурсів для створення власного підприємства [10, розділ 1.3]:

Таким чином, рівень безробіття за методологією Міжнародної організації праці (МОП) розраховують за формулою [10]:

$$P_{6-1} = \frac{B}{E_a} \times 100\% = \frac{B}{3+B} \times 100\%, \quad (7.20)$$

де B – чисельність зайнятого населення у віці від 15 до 70 років, розрахованого за методикою МОП;

E_a – економічно активне населення.

Показник рівня зареєстрованого безробіття розраховується за формулою [10]:

$$P_{6-2m} = \frac{B_3}{H_n} \times 100\%, \quad (7.21)$$

де B_3 – чисельність безробітних, зареєстрованих державною службою зайнятості;

H_n – загальна чисельність працездатного населення працездатного віку.

Ринкова економіка не передбачає примусу до праці. Людина може звільнитись з роботи за власним бажанням і здійснювати активний пошук роботи, обираючи найбільш прийнятний для неї спосіб. На момент пошуку роботи вона є безробітною, але таке безробіття не є загрозливим. Навпаки воно створює позитивну конкурентну атмосферу на ринку праці. Натомість безробіття, причиною якого є кризові явища в економіці, має дестабілізуючий характер. Для з'ясування, коли безробіття несе негативні наслідки для національної економіки, а коли ні, макроекономіка виокремлює декілька основних типів безробіття (рисунок 7.10).

Рисунок 7.10 – Основні типи безробіття

Джерело: розроблено авторами за матеріалами [10, п. 2.3.3].

Наявність вільної робочої сили на ринку праці є необхідною умовою для розширення та розвитку виробництва, створюючи додатковий попит на цю робочу силу. Економіка не може функціонувати, використовуючи ресурси, зокрема насамперед працю, на 100%-му рівні. Економіка повинна мати необхідні резерви праці, капіталу та землі. Тільки з таким резервом ресурсів суспільство може вирішувати проблеми, що виникають, та швидко адаптуватися до змінних умов.

Повна зайнятість в економіці – це такий стан на ринку праці, коли рівень безробіття дорівнює природному рівню безробіття. Безробіття вище рівня повної зайнятості завдає значної економічної та соціальної шкоди суспільству. Недовикористання певної частини робочої сили призводить до недовиробництва ВВП, що призводить до розриву між фактичним та потенційним ВВП. Чим вищий рівень безробіття, тим більший розрив між фактичним та потенційним ВВП.

Американський економіст Артур Оукен розрахував зв'язок між рівнем безробіття та втратою ВВП. Цей зв'язок став відомим як закон Оукена.

Закон Оукена — це концепція, згідно з якою, перевищення природного рівня безробіття на 1 %, призводить до втрати реального обсягу ВВП на 2,5 %.

Закон Оукена записується у вигляді формули:

$$\frac{Q^* - Q}{Q^*} = \gamma (u - u^*), \quad (7.22)$$

де Q^* — потенційний обсяг виробництва при повній зайнятості;

Q — фактичний обсяг національного виробництва;

u — фактичний рівень безробіття;

u^* — природний рівень безробіття;

$\gamma = 2,5\%$ — коефіцієнт Оукена.

Крім економічних наслідків, безробіття також завдає соціальної шкоди. Воно негативно впливає на самого працівника. Внаслідок безробіття втрачається кваліфікація, ділова репутація, самооцінка. Через масову втрату доходів відбувається криміналізація суспільства. Тому питання зайнятості є питанням національної ваги.

Право на працю закріплено в Конституції України. Кабінет Міністрів України розробляє і затверджує «Основні напрями реалізації державної

політики у сфері зайнятості населення та стимулювання створення робочих місць» на середньостроковий період [24].

«Державна політика зайнятості населення базується на принципах:

- 1) пріоритетності забезпечення повної, продуктивної та вільно обраної зайнятості в процесі реалізації активної соціально-економічної політики держави;
- 2) відповідальності держави за формування та реалізацію політики у сфері зайнятості населення;
- 3) забезпечення рівних можливостей населення у реалізації конституційного права на працю;
- 4) сприяння ефективному використанню трудового потенціалу та забезпечення соціального захисту населення від безробіття» [20, ст. 15].

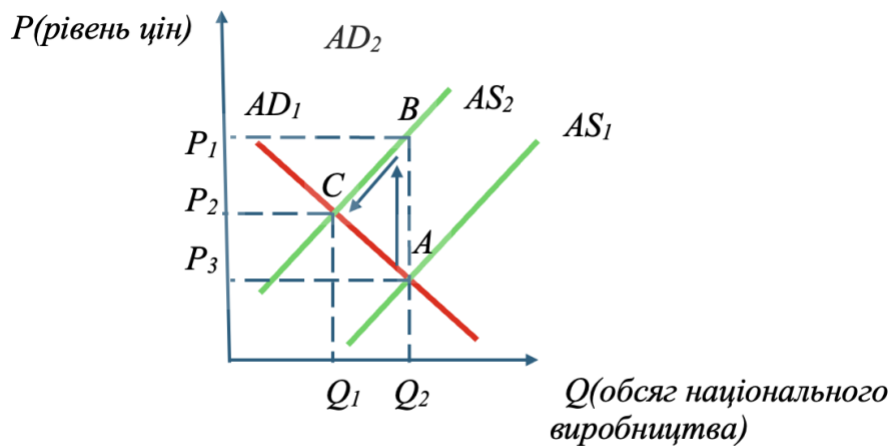
Інфляція.

Економічне явище інфляції головним чином пов'язане з появою паперових грошей та їх функціями. Термін «інфляція» перекладається з латинського слова «inflatio» і означає «надування», «роздування».

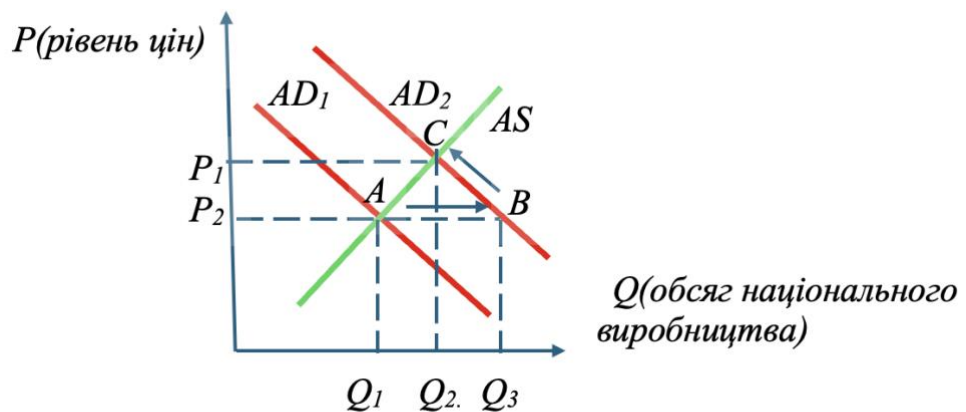
Вперше інфляцію зафіксували в Північній Америці під час Громадянської війни 1861-1865 років. Вона проявлялась як процес надмірного збільшення паперових грошей в обігу. Поняття інфляції почало використовуватися в Англії та Франції в XIX столітті. Після Першої світової війни воно стало широко вживатись у науковій літературі. Зараз інфляція – широко вживане поняття, яке означає зростання загального рівня цін.

Інфляція — це багатофакторне економічне явище, яке означає зниження купівельної спроможності грошей та їх знецінення в результаті підвищення загального рівня цін. Протилежне явище інфляції, тобто зниження загального рівня цін і витрат, називається *дефляцією*.

Зростання цін відбувається з двох причин – перевищення попиту над пропозицією (інфляція попиту) та збільшення виробничих витрат (інфляція пропозиції).

б) інфляція пропозиції

а) інфляція попиту

Рисунок 7.11 – Інфляція попиту і пропозиції:

а – інфляція попиту; б – інфляція пропозиції

Джерело: розроблено авторами.

Механізм інфляції попиту і пропозиції розглянемо на конкретних прикладах. Для моделювання процесу інфляції взято проміжну ділянку графіка сукупної пропозиції.

Приклад 7.4. Макроекономічна рівновага знаходилась в точці $A(Q_1, P_2)$ (рисунок 7.11, а). Уряд з 1-го січня збільшив всі соціальні виплати. Тому населення може спожити новий обсяг національного виробництва Q_3 за ти самим рівнем цін (точка $B(Q_3, P_2)$). Проте виробництво залишилось на тому ж самому рівні (графік AS). Споживачі будуть змушені прилаштуватись до нових ринкових умов (точка $C(Q_2, P_1)$).

Приклад 7.5. Макроекономічна рівновага знаходилась в точці $A(Q_2, P_3)$ (рисунок 7.11, б). Через неціновий фактор пропозиції (зросла ціна енергоносіїв) графік AS_1 пропозиції змістився (новий графік AS_2). Попередній обсяг національного виробництва Q_2 виробники можуть запропонувати за рівнем цін P_2 . Проте сукупний попит залишився таким, який він був раніше. Тому нова точка макроекономічної рівноваги $C(Q_1, P_2)$.

Можна вирізнити декілька різновидів інфляції залежно від критерія оцінки (рисунок 7.12).

Ціни не мають тенденції до зниження. Немає жодної національної економіки, де б не зростали ціни. Тому невелику інфляцію можна передбачити, контролювати і впроваджувати компенсаційні заходи. До таких заходів, зокрема, належать індексація фіксованих доходів. Індexсація доходів в Україні відбувається відповідно до Закону України «Про індексацію грошових доходів України» [26]. Починаючи з бюджетного 2023 року, дію цього закону зупинено на час воєнного стану.

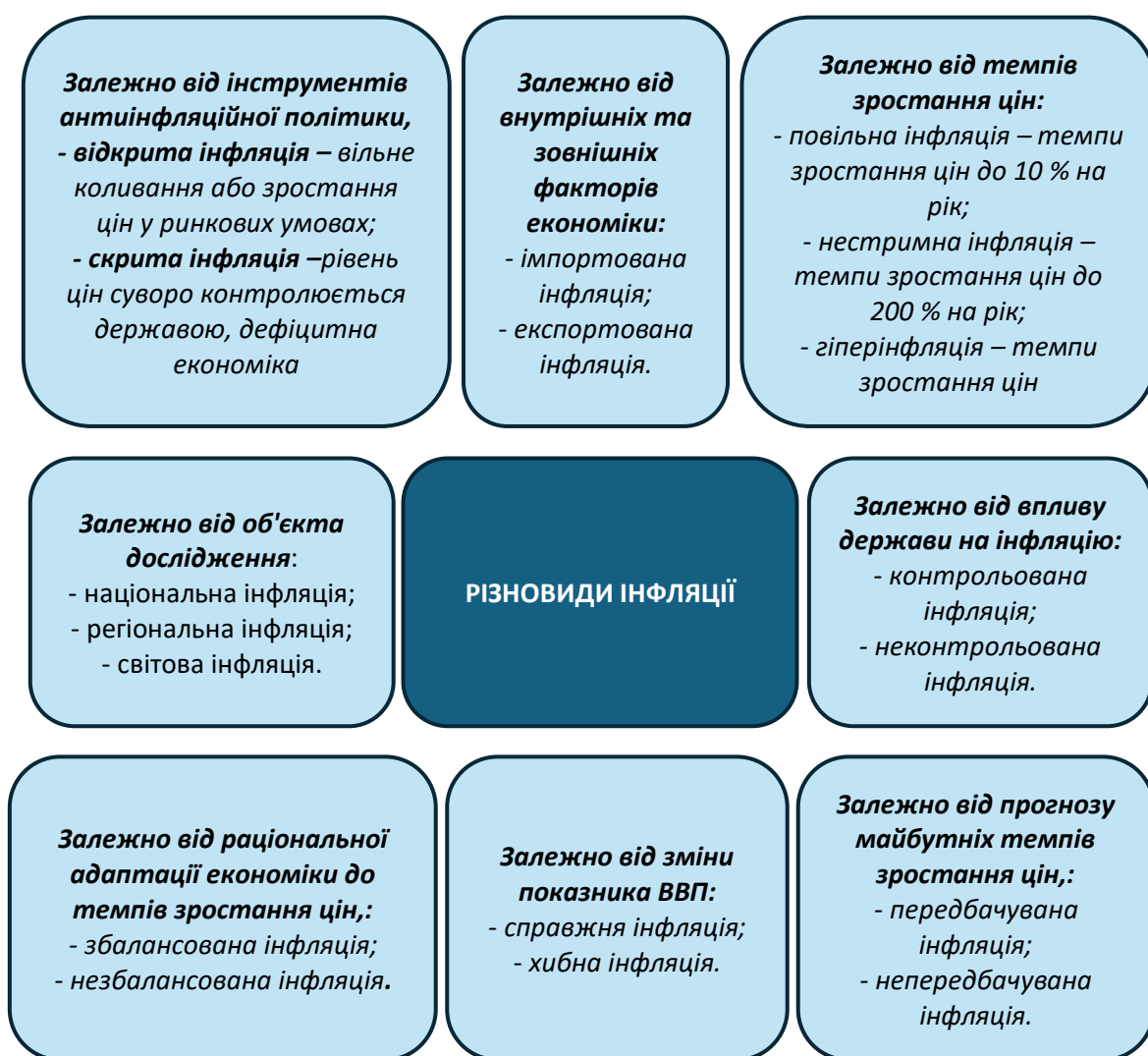

Рисунок 7.11 – Різновиди інфляції залежно від критерія оцінки

Джерело: розроблено авторами.

Індекс споживчих цін (ІСЦ) обчислює Державна служба статистики України й оприлюднює його.

Нестримна й галопуюча інфляція є загрозовою для національної економіки. За такого рівня інфляції гроші фактично перестають виконувати свої

функції (див. рис. 4.7 цього підручника). Замість розрахунків у національній валюті починають активно використовуватись розрахунки в резервних валютах, бартерні розрахунки, взаємозаліки тощо. Інвестиції втрачають сенс. Найбільше потерпають від інфляції особи з фіксованими доходами (пенсіонери, працівники бюджетної сфери, отримувачі державних фіксованих виплат).

Наостанок, досліджуючи тему макроекономічної нестабільності, з'ясуємо, як пов'язані між собою інфляція і безробіття.

На думку Кейнса, інфляція і безробіття проявляються на різних фазах ділової активності, а саме: інфляція досягає максимуму у фазі піднесення (буму), а безробіття – у фазі депресії (економічного дна) (див. рис. 7.8 цього підручника). Тобто інфляція – прояв перегрітої економіки, коли всі ресурси наближені до повної зайнятості. Ресурси дорожчають, це є основою інфляційних процесів. Натомість безробіття – прояв охолодженої економіки, яка характеризується зниженими купівельними настроями через зменшення потреби у ресурсах, зокрема потреби у створенні робочих місць..

Відповідно до цього теоретичного припущення теорія державного регулювання описує дві політики, які допомагають національній економіці подолати прояви макроекономічної нестабільності (рисунок 7.12).

ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ

Політика дорогих грошей.

1. Застосовується, коли економіка знаходиться в фазі піднесення (буму) для «охолодження економіки».
2. Характеризується високими позиковими відсотками, високою обліковою ставкою, які «зв'язують депозити» і роблять дорогими кредити.
3. Характеризується високими податками.
4. Зберігання стає вигідніше інвестування

Політика дешевих грошей.

1. Застосовується, коли економіка знаходиться в фазі депресії (дна) для «розігріву економіки».
2. Характеризується низькими позиковими відсотками, низькою обліковою ставкою які роблять маленькою винагороду за депозити, а кредити – дешевими.
3. Характеризується низькими податками.
4. Інвестування стає вигідніше зберігання.

Рисунок 7.12 – Політики державного регулювання економіки

Джерело: розроблено авторами.

Спираючись на висновок Кейнса, англійський економіст Албан Філіпс (1914-1975) запропонував графічне зображення зв'язку між безробіттям та інфляцією (рис. 7.12). Цей зв'язок називається кривою Філіпса.

Як видно з рисунка 7.13, при дуже високому рівні інфляції (т. В) рівень безробіття низький. А при низькому рівні інфляції безробіття зростає – точка А.

Отже, крива Філіпса – це графічне зображення, яке показує обернену залежність між рівнем безробіття та рівнем інфляції.

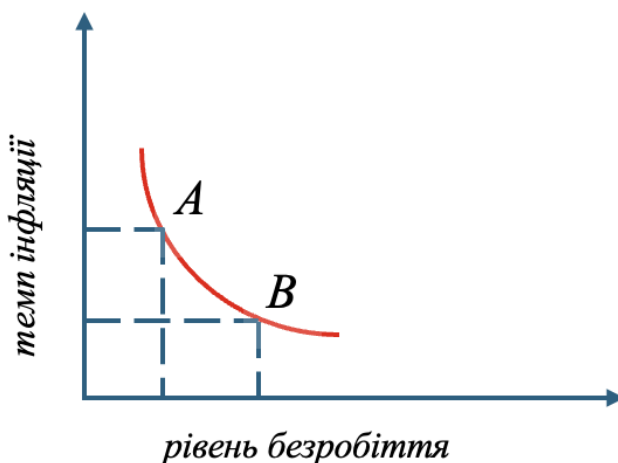

Рисунок 7.13 – Крива Філіпса

Джерело: розроблено авторами.

Крива Філіпса показує, що рівень безробіття обмежує можливості підвищення заробітної плати, яка є одним із елементів витрат. Обмеження зростання заробітної плати впливає на рівень цін.

Крива Філіпса показує просту однофакторну модель інфляції. Інфляція є функцією безробіття:

$$\pi = f(u), \quad (7.23)$$

де π – інфляція;

u – безробіття.

Однак заробітна плата – не єдиний фактор, який впливає на рух цін. Виникнення інфляції не обмежується однією причиною. Зростання заробітної плати – це лише один фактор зростання цін. Той факт, що інші причини інфляції не враховуються, не дозволяє теорії Філіпса пояснити явище *стагфляції*. Якщо, за Кейнсом, існував вибір між інфляцією та безробіттям, то в 1970-х роках обидва явища відбувалися одночасно, тобто разом з безробіттям

зростала й інфляція. У той час високе безробіття супроводжувалося значним зростанням цін. А в 1983-1991 роках і інфляція, і безробіття знизилися.

Стагфляція – це одночасне виникнення безробіття та інфляції в умовах стагнації (застою) виробництва. Криза, що сталася в 1973-1975 роках, характеризувалася зростанням цін на сировинні товари через неодноразове підвищення цін на нафту Організацією країн-експортерів нафти (ОПЕК). У ті роки врожаї зернових культур були неочікувано низькими, і ціни на сільськогосподарську продукцію різко зросли. Явища стагфляції, що відбувалися в 1970-х роках, показали, що однофакторна модель інфляції не враховує взаємозв'язок усіх причин інфляції. В умовах стагфляції держава одночасно вирішує надзвичайно складні завдання скорочення спаду виробництва та ліквідації інфляції. Для придушення інфляції необхідно скоротити дефіцит державного бюджету, обмежити кредитну активність та знизити доходи населення. Однак така політика створює ризик подальшого глибокого спаду виробництва, особливо якщо в цій економіці розвинулися інфляції витрат. Підприємства, які не зможуть покрити виробничі витрати в майбутньому, припинять свою діяльність у відповідь на таку політику. Їхні борги перед постачальниками та продавцями зростатимуть.

У боротьбі зі спадом виробництва уряд і центральний банк можуть розширювати канали кредитування підприємств і збільшувати дефіцит бюджету. Проте це призводить до сплеску інфляції.

Те, що проблема не вирішена, не означає, що вона нерозв'язна. Економічна політика держави змушена лавірувати між спадом виробництва та інфляцією, а також інфляцією та безробіттям. Визнання суперечностей і складності таких економічних умов має запобігти одностороннім діям, що створюють умови для загострення інфляції. Здійснення структурних змін має поєднуватися з державними заходами щодо захисту населення від соціальної шкоди.

Питання до теми 7

1. Розкрийте зміст основних питань макроекономіки.
2. Опишіть взаємодію суб'єктів ринкової економіки за допомогою моделі циркуляції доходів і витрат у відкритій ринковій економіці.
3. Розкрийте зміст категорії «*обсяг національного виробництва*». Поясніть, чим сукупний суспільний продукт відрізняється від валового внутрішнього продукту.

4. Прокоментуйте методи розрахунку ВВП.
5. Прокоментуйте вигляд кривої сукупного попиту. Поясніть, як змінюється положення кривої сукупного попиту під впливом цінових і нецінових факторів. Наведіть приклади.
6. Прокоментуйте вигляд кривої сукупної пропозиції. Поясніть, як змінюється положення кривої сукупної пропозиції під впливом цінових і нецінових факторів. Наведіть приклади.
7. Поясніть зміст стану макроекономічної рівноваги.
8. Поясніть, у чому полягає циклічність економічного розвитку. Прокоментуйте фази ділової активності.
9. Розкрийте сутність безробіття, назвіть основні типи безробіття.
10. Розкрийте сутність інфляції. Поясніть, яка є небезпечною для національної економіки.

Завдання і вправи до теми 7

1. Складіть економічний словник (глосарій) за темою.
2. Складіть логічні схеми до теми.
3. Підготуйте доповідь на тему:
 - Темпи зростання валового внутрішнього продукту в Україні;
 - Національна економіка: система, цілі, структура, тенденції розвитку, моделі;
 - Економічний потенціал і національне багатство України;
 - Особливості створення національної економічної моделі в Україні;
 - Прояви тіньової економіки в Україні;
 - Роль держави в економіці та державне регулювання економіки;
 - Основи соціально-економічного розвитку сучасної національної моделі економіки України.
4. В економіці наведені такі дані (млрд. грн):
 - трансфертні платежі – 6,0;
 - загальний обсяг приватних інвестицій – 18,4;
 - непрямі податки на бізнес – 9,0;
 - чистий експорт – 2,2;
 - нерозподілений прибуток корпорації – 4,9;
 - амортизація – 8,9;
 - особисті споживчі витрати – 88,2;

- податок на прибуток підприємств – 2,6;
- внески на соціальне страхування – 0,5;
- державні закупівлі товарів і послуг – 9,8;
- ПДФО – 4,8.

Потрібно знайти:

- а) валовий внутрішній продукт;
- б) національний дохід;
- в) отриманий дохід.

5. За даними таблиці визначте вартість споживчого кошика, що складається з товарів X і Y, індекс споживчих цін та рівень інфляції. Склад споживчого кошика не змінюється і, відповідно, товар X дорівнює 3 одиницям, а товар Y дорівнює 5 одиницям.

Рік	Ціна товару X	Ціна товару Y	Вартість споживчого кошика	Індекс цін	Рівень інфляції
2019	2	1		100	
2020	6	3			
2021	8	6			
2022	12	15			
2023	24	25			

6. Потенційний валовий внутрішній продукт в економіці становить 2000 мільярдів гривень. Рівняння кривої сукупного попиту задається як $Y = 2480 - 200P$. Через збільшення державних витрат рівняння кривої сукупного попиту змінилося на $Y = 2560 - 200P$. Знайдіть рівноважний рівень цін і валовий внутрішній продукт у короткостроковому та довгостроковому періодах і побудуйте графік.

Тестові завдання до теми 7

Тест № 1

1. Італійські робітники, які працюють у Франції, отримують звітні заробітну плату. При розрахунку якого показника врахують їх доходи?

- а) ВВП Франції;
- б) ВВП Франції;
- в) ВВП Італії;
- г) ВВП Італії;

д) ВВП Франції та ВВП Італії.

2 За якою ціною включаються товари та послуги до номінального ВВП:

- а) за поточними цінами;
- б) за фактичними цінами;
- в) за цінами базового періоду;
- г) за цінами попереднього року;
- д) у натуральному вимірі.

3. Що з наведеного не є основною макроекономічною метою?

- а) економічне зростання;
- б) повна зайнятість;
- в) зниження ціни товару;
- г) справедливий розподіл доходу;
- д) зовнішньоторговельний баланс.

4. Яке з наведених тверджень є неправильним:

- а) валовий внутрішній продукт має територіальний характер;
- б) ВВП – сума доданої вартості;
- в) ВВП не враховує вартість товарів і послуг, вироблених резидентами за кордоном;
- г) ВВП — це загальна вартість усіх товарів і послуг, вироблених у країні за певний період часу;
- д) ВНП — це загальна вартість усіх товарів і послуг, вироблених у країні.

5. Дефлятор ВВП:

- а) відношення номінального ВВП до реального ВВП;
- б) відношення реального ВВП до ВВП;
- в) відношення реального ВВП до індексу цін;
- г) Відношення реального ВВП до ІСЦ;
- д) відношення фізичної продукції, виробленої в поточному році, до базового року.

6. У рівнянні $Y = C + I + G + X_n$ фактор G - це:

- а) державні витрати;
- б) споживчі витрати;
- в) інвестиційні витрати;
- г) чистий експорт;

д) державні доходи.

7. Які суб'єкти взаємодіють за моделлю кругового обігу в макроекономіці:

- а) домашні господарства та фірми;
- б) домогосподарства, фірми та уряд;
- в) інвестори, фінансові агенти, держава та зовнішнє середовище;
- г) домогосподарства, фірми, уряд і зовнішнє середовище;
- д) внутрішнє середовище, зовнішнє середовище та держава.

8. Припустимо, що економіка виробляє 10 т пшениці за ціною 100 доларів за тону та 2 машини за ціною 500 доларів за машину. Тоді ВВП цієї країни дорівнюватиме:

- а) 2000;
- б) 1000;
- в) 500;
- г) 10;
- д) недостатньо даних для розрахунку ВВП.

9. Людина йде з роботи за власним бажанням. Це збільшує наступний тип безробіття:

- а) фрикційне;
- б) структурне;
- в) циклічне;
- г) природне;
- д) сезонне.

10. Повна зайнятість – це:

- а) відсутність структурного безробіття;
- б) відсутність природного безробіття;
- в) стовідсоткова зайнятість усіх працездатних людей;
- г) відсутність фрикційного безробіття;
- д) повна зайнятість досягається лише за умови низького рівня інфляції.

Тест № 2

1. Жорсткий контроль рівня цін та доходів – це:

- а) відкрита інфляція;
- б) прихована інфляція;
- в) інфляція попиту;

- г) інфляція витрат;
- д) очікувана інфляція.

2. Як називається уповільнення темпів зростання цін:

- а) інфляція;
- б) дефляція;
- в) прогрес;
- г) стагфляція;
- д) застій.

3. Кількість безробітних у країні становить 6 мільйонів, а загальна чисельність робочої сили — 120 мільйонів. Який рівень безробіття?

- а) 5 %;
- б) 20 %;
- в) 0,05 %;
- г) 25 %;
- д) 2 %.

4. Рецесія, що супроводжується високим рівнем безробіття та дуже високим рівнем інфляції, це:

- а) очікувана інфляція;
- б) дефляція;
- в) стагнація;
- г) стагфляція;
- д) прихована інфляція

5. Людина, яка втрачає роботу через економічний спад, збільшує наступний тип безробіття:

- а) фрикційне;
- б) структурне;
- в) циклічне;
- г) природне;
- д) сезонне.

6. Яке з перелічених явищ не викликає інфляції?

- а) державна монополізація грошової емісії;
- б) монопольне панування профспілок у встановленні заробітної плати;

- в) монополія великих фірм на виробничі витрати;
- г) адміністративний контроль цін;
- д) зростання заощаджень.

7. Яке явище не викликає інфляції попиту в економіці:

- а) збільшення військових витрат;
- б) збільшення інвестиційних витрат;
- в) зниження продуктивності праці;
- г) зниження податків;
- д) зниження процентних ставок.

8. Згідно із законом Оукена:

- а) існує обернена залежність між рівнем реального ВВП та безробіттям;
- б) існує прямий зв'язок між рівнем номінального ВВП та безробіттям;
- в) існує прямий зв'язок між рівнем реального ВВП та безробіттям;
- г) існує обернений зв'язок між рівнем номінального ВВП та безробіттям;
- д) існує прямий зв'язок між рівнем реального ВВП та інфляцією.

9. Повна зайнятість – це:

- а) стовідсоткова зайнятість усіх працездатних людей;
- б) відсутність природного безробіття;
- в) відсутність структурного безробіття;
- г) відсутність фрикційного безробіття;
- д) повна зайнятість досягається лише за умови низького рівня інфляції.

10. Інженер О. Сидоренко залишив компанію, щоб отримати кращу роботу.

Який вид безробіття це означає:

- а) фрикційне та структурне;
- б) циклічне;
- в) фрикційне;
- г) структурне;
- д) фрикційне та циклічне.

Тест № 3 (правильними можуть бути декілька відповідей)

1. Оберіть правильні твердження:

- а) соціальні інструменти є інструментами державного регулювання економіки;
- б) бюджетно-податкові інструменти державного регулювання економіки – це фіскальні інструменти;
- в) грошово-кредитні інструменти державного регулювання економіки забезпечують вплив держави на економіку через систему оподаткування;
- г) одним із основних питань макроекономіки є питання цінової стабільності;
- д) торговельний баланс – це різниця між експортом та імпортом.

2. У моделі циркуляції доходів і витрат у відкритій економіці:

- а) домогосподарства отримують доходи від експорту ресурсів;
- б) підприємства і домогосподарства є платниками податків;
- в) на ринку товарів і послуг домогосподарства є покупцями, а підприємства – продавцями;
- г) держава несе державні витрати і на ринку товарів і послуг, і на ринку ресурсів;
- д) підприємства є експортерами товарів і ресурсів.

3. Оберіть правильні твердження:

- а) суспільний національний продукт є меншим від валового внутрішнього продукту;
- б) результати діяльності українського підприємства за кордоном враховуються при розрахунку валового національного продукту;
- в) національний дохід є меншим від валового внутрішнього продукту;
- г) суспільний національний продукт є більшим за національний дохід;
- д) за допомогою суспільного національного продукту важко визначити обсяг національного виробництва, оскільки він містить подвійний обрахунок результатів діяльності підприємств.

4. У поточному році темп інфляції становив 0,08 %. Це означає, що:

- а) індекс цін $I_u > 100$ %;
- б) індекс цін $I_u > 10$ %;
- в) індекс цін $I_u < 100$ %;
- г) індекс цін $I_u > 0,08$ %;
- д) недостатньо інформація для правильної відповіді.

5. Оберіть правильні твердження:

- а) зайняті і безробітні разом – це працездатне населення;
- б) до працездатного населення входять особи непрацездатного віку;
- в) економічно неактивне населення – це непрацездатне населення;
- г) зайняті і безробітні разом – це економічно активне населення;
- д) непрацездатне населення за чисельністю є меншим за економічно неактивне населення.

6. Неціновими факторами сукупного попиту є:

- а) зміна податку на доходи фізичних осіб;
- б) зміна ціни на сировину;
- в) зміна державних видатків;
- г) зміни зовнішньоекономічних умов;
- д) зміна податку на прибуток підприємств.

7. Оберіть правильні твердження:

- а) фаза *піднесення* ділового (економічного циклу) характеризується найвищим рівнем інфляції;
- б) фаза *депресія* характеризується найвищим рівнем інфляції;
- в) фаза *спад* характеризується зростанням безробіття;
- г) фаза *пожвавлення* характеризується зростанням рівня зайнятості і цін одночасно;
- д) цикли Кондратьєва тривають 45-60 років.

8. Оберіть правильні твердження:

- а) повна зайнятість, це коли всі, хто хоче і може працювати працевлаштовані;
- б) фрикційне безробіття – це тип природного безробіття;
- в) структурне безробіття – це тип природного безробіття;
- г) закон Оукена показує вплив інфляції на безробіття;
- д) сезонне безробіття – це тип структурного безробіття.

9. Інфляцію попиту можуть спричинити:

- а) збільшення соціальних виплат;
- б) збільшення особистих податків;
- в) збільшення заробітних плат бюджетних працівників;
- г) збільшення безробітних;

д) немає правильної відповіді.

10. Оберіть правильні твердження:

- а) політику «дорогих» грошей застосовують, для пожвавлення економіки;
- б) стагфляція – це процес, зворотний інфляції;
- в) крива Філіпса – це залежність інфляції від безробіття;
- г) політика дешевих грошей полягає у зниженні процентних ставок і зниженні податків;
- д) політика дорогих і дешевих грошей підходить виключно для однофакторної моделі.

ТЕМА 8

СВІТОВА ЕКОНОМІКА

Ключові поняття: *світове господарство, світова торгівля, глобалізація, міжнародний поділ праці, міжнародна спеціалізація, міжнародна кооперація, спеціальні економічні зони, функціональна інтеграція.*

Ця тема присвячена питанням становлення і розвитку світової економіки. Ми розглянемо принципи формування економічних відносин між країнами, форми і способи формування економіко-політичних союзів, а також з'ясуємо, яке місце займає України у світовій економіці і які перспективи й загрози має наша подальша інтеграція у світове господарство.

8.1. Сутність, етапи формування і характерні риси світового господарства. Глобалізація

На сьогодні переважна більшість країн світу є країнами з відкритою ринковою економікою. За допомогою моделі циркуляції доходів і витрат у відкритій ринковій економіці (див. рис. 7.2) ми розглянули взаємодію суб'єктів економіки із зовнішнім середовищем. Основою цієї взаємодії є експортно-імпортні операції. У сучасному світі їхній обсяг є настільки великим, що його не можна не враховувати, аналізуючи процеси, які відбуваються всередині економічної системи. Отже, ми можемо констатувати, що нині національні економіки є учасниками глобальної економічної системи – *світового господарства*.

Світове господарство – це синергія національних господарств. Це не просто арифметична сума національних економік. Долучаючись до світового господарства, національні економіки отримують одночасно нові можливості і нові виклики, які несе функціонування підсистем світового господарства. (рисунок 8.1).

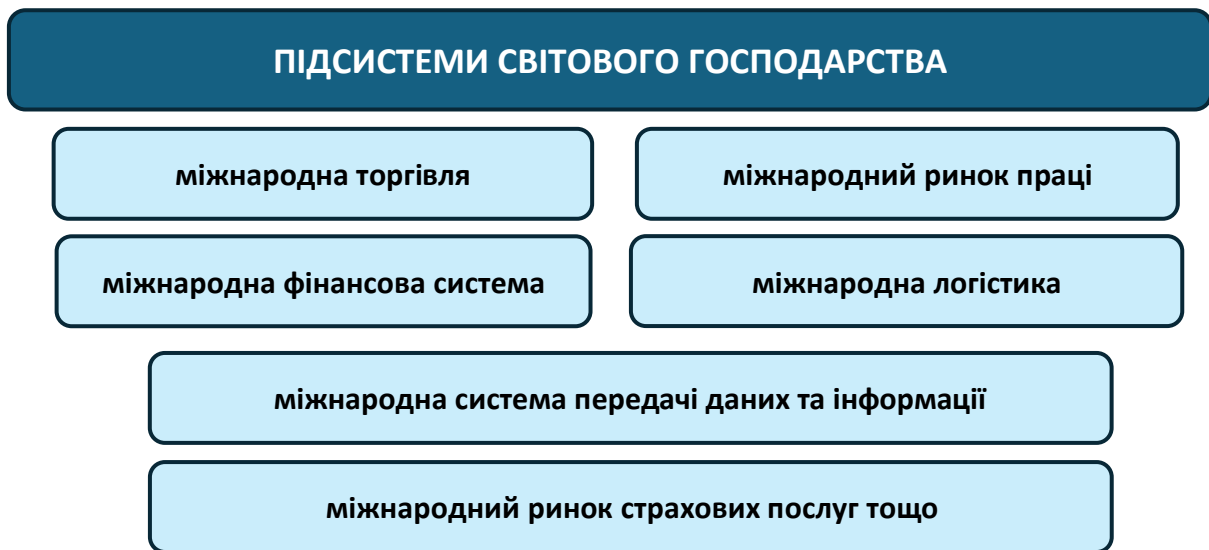

Рисунок 8.1 – Підсистеми світового господарства

Джерело: розроблено авторами.

Важко уявити, але ще в середині ХХ століття більшість населення світу протягом життя не виїжджало за межі свого населеного пункту (адміністративного району), а для задоволення потреб використовувало товари й послуги регіональних виробників. Відсутність глобальної інформаційної мережі обмежувала доступ до інформації, зокрема до інформації економічного характеру.

Протягом цивілізаційного розвитку людство пройшло тривалий шлях створення і трансформації світового господарства. Можна виділити декілька етапів формування світового господарства.

Підготовчий етап (до ХІХ ст.) – несистематичні торговельні відносини між державами, які посилились із розвитком мореплавства на базі *великих географічних відкриттів*:

1-й етап (початок – середина ХІХ ст.) – трансформація світової торгівлі у світове господарство на основі розвитку залізниць, великої фабрично-заводської індустрії.

2-й етап (середина ХІХ – початок ХХ ст.) – економічна взаємодія між країнами зростає. Формується профіль світової спеціалізації країн.

3-й етап (20-90-ті роки ХХ ст.) – формування міжнародних інтеграційних структур (спільний ринок, країни економічної взаємодопомоги тощо).

4-й етап (90-ті роки ХХ століття і до цього часу) – формування глобальної економіки.

Сучасний етап формування світового господарства безпосередньо пов'язаний із процесом *глобалізації*. Термін *глобалізація* походить від французького *global* – загальний, всесвітній, або від англійського *globe* – земна куля.

Глобалізація – це процес світового масштабу, який проявляється в уніфікації національних економік і формує безбар'єрний світовий економічний простір.

Глобалізація є об'єктивним процесом. Її прояви в короткостроковій перспективі не завжди можуть нести позитивні зміни. Так, вливання в національну економіку іноземних інвестицій може привести до зміни промислового профілю країни, що, в свою чергу, може спричинити структурне безробіття. Однак, враховуючи неминучість глобалізаційних процесів, національні економіки мають розробляти і впроваджувати адаптивні політики, застосування яких могло б пом'якшити наслідки трансформаційних процесів глобального характеру.

Характерні риси сучасного світового господарства подано на рисунку 8.2.

Рисунок 8.2 – Характерні риси сучасного світового господарства

Джерело: [11, с. 317].

Далі ми розглянемо підходи до класифікації країн, що входять до світового господарства.

8.2. Класифікація країн, що входять до світового господарства

На сьогодні є декілька прийнятих у світі систем класифікацій, в основу яких покладено як економічні показники, так і історико-географічні особливості розвитку країн.

За рівнем взаємодії національної економіки із світовим господарством усі країни поділяють на країни із *закритою і відкритою економікою*. На сьогодні країн із абсолютно закритою економікою у світі немає. Тому можна говорити про ступінь відкритості економіки, використовуючи такі показники:

- індекс товарності (див. рис. 8.3);
- співвідношення імпорту і ВВП;
- співвідношення експорту і ВВП;
- співвідношення вітчизняних та іноземних інвестицій.

Класифікація ООН. В основі класифікації країн, що входять до світового господарства, лежить методика ООН. Ця методика поділяє країни на країни першого, другого і третього світу.

Країни першого світу (розвинені країни, 54,6 % світового ВВП) – всього 24 країни. Серед цих країн окрему групу утворюють країни *Великої сімки* (47 % світового ВВП, 51 % світової торгівлі): Велика Британія, Італія, Канада, Німеччина, США, Франція, Японія.

Країни другого світу (країни з перехідною економікою) – усього 28 країн. Цю групу утворюють європейські та азійські країни, які належали до колишнього так званого соціалістичного табору. До країн другого світу належить і Україна. Серед цих країн особливу групу утворюють так звані *просунуті країни*: Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія.

Країни третього світу (країни, що розвиваються) – всього 132 держави Азії, Африки та Латинської Америки.

Для обліку інформації статистичним відділом ООН розроблено список країн "Standard Country or Area Codes for Statistical Use" [21]. Відповідно до цього списку Україна входить до груп країн – членів СНД. Україна була засновницею СНД, але ніколи юридично не входила до цієї організації, а починаючи з 2014 року припинила співробітництво з нею. У 2022 році Європейська Рада надала Україні статус кандидата на вступ до ЄС. Наразі вирішується питання щодо пришвидшеної процедури вступу (див. рис. 8.5).

Класифікація світового банку. Класифікацію країн, що входять до світового господарства, проводить Світовий банк. Він групує країни за такими показниками:

- зростання ВВП (річний, %);
- ВВП (поточний, \$);
- ВНД на душу населення, метод Атласа (поточний, \$);
- експорт товарів і послуг (% ВВП);
- прямі іноземні інвестиції, чистий прибуток (платіжний баланс) (поточний, \$);
- інфляція, споживчі ціни (річні, %);
- населення, разом;
- очікувана тривалість життя при народженні, всього років;
- коефіцієнт бідності, за національною межею бідності (% населення).

На сьогодні для країн з низьким рівнем доходів межа бідності становить \$3 на день, для країн з доходами нижчими за середні – \$4,2 на день, для країн з доходами, вищими за середні – \$8,3 на день [36].

8.3. Міжнародна економічна інтеграція

Міжнародна економічна інтеграція – це процес поступового формування єдиного наднаціонального господарського механізму, основними елементами якого є наднаціональний (світовий, регіональний) попит, наднаціональна пропозиція, а також норми, правила, інструменти, які забезпечують ефективність міжнародних економічних відносин. Міжнародна економічна інтеграція зумовлена міжнародним поділом праці.

Міжнародний поділ праці – це закріплення за національною економікою певних видів економічної діяльності. Міжнародний поділ праці відбувається в результаті конкурентної боротьби між країнами, які пропонують на міжнародні ринки власні ресурси, товари і послуги.

Приклад 8.1. Першість на світовому ринку праці у сфері ІТ-технологій займають індійські програмісти, оскільки їхні вимоги до заробітної плати є конкурентними порівняно з програмістами інших країн.

Приклад 8.2. 80-90 % світового експорту кориці забезпечує Шрі-Ланка, вона має виключні природні умови для вирощення цієї спеції, і тому є природним монополістом з експорту цього продукту.

Приклад 8.3. Англійські страхові компанії є лідером світового ринку в сфері страхування морських танкерів. Цю позицію вони зайняли завдяки професіоналізму, бездоганній діловій репутації, а також високій довірі англійському інституту права.

ІНСТРУМЕНТАРІЙ МІЖНАРОДНОГО ПОДІЛУ ПРАЦІ

Міжнародна спеціалізація – концентрація однорідного виробництва в межах однієї країни. Випуск продукції цього виробництва перевищує внутрішні потреби країни.

ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ

Коефіцієнт відносної експортної спеціалізації

$$k_c = \frac{E_k}{E_c} \quad (8.1)$$

E_k - питома вага продукту в експорті країни;

E_c - питома вага продукту в експорті світу.

Індекс товарності

$$t = \frac{E+I}{ВВП} \quad (8.2)$$

E – експорт; I – імпорт;

ВВП – валовий внутрішній продукт.

Експортна квота у виробництві галузі

$$E_k = \frac{E_p}{O_p} \quad (8.3)$$

E_p - річний експорт продукції;

O_p - річне виробництво продукції.

Міжнародна кооперація – об'єднання зусиль двох і більше країн в сфері продуктивної діяльності з метою підвищення її ефективності.

Спеціалізація є необхідною умовою кооперації.

ОСНОВНІ ФОРМИ

Міжнародні програми

Договірна спеціалізація

Спільні підприємства

КЛАСИФІКАЦІЯ

За видами – виробнича, науково-технічна, фінансова, страхова тощо

За стадіями – підготовча, виробнича, збут, обслуговування

За суб'єктами – дво- і багатостороння

За структурою зв'язків - внутрішньогалузева міжгалузева, горизонтальна, вертикальна, тощо

Рисунок 8.3 – Інструментарій міжнародного поділу праці

Джерело: [11, с. 335].

На рисунку 8.3 видно, що основними інструментами міжнародного поділу праці є *міжнародна кооперація* і *міжнародна спеціалізація*. Основними показниками міжнародної спеціалізації є *коефіцієнт відносної експортної спеціалізації*, *індекс товарності*, *експортна квота у виробництві галузі*.

Приклад 8.4. В уявній країні питома вага вугілля в експорті країни становить 2 %. У 2024 р. загальний обсяг світового експорту становив близько \$25 трлн, а загальний обсяг експорту вугілля – близько \$184 млн. За допомогою формули (8.1) розрахуємо коефіцієнт відносної експортної спеціалізації.

$$E_c = \frac{184 \times 10^6}{25 \times 10^{12}} \times 100\% = 0,00736\%;$$

$$k_c = \frac{E_k}{E_c} = \frac{2}{0,00736} = 271,339.$$

Це означає, що вугілля у структурі експорту уявної країни набагато перевищує обсяг вугілля у структурі світового експорту.

Приклад 8.5. ВВП України в 2024 р. становив 7658,659 млрд грн, експорт – 41,6 млрд грн, імпорт – 70,7 млрд грн. За допомогою формули (8.2) знайдемо індекс товарності.

$$t = \frac{41,6 + 70,7}{7658,659} \times 100\% = 1,5 \, \%$$

Це означає, що експорт та імпорт (товари, які беруть участь у світовому обігу товарів) становив 1,5 % ВВП.

Приклад 8.6. В Україні у 2024 році вирощено 23 млн т пшениці, 16 т відправлено на експорт. Розрахуємо розмір експортної квоти за допомогою формули (8.3).

$$E_k = \frac{16}{23} \times 100\% = 69,5 \, \%$$

Це означає, що 69,5 % пшениці вирощується не для внутрішнього споживання, а для експортування.

Часто буває так, що встановлені міжнародні кордони є перепорою ефективному економічному співробітництву. Цю проблему вирішують *спеціальні економічні зони*.

8.4. Спеціальні (вільні) економічні зони

Прикладом міжнародної інтеграції є спеціальні (вільні) економічні зони (СЕЗ).

СЕЗ – це виокремлені території країни, на яких завдяки спеціальним умовам виробництва збуту, споживання, створюються конкурентні переваги для суб'єктів СЕЗ.

Український законодавець дав таке визначення СЕЗ.

Стаття 401. Визначення спеціальної (вільної) економічної зони

1. Спеціальною (вільною) економічною зоною вважається частина території України, на якій встановлено спеціальний правовий режим господарської діяльності, особливий порядок застосування та дії законодавства України. На території спеціальної (вільної) економічної зони можуть запроваджуватися пільгові митні, податкові, валютно-фінансові та інші умови підприємництва вітчизняних та іноземних інвесторів [3].

Створення СЕЗ пов'язано з реалізацією економічних інтересів певної країни. Залучені завдяки СЕЗ інвестиції спрямовуються на створення нових виробництв (виробничі СЕЗ), розвиток території та інфраструктури (наприклад, розбудова курортнополісів), створення сприятливих умов для інноваційних виробництв (технопарки, технополіси) тощо. Механізм СЕЗ зазвичай передбачає участь як

національних, так і іноземних партнерів, які, отримуючи статус суб'єкта СЕЗ, мають економічну вигоду завдяки спеціальному режиму економічної діяльності.

Приклад 8.7. Країна А створила виробничу СЕЗ. Для того, щоб стати суб'єктом СЕЗ, необхідно на території СЕЗ побудувати виробництво, інвестувавши не менше визначеної суми. Суб'єкти СЕЗ на 20 років мають сплачувати ПДВ за ставкою 0 %. Довгострокові результати діяльності СЕЗ: у країні А залишається територія із сучасними виробничими потужностями, сучасними робочими місцями.

Приклад 8.8. Країна А створила технополіс, у якому є всі інфраструктурні можливості для роботи ІТ-компаній. Усі компанії, які мають визначений річний оборот і визначену кількість робочих місць, можуть стати суб'єктами технополісу і мати протягом 10 років спеціальну ставку податку на прибуток. Довгострокові результати діяльності СЕЗ: у структурі суспільного виробництва збільшилась частка високорентабельного бізнесу, створені сучасні робочі місця.

Приклад 8.9. Країна А має конкурентні переваги у сфері оподаткування бізнесу. Тим вона заохочує підприємців, які ведуть бізнеси в інших країнах, реєструвати фірми в країні А. Зважаючи на те, що більшість країн скасувало процедуру подвійного оподаткування експортно-імпорتنих операцій, можна суттєво заощадити на сплаті податків, сплачуючи їх у країні А.

СЕЗ можна розглядати як майданчики міжнародної інтеграції. Прообразами СЕЗ були вільні портові зони, зони безмитної торгівлі тощо. Першою успішною СЕЗ сучасності можна вважати СЕЗ біля аеропорту Шеннон в Ірландії (*Shannon Free Zone*). Цей аеропорт свого часу виконував роль транзитного аеропорту для трансатлантичних рейсів. Згодом із розвитком авіаційної техніки потреба в такому аеропорті відпала. Для збереження завантаженості аеропорту поряд із ним було побудовано виробничу СЕЗ. Літаками привозились деталі. З них на виробництвах СЕЗ збиралась готова продукція, яка, не потрапляючи на внутрішній ринок, вивозилась літаками за межі Ірландії. Така продукція не обкладалась митом. Робочі місця були не тільки збережені, а й примножені.

На сьогодні можна навести велику кількість успішних СЕЗ. Можна стверджувати, що *затяжний ривок Китаю* відбувся зокрема завдяки розвитку потужних СЕЗ у містах Шеньчжень, Чжухай, Шаньтоу та Сяминь.

Україна має досвід створення на свої території СЕЗ. Свого часу було створено СЕЗ «Азов», «Донецьк», «Закарпаття», «Інтерпорт Ковель», «Курортотполіс Трускавець», «Миколаїв», «Порто-франко», «Порт Крим», «Рені», «Славутич», «Яворів», які, на жаль, не стали каталізатором *затяжного ривку України*. При створенні СЕЗ слід пам'ятати, що механізм СЕЗ деформує національне економічне середовище. Тому до його застосування треба ставитися дуже виважено.

8.5 Перспективи членства України у Європейському Союзі

Прикладом вдалої міжнародної економічної інтеграції є Європейський Союз (ЄС), основою якої стала так звана *концепція функціональної інтеграції*.

Функціональна інтеграція – це процес формування єдиного економічного простору шляхом природного прагнення всіх членів об'єднання до ефективної реалізації своїх життєвих інтересів. Механіка функціональної інтеграції полягає в наступному: спочатку відбувається об'єднання у сферах *спільних інтересів*, потім – *паралельних інтересів*, потім узгоджуються позиції щодо реалізації *розбіжних інтересів*, і наостанок залишаються *конфронтаційні інтереси*, де спільне рішення є результатом тривалого політико-дипломатичного процесу.

Основоположником концепції функціональної інтеграції є Девід Митрани (David Mitrany). Основні тези його концепції подано на рисунку 8.4.

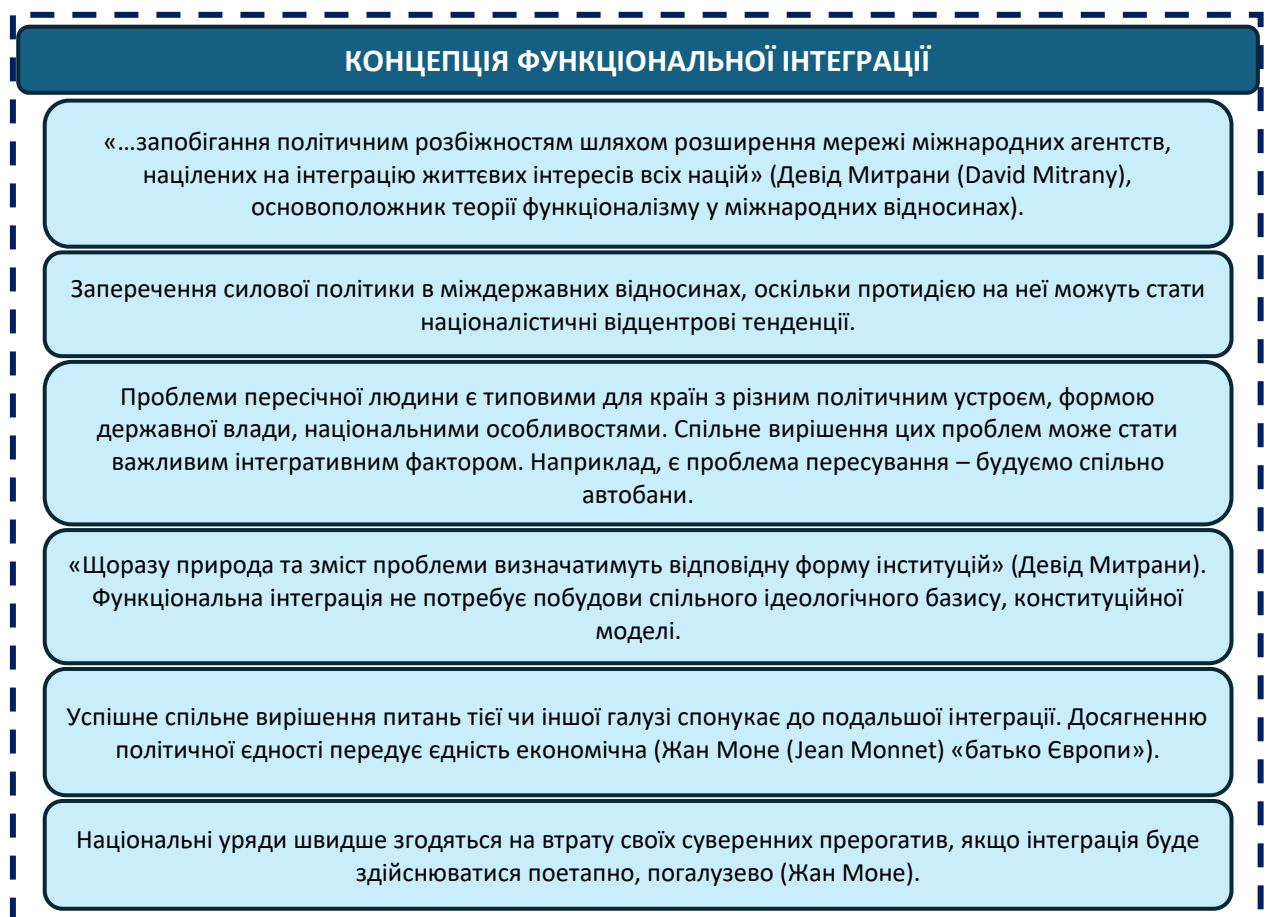

Рисунок 8.4 – Основні тези концепції функціональної інтеграції

Джерело: [11, с. 337].

Україна йде шляхом вступу до Європейського Союзу. На сьогодні ЄС – це найбільше інтеграційне утворення, яке продемонструвало свою стійкість. У 2025 році Європейському Союзу виповнилося 75 років. На сьогодні ЄС об'єднує

27 держав загальною територією 324 782 км². За чисельністю і купівельною спроможністю населення ЄС утворює найпотужніший регіональний ринок, так званий *преміальний ринок* світу.

Етапи інтеграційного руху України до ЄС подано на рисунку 8.5.

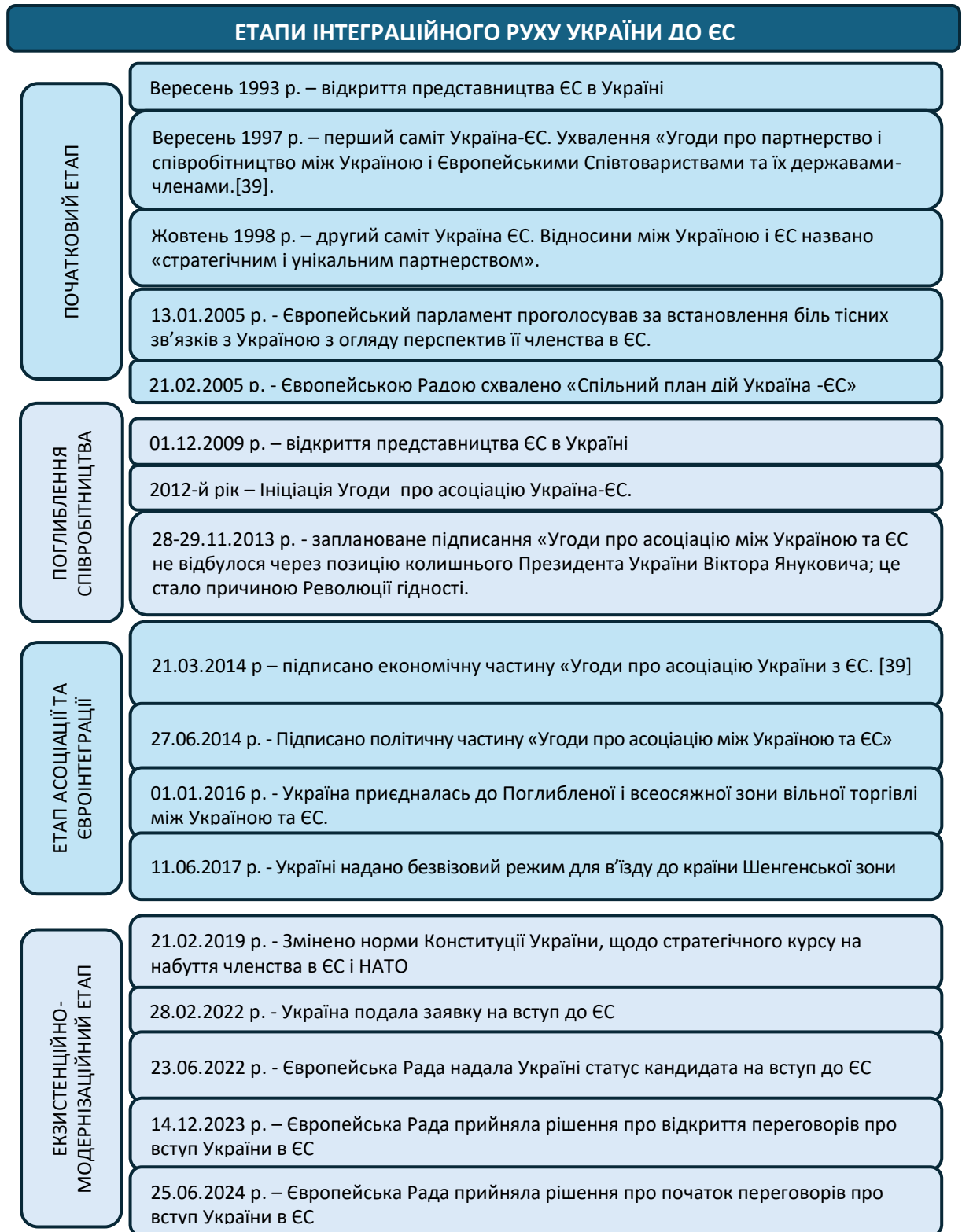

Рисунок 8.5 – Етапи інтеграційного руху України до ЄС

Джерело: розроблено авторами за матеріалами [11, с. 346; 7].

Наразі Україна перебуває на екзистенційно-модернізаційному етапі інтеграційного руху, який має закінчитися отриманням статусу повноцінного члена ЄС.

Питання до теми 8

1. Розкрийте зміст поняття «світове господарство». Охарактеризуйте підсистеми світового господарства.
2. Охарактеризуйте історичні етапи формування світового господарства.
3. Дайте визначення глобалізації. Охарактеризуйте це явище.
4. Прокоментуйте класифікацію країн світу за методологією ООН, за методологією Світового банку.
5. Дайте визначення міжнародного поділу праці. Наведіть приклади.
6. Поясніть причину виникнення і зміст міжнародної спеціалізації.
7. Поясніть причину виникнення і зміст міжнародної кооперації.
8. Поясніть, для чого створюються спеціальні економічні зони.
9. Поясніть, у чому полягає сутність функціональної інтеграції.
10. Обґрунтуйте власну думку щодо перспектив членства України у ЄС.

Завдання і вправи до теми 8

1. Складіть економічний словник (глосарій) за темою.
2. Складіть логічну схему до теми.
3. Підготуйте доповідь на тему:
 - Конкурентні переваги повоєнної України.
 - Можливості, виклики і загрози глобалізації.
 - Перспективи розвитку міжнародного ринку праці.
 - Невдалий досвід СЕЗ України. У чому причини?
 - Проблеми становлення і розвитку Європейського Союзу.
 - Перспективи членства України у ЄС.
4. Розв'яжіть задачу:
 - а) ВВП країни А становив 1 трлн у. о. Експорт становив 1 млрд у. о., торговельне сальдо дорівнює нулю. Знайти індекс товарності.
 - б) у країні А обсяг річного виробництва сталі становив 30 млн т, експорт становив 1 млн т. Розрахувати розмір експортної квоти.

Тестові завдання до теми 8

Тест № 1

1. На території України свого часу діяла СЕЗ, яка мала назву:

- а) «Славутич»;
- б) «Десна»;
- в) «Дніпро»;
- г) «Ворскла»;
- д) «Хорол».

2. СЕЗ здебільшого відрізняються:

- а) кращим режимом оподаткування порівняно зі світовими стандартами;
- б) кращим режимом оподаткування порівняно з національними стандартами;
- в) підпорядкуванням частини суверенної території однієї держави іншій державі;
- г) необмеженим строком дії.

3. Міжнародна економічна інтеграція:

- а) це процес формування наднаціонального господарського механізму;
- б) процес створення і поглиблення стійких зв'язків між підприємствами країни;
- в) процес домінування об'єднань країн над окремими країнами;
- г) синонім міжнародної кооперації;
- д) синонім міжнародної уніфікації.

4. Світові ринки за об'єктами купівлі-продажу розподіляються на:

- а) ринок праці;
- б) регіональні ринки;
- в) ринок посередників;
- г) локальний ринок;
- д) стагнуючий ринок.

5. Характерними рисами світового господарства є:

- а) перетворення в економіку закритого типу;
- б) зміна національних власників;

- в) переміщення факторів виробництва;
- г) зрівняння країн з різними доходами;
- д) немає правильної відповіді.

6. Глобалізація – це процес, який виникає через:

- а) зміни клімату;
- б) загострення міжнародної ситуації;
- в) поглиблення співробітництва між країнами;
- г) створення об'єднань регіонального масштабу;
- д) конкуренції між країнами.

7. За класифікацією ООН країни поділяються на:

- а) ліберальні країни;
- б) авторитарні країни;
- в) країни, що розвиваються;
- г) країни зі стрімким розвитком;
- д) промислово розвинені країни.

8. За класифікацією ООН «країни другого світу» - це:

- а) країни, що розвиваються;
- б) другорядні країни з погляду економічного розвитку;
- в) країни Африки;
- г) недемократичні країни;
- д) країни з перехідною економікою.

9. Країни з перехідною економікою:

- а) здійснюють перехід від доіндустріального суспільства до індустріального;
- б) є країнами з традиційною економікою;
- в) здійснюють перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки;
- г) це країни «великої сімки»;
- д) немає правильної відповіді.

10. Сучасне світове господарство характеризується:

- а) уніфікованим податковим законодавством;
- б) формуванням «світового уряду»;

- в) мобільністю капіталів;
- г) слабкою мобільністю робочої сили;
- д) домінуванням виробників вуглеводнів.

Тест № 2

1. Міжнародний поділ праці спочатку був зумовлений:

- а) надлишками робочої сили;
- б) різними рівнями оплати праці;
- в) розшаруванням доходів у різних країнах;
- г) географічним поділом праці;
- д) розвитком світової логістики.

2. На сьогодні Україна є:

- а) особливим партнером ЄС;
- б) кандидатом у члени ЄС;
- в) асоційованим членом ЄС;
- г) спостерігачем ЄС;
- д) немає правильної відповіді.

3. Спеціальна економічна зона:

- а) це виокремлена територія країни із спеціальним економічним режимом;
- б) це територія, яка наділена суверенітетом;
- в) це територія, яку передано в управління іншій країні;
- г) це територія із спеціальним політичним режимом;
- д) це територія із спільним управлінням держав – суб'єктів зони.

4. Оберіть правильне твердження:

- а) у 2025 році ЄС виповнилось 75 років;
- б) у 2025 році ЄС виповнилось 50 років;
- в) у 2025 році ЄС виповнилось 60 років;
- г) у 2025 році ЄС виповнилось 55 років;
- д) у 2025 році ЄС виповнилось 65 років.

5. Для розрахунку експортної квоти у виробництві галузі потрібно знати:

- а) ВВП країни;
- б) торговельний баланс;
- в) індекс товарності;
- г) річний експорт продукції галузі;
- д) нічого з вищезазначеного.

6. Основними формами міжнародної кооперації є:

- а) міжнародні програми, договірна спеціалізація, спільні підприємства;
- б) дво- і багатостороння кооперація;
- в) міжнародні програми, внутрішньогалузева і міжгалузева кооперація;
- г) спільні підприємства;
- д) нічого з вище зазначеного.

7. За класифікацією ООН країни «першого світу» - це:

- а) країни глобального півдня;
- б) країни ЄС;
- в) країни глобального півдня;
- г) економічно розвинені країни;
- д) США і КНР.

8. Як пов'язані між собою кооперація і спеціалізація:

- а) це два взаємовиключні процеси;
- б) спеціалізація є необхідною умовою кооперації;
- в) кооперація і спеціалізація ніяк не пов'язані між собою;
- г) кооперація і спеціалізація – це прояви постіндустріального суспільства;
- д) кооперація і спеціалізація пов'язані між собою виключно в межах однієї країни.

9. Основоположником концепції функціональної інтеграції є:

- а) Девід Митрани;
- б) Пол Самуельсон;
- в) Дуглас Норт;
- г) Абрахам Маслоу;
- д) Ричард Гір.

10. За класифікацією ООН Україна належить:

- а) до країн першого світу;
- б) до країн другого світу;
- в) до країн третього світу;
- г) до країн четвертого світу;
- д) нічого з вищезазначеного.

Тест № 3 (правильними можуть бути декілька відповідей)

1. У моделі циркуляції доходів і витрат у відкритій ринковій економіці:

- а) основою взаємодії суб'єктів економіки із зовнішнім середовищем є експортно-імпортні операції;
- б) домогосподарства є експортерами товарів і послуг;
- в) підприємства є експортерами товарів і послуг;
- г) держава є експортером ресурсів;
- д) держава є експортером товарів і послуг.

2. Оберіть правильні твердження:

- а) міжнародний ринок праці є підсистемою світового господарства;
- б) світове господарство – це арифметична сума національних економік;
- в) перший етап формування світового господарства пов'язаний із розвитком землеробства.
- г) міжнародна податкова система є підсистемою світового господарства;
- д) світове господарство є результатом загарбницьких війн.

3. Характерними рисами сучасного світового господарства є:

- а) мобільність факторів виробництва;
- б) створення світового уряду;
- в) глобальний інформаційний простір;
- г) створення міждержавних об'єднань;
- д) розвиток світової інфраструктури.

4. Оберіть правильні твердження:

- а) за класифікацією ООН Україна належить до країн другого світу;
- б) найбільш чисельною групою є група країн першого світу;
- в) Китай належить до «країн великої сімки»;
- г) Україна була засновницею СНД;
- д) з грудня 2022 р. країна має статус кандидата на вступ до ЄС.

5. Для розрахунку індексу товарності необхідно знати такі дані:

- а) величину експорту;
- б) величину імпорту;
- в) величину зовнішніх інвестицій;
- г) величину внутрішніх інвестицій;
- д) величину ВВП.

6. Для розрахунку величини експортної квоти у виробництві галузі необхідно знати такі дані:

- а) величина експорту;
- б) величина річного експорту продукції галузі;
- в) ВВП;
- г) річне виробництво продукції галузі;
- д) питому вагу продукції галузі в експорті світу.

7. Суб'єкти спеціальних економічних зон (СЕЗ):

- а) це представники державних органів влади і місцевого самоврядування;
- б) це виключно національні суб'єкти підприємницької діяльності;
- в) це виключно іноземні суб'єкти підприємницької діяльності;
- г) мають економічну вигоду завдяки спеціальному режиму економічної діяльності;
- д) нічого із вищезазначеного.

8. Оберіть правильні твердження:

- а) Україна поки ще не створювала спеціальні економічні зони СЕЗ);
- б) СЕЗ стали однією із причин затяжного ривку Китаю;
- в) *Shannon Free Zone* – це успішна економічна зона в Ірландії;
- г) СЕЗ деформують національне економічне середовище;
- д) існують виключно виробничі СЕЗ.

9. Механізм функціональної інтеграції полягає у наступному:

- а) всі країни орієнтуються на країну-лідера;
- б) спочатку досягається політична єдність;
- в) спочатку відбувається об'єднання у сфері спільних інтересів;
- г) спочатку необхідно узгодити конфронтаційні інтереси;
- д) неможливо досягнути домовленостей без ідеологічної однорідності.

10. Оберіть правильні твердження:

- а) у 2025 р. ЄС виповнилось 50 років;
- б) Україна – це європейська країна;
- в) ЄС налічує 35 країн;
- г) з 2017 року Україні надано безвізовий режим для в'їзду до країн Шенгенської зони;
- д) спочатку було підписано політичну, а потім економічну частину «Угоди про асоціацію між Україною та ЄС».

Список літератури

1. Безготівкові розрахунки / Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/payments/nocash/>.
2. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє: До ефективніших суспільств. Доповідь Римському клубові. Київ : Основи, 1993. 246 с.
3. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 12.12.2025 № 4196-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#n174>.
4. Гриценко А. А. Економічна теорія. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. URL: <https://esu.com.ua/article-18787>.
5. *Громадянська освіта 10 клас*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=UeZQwjpp-Q0>.
6. *Дистанційна підтримка освіти школярів*. URL: <https://disted.edu.vn.ua/courses/learn/12949>.
7. Європейська та євроатлантична інтеграція - МСП. *Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України*. URL: <https://www.msp.gov.ua/about/klyuchovi-napryamy/evroatlantychna-intehratsiya>.
8. Класифікація видів економічної діяльності (КВЕД-2010). URL: https://kved.ukrstat.gov.ua/KVED2010/kv10_i.html.
9. Методологічні положення розрахунку валового внутрішнього продукту / Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/2018/187/mp_VVP.pdf.
10. Методологічні положення класифікації та аналізу стану економічно активного населення. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/vvp/metod_nr.htm.
11. Національна економіка : підручник для здобувачів ступеня бакалавра / С. О. Тульчинська, О. О. Кожемяченко, Н. Л. Кузьмінська, М. В. Шашина ; КПІ ім. Ігоря Сікорського. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2024. 359 с. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/67190>.
12. Організація виробництва: курс лекцій : навч. посіб. для студ. спеціальності 051«Економіка»/ КПІ ім. Ігоря Сікорського ; уклад.: О. О. Кожемяченко. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2021. 233 с. URL:

<https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/8214615e-cfff-43e1-b6ad-8554724800cf/content>.

13. Основи економіки. Курс лекцій : навчальний посібник для студентів денної і заочної форми навчання, першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, спеціальність - 231 «Соціальна робота» / уклад. О. О. Кожемяченко. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2020. 127 с. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/53134>.

14. Основи економічної теорії : підручник / за заг. ред. проф., к.е.н. Круша П. В. Київ : Каравела; Піча Ю. В., 2019. 448 с. URL: https://caravela.com.ua/index.php?route=product/product&product_id=200.

15. Основи підприємницької діяльності : підручник / В. М. Марченко, С. О. Тульчинська, І. В. Макалюк [та ін.] ; КПІ ім. Ігоря Сікорського / за ред. д.е.н., проф. В. М. Марченко. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022. 516 с. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/51563>.

16. Основи економічної теорії. Підручник / за заг. ред. проф., к.е.н. Круша П. В. Київ : Каравела; Піча Ю. В., 2019. 448 с. URL: https://caravela.com.ua/index.php?route=product/product&product_id=200.

17. Принципи ринкової економіки. Кругообіг в ринковій економіці. *Громадянська освіта 10 клас*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=UeZQwjpp-Q0>.

18. Про акціонерні товариства : Закон України від 27.07.2022 № 2465-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#n16>.

19. Про грошову реформу в Україні : Указ Президента України від 25.08.1996 № 762/96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/762/96#Text>.

20. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text>.

21. Про затвердження Класифікації країн світу : Наказ Держстату України від 30.12.2013 № 426. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0426832-13#n14>.

22. Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.10.2016 № 780. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/780-2016-%D0%BF#Text>.

23. Про затвердження назви і характерних ознак грошової одиниці України : Постанова Президії Верховної Ради України від 10.12.1991 № 1952-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-12#Text>.

24. Про затвердження Основних напрямів реалізації державної політики у сфері зайнятості населення та стимулювання створення нових робочих місць на період до 2022 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 грудня 2019 р. № 1396-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-osnovnih-napry-a1396r>.

25. Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11.01.2001 № 2210-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2210-14>.

26. Про індексацію грошових доходів населення : Закон України від 03.07.1991 № 1282-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1282-12#Text>.

27. Про природні монополії : Закон України від 20.04.2000 № 1682-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-14#Text>.

28. Про прожитковий мінімум : Закон України від 15.07.1999 № 966-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-14#Text>.

29. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 06.02.2018 № 2275-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#n379>.

30. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо відрядняння (дерадянзації) назви розмінної монети України : №14093 від 01.10.2025. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57455>.

31. Самоактуалізація. *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B0%D0%BA%D1%82%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F>.

32. Сталий розвиток. *Центр екологічної сертифікації та маркування*. URL: <https://www.ecolabel.org.ua/stalij-rozvitok>.

33. Технологічний устрій // Вікіпедія : вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D1%85%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%83%D1%81%D1%82%D1%80%D1%96%D0%B9#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%B:LongWavesThreeParadigms.jpg.

34. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

35. Cryptocurrencies: What Are They? / Charles Schwab & Co., Inc. URL: <https://www.schwab.com/learn/story/cryptocurrencies-what-are-they>.

36. Further strengthening how we measure global poverty. *World Bank Blogs*. URL: <https://blogs.worldbank.org/en/voices/further-strengthening-how-we-measure-global-poverty>.

37. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 26.01.2026 № 1058-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text>.

38. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Угода про асоціацію від 14.10.2025 № 984_011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

ПОДЯКА

Підручник «Економіка», який ми маємо честь представити на розгляд наших шановних читачів, став результатом багаторічної щоденної праці в найважчі для України часи. До його створення надихнуло авторів викладання дисциплін «Економіка» та «Основи економіки» на факультеті соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». Адже для здобувачів саме неекономічних спеціальностей підхід до викладання економіки має бути особливим, таким, що викликає зацікавлення нею та бажання дізнатися більше. Вони мають розуміти основні економічні процеси та закони, які допомагатимуть їм надалі планувати своє життя, а декого, можливо, зацікавлять розпочати власну справу.

Основні тези майбутнього підручника було апробовано на щорічній міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток підприємництва як фактор росту національної економіки». Автори щиро вдячні голові наукового комітету конференції проф. М. О. Кравченко членам наукового комітету О. М. Вовк, Б. В. Дергалюку, О. А. Зінченко, В. М. Марченко, О. В. Попело, І. З. Сторонянській, В. Ю. Худолей, М. В. Шашиній, М. О. Дергалюк, Н. Л. Кузьмінській, А. Ю. Погребняк, С. О. Кириченко.

Підручник «Економіка» є втіленням досвіду кафедри економіки і підприємництва факультету менеджменту та маркетингу із створення потужної навчально-методичної бази. Дякуємо нашим колегам, зокрема авторським колективам підручників «Основи підприємницької діяльності» (вид. 2019 р.), «Національна економіка» (вид. 2024 р.) за допомогу і підтримку, яку ми відчували під час написання цього підручника.

Здобувачі вищої освіти факультету соціології і права стали безкомпромісними критиками й щирими поціновувачами наших професійних зусиль. Щиро дякуємо студентам першого курсу, які виявили непідробний інтерес впродовж вивчення економічних дисциплін, таким вмотивованим, охочим дізнатися багато нового, за ваші цікаві питання! Цей підручник – відповідь на запит нового покоління на сучасну освіту. Разом з ними ми переживаємо складні часи становлення нашої держави, саме вони зміцнюють нашу віру у прекрасне майбутнє України.

Першими слухачами, читачами, редакторами й рецензентами нашого підручника стали наші рідні і близькі. Щиро вдячні їм за комфорт, який вони створили нам під час роботи над підручником, за їхнє терпіння і розуміння.

Дякуємо Збройним Силам України, які дають нам тверду впевненість у тому, що все, що ми робимо, має сенс. **Все буде Україна!**